

De kiezer ontcijferd

Kris Deschouwer Pascal Delwit Marc Hooghe
Pierre Baudewyns Stefaan Walgrave

De kiezer ontcijferd

Over stemgedrag en stemmotivaties

D/2015/45/194 – ISBN 978 94 014 2649 7 – NUR 754

Vormgeving omslag: Compagnie Paul Verrept

Omslagillustratie: Berlinde De Bruyckere, *Spreken*, 1999. Foto door Carine Demeter, collectie M HKA.

Vormgeving binnenwerk: Jurgen Leemans

© De auteurs & Uitgeverij Lannoo nv, Tielt, 2015.

Uitgeverij LannooCampus maakt deel uit van Lannoo Uitgeverij,
de boeken- en multimediodivisie van Uitgeverij Lannoo nv.

Alle rechten voorbehouden.

Niets van deze uitgave mag veelelvoudigd worden en/of
openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie,
microfilm, of op welke andere wijze dan ook, zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgeverij LannooCampus

Erasme Ruelensvest 179 bus 101

3001 Leuven

België

www.lannoocampus.be

INHOUDSOPGAVE

1	De kiezers, de stemmen en de cijfers	7
	<i>Kris Deschouwer, Pierre Baudewyns, Pascal Delwit, Marc Hooghe & Stefaan Walgrave</i>	
2	Beleidsonzekerheid	23
	<i>Stefaan Walgrave, Christophe Lesschaeve, Benoît Rihoux & Conrad Meulewaeter</i>	
3	Personalisering en electorale volatiliteit	41
	<i>Ruth Dassonneville, Pierre Baudewyns & Simon Willocq</i>	
4	Het waarom van de voorkeurstem	57
	<i>Audrey André, Pierre Baudewyns, Sam Depauw & Lieven De Winter</i>	
5	Presidentialisering versus personalisering?	76
	<i>Bram Wauters, Peter Van Aelst, Peter Thijssen, Johannes Rodenbach, Jef Smulders & Jean-Benoît Pilet</i>	
6	Veranderingen in beleidsstandpunten en electorale volatiliteit	96
	<i>Christophe Lesschaeve & Conrad Meulewaeter</i>	
7	Strategisch coalitiestemmen	111
	<i>Tom Verthé, Stefanie Beyens, Fernanda Flacco & Louise Nikolic</i>	
8	Maken de contacten de Belgen?	130
	<i>Peter Thijssen, Dave Sinardet & Régis Dandoy</i>	
9	Communautaire overtuigingen en stemgedrag	151
	<i>Kris Deschouwer, Lieven De Winter, Min Reuchamps, Dave Sinardet & Jérémy Dodeigne</i>	

10	Stemplicht en absenteïsme in een multilevel perspectief	168
	<i>Min Reuchamps, Didier Caluwaerts, Lieven De Winter, Vincent Jacquet & Conrad Meulewaeter</i>	
11	Op zoek naar de Europese kiezer	185
	<i>Soetkin Verhaegen, Camille Kelbel & Virginie Van Ingelgom</i>	
12	Politiek vertrouwen en partijvoorkeur	203
	<i>Lionel Henry, Emilie van Haute & Marc Hooghe</i>	
13	De democratie veranderen?	218
	<i>Vincent Jacquet, Benjamin Biard, Didier Caluwaerts & Min Reuchamps</i>	
14	Kiezen vóór de verkiezingen	232
	<i>Caroline Close, Camille Kelbel & Anna Kern</i>	
15	Gendersverschillen in politieke belangen	253
	<i>Karen Celis, Silvia Erzeel, Eline Severs & Audrey Vandeleene</i>	
	Informatie over de auteurs	271
	Bijlage: de vragenlijsten	273
	Bijlage: de stellingen van de Stemtest/Test Électoral	288
	Noten	293
	Bibliografie	296

1 DE KIEZERS, DE STEMMEN EN DE CIJFERS

*Kris Deschouwer, Pierre Baudewyns, Pascal Delwit,
Marc Hooghe & Stefaan Walgrave*

1.1 De moeder van alle verkiezingen

Op 25 mei 2014 konden de Belgische kiezers een nieuwe federale Kamer van Volksvertegenwoordigers samenstellen, nieuwe parlementen verkiezen voor het Brussels Hoofdstedelijke Gewest, voor Vlaanderen en voor Wallonië en bovendien nog eens de 21 Belgische vertegenwoordigers in het Europees Parlement aanduiden. Ook de leden van het Parlement van de Duitstalige Gemeenschap werden opnieuw verkozen. Omdat al die verschillende verkiezingen samenvielen, werd er opnieuw gesproken over de ‘moeder van alle verkiezingen’. Dat was niet zonder enige overdrijving. Ook in 1999 waren er immers al eens samenvallende verkiezingen voor het Europese, het federale en het gewestelijke niveau, en toen werd er ook nog rechtstreeks een federale Senaat verkozen.

Over de vraag of het een goede zaak is dat verkiezingen voor verschillende overheden op eenzelfde dag georganiseerd worden, werd al veel en lang gedebatteerd. Het belangrijkste argument om ze niet te laten samenvallen, is dat elke overheid een eigen taak heeft en dat de inzet voor elk van de verschillende verkiezingen ook heel verschillend kan zijn. Wanneer verkiezingen samenvallen, dreigt één niveau de andere te overschaduwen. Vooral de Europese verkiezingen lijden daaronder. Omdat ze sowieso al geen verkiezingen zijn die vertaald worden in een nieuwe regering die op basis van de uitslag gevormd wordt, krijgen ze nog veel minder aandacht.

Wanneer verschillende verkiezingen op dezelfde dag plaatsvinden en hun verschillende betekenis en inzet moeilijk te zien is, is de kans groot dat de kiezers voor elk van die verkiezingen eenzelfde stem uitbrengen. Dat was in 1999 alvast het geval, maar toen waren de uittredende coalities ook dezelfde in Vlaanderen en Wallonië én op het federale niveau. Overal was er een regering van christendemocraten en socialisten aan de macht.

In 2014 was de situatie anders. Uittredende regeringspartijen en oppositiepartijen waren verschillend in Vlaanderen en Wallonië en ook nog eens anders op het federale niveau. Voor de Europese verkiezingen werd voor het eerst uitgekapt met kandidaat-voorzitters van de Europese Commissie die door de verschillende fracties in het Europees Parlement naar voren geschoven waren. Eén van hen – de kandidaat voor de Europese Liberalen en Democraten – was de Belgische oud-premier Guy Verhofstadt, die in heel Europa campagne voerde, maar alleen in Vlaanderen en in Brussel op de lijst stond. Er waren nu dus meer redenen om anders te stemmen voor het gewest, de federale Kamer en het Europees Parlement. De vraag blijft dus: hebben de kiezers 25 mei 2014 gezien als één verkiezing of is er toch sprake van andere overwegingen, naargelang het niveau waarvoor er moest worden gestemd?

In de tabellen 1.1, 1.2 en 1.3 staan de verkiezingsuitslagen van Vlaanderen, Wallonië en Brussel voor de drie niveaus. En dan blijkt toch wel dat de uitslagen op de drie niveaus opnieuw niet sterk van elkaar verschillen. De rangorde van de partijen is voor elk van de verkiezingsuitslagen in elk van de drie gewesten telkens nagenoeg dezelfde. In Brussel zijn er wat verschillen, die ook te wijten zijn aan het feit dat Groen geen lijst had bij de verkiezingen voor de Kamer, maar wel kandidaten op de lijst van Ecolo, en aan het feit dat de partij PvdA-PTB er voor de Kamer één enkele lijst presenteerde. Omdat het onderzoek dat verder in dit boek gepresenteerd wordt, enkel betrekking heeft op Vlaanderen en Wallonië, bekijken we de Brusselse cijfers niet verder in detail.

Indien we naar Vlaanderen en Wallonië kijken, zien we dus dat de uitslagen voor de drie niveaus erg op elkaar lijken, maar toch niet identiek zijn. Om twee uitslagen met elkaar te vergelijken, kan er een eenvoudige index berekend worden. Die maakt de som van de verschillen tussen twee verkiezingen per partij.¹ Wanneer we die index berekenen om twee opeenvolgende verkiezingen op eenzelfde niveau te vergelijken, noemen we die de ‘volatilitéindex’ (zie verder). We kunnen dezelfde berekening ook maken om

de verschillen na te gaan tussen verschillende verkiezingen die op dezelfde dag worden gehouden. Tussen de Vlaamse en de federale uitslag is het verschil dan 2.2% en tussen de Waalse en de federale is het 3.3%. Dat is erg weinig. De uitslag is dus grotendeels dezelfde voor de federale verkiezingen en voor de verkiezingen voor de verschillende gewesten. De verschillen met de Europese uitslag zijn wel wat groter. In Vlaanderen is het verschil tussen de federale en de Europese uitslag 8.6% en tussen de gewestelijke en de Europese 8.9%. In Wallonië zijn die verschillen dan weer wat kleiner: respectievelijk 6.6% en 4.8%. De meest specifieke uitslag vinden we dus voor de Europese verkiezingen. In Wallonië zien we dat het cdH daar beduidend slechter scoort dan elders, de PS ook wat slechter en Ecolo een stuk beter.

Maar de grote verschillen zitten dus in Vlaanderen. Daar haalt de N-VA voor de Europese verkiezingen 5.6% minder stemmen dan op het federale niveau. De betere Europese scores zijn voor Open VLD, met 5.7% meer dan op het gewestelijke niveau, en voor Groen. De goede Europese uitslag van Open VLD is allicht het resultaat van de aanwezigheid van Guy Verhofstadt op de lijst en die heeft – zo kan uit de uitslag vermoed worden – vooral kiezers bij N-VA weggesnoept. De beide groene partijen doen het op Europees vlak wat beter en dat is allicht een gevolg van het feit dat de groene partijen thema's aansnijden die vaak op het Europese en internationale niveau behandeld worden.

Die cijfers betekenen dat er geen eenduidig antwoord is op de vraag of de kiezers 25 mei al dan niet beschouwden als één verkiezing. Wat we wel zien, is dat er heel weinig verschil optreedt tussen het federale en het regionale niveau. Of dat ook betekent dat de beide niveaus samen werden beoordeeld door de modale kiezer, moet nog nader onderzocht worden. Voor wat Europa betreft, zien we wel duidelijke verschillen en hebben de kiezers duidelijke oordelen. Het is in de praktijk dus heel goed mogelijk dat verkiezingen die op dezelfde dag worden gehouden, toch leiden tot andere electorale logica's.

Tabel 1.1: de uitslag van de verkiezingen in Vlaanderen op het federale, het gewestelijke en het Europese niveau

	Federaal	Gewest	Europa
N-VA	32.5	31.9	26.9
CD&V	18.6	20.7	20.1
Open VLD	15.5	14.2	19.9
sp.a	14.1	14.0	13.2
Groen	8.6	8.6	10.6
Vlaams Belang	5.8	5.9	6.8
PvdA+	2.8	2.6	2.4

Tabel 1.2: de uitslag van de verkiezingen in Wallonië op het federale, het gewestelijke en het Europese niveau

	Federaal	Gewest	Europa
PS	32.0	30.9	29.7
MR	25.8	26.7	27.4
cdH	13.9	15.2	11.7
Ecolo	8.2	8.6	10.9
PTB-GO	5.5	5.8	5.7
PP	4.5	4.9	6.6
FDF	2.4	2.5	2.3

Tabel 1.3: de uitslag van de verkiezingen in Brussel, op het federale, het gewestelijke en het Europese niveau

	Federaal	Gewest	Europa
PS	24.9	23.5	24.2
MR	23.1	20.4	21.1
FDF	11.1	13.1	7.1
cdH	9.3	10.4	8.6
Ecolo	10.5	8.9	13.2
PTB-GO	3.8	3.4	4.1
PP	1.7	1.7	2.5
N-VA	2.7	2.0	1.9
CD&V	1.6	1.3	1.5
Open VLD	2.7	3.1	6.4
sp.a	1.9	2.3	1.6
Groen		2.1	2.1
Vlaams Belang	1.0	0.6	0.8
PvdA+			0.2

1.2 Stabiliteit en volatiliteit

Wanneer we verkiezingsuitslagen met elkaar vergelijken, doen we dat meestal volgens de factor tijd. De uitslag van 2014 werd, zoals steeds, ook gelezen vanuit het perspectief van de verschuivingen ten opzichte van 2010 (federaal) en van 2009 (regionaal en Europees). Voor de deelnemende politieke partijen is die vergelijking erg belangrijk. Zij gebruiken de evolutie tussen twee verkiezingen om zichzelf tot ‘winnaar’ van de verkiezingen uit te roepen en de andere partijen, die stemmen verloren, tot ‘verliezers’. Wanneer er verschillende referentiepunten mogelijk zijn, zoals in 2014 met 2010 en met 2009, zijn partijen soms ook wel creatief in hun zoektocht naar het vergelijkingspunt dat voor hen het beste uitkomt.

Naar de verkiezingen van 2014 werd er lang uitgekeken, niet alleen omdat er verschillende verkiezingen op dezelfde dag plaatsvonden, maar ook omdat ze de eerste verkiezingen waren na de extreem lange regeringsformatie van 2010 en 2011. De vraag was dus ook of de kiezers deze keer opnieuw een resultaat zouden produceren dat een regeringsvorming moeilijk zou maken. Veel hing daarbij af van de grootte van de twee grootste partijen in elke taalgroep: de N-VA in Vlaanderen en de PS in Franstalig België.

De verkiezingen van mei 2014 hebben het partijlandschap echter niet fundamenteel door elkaar geschud. In Vlaanderen kwam de N-VA als grootste partij uit de bus, maar dat was ook al zo in 2010. De partij deed het in 2014 wel nog beter en ging voorbij de symbolische grens van de 30% (behalve voor de Europese verkiezingen). Achter de N-VA gaapt een kloof, en die was er ook al in 2010. De drie traditionele partijen halen samen zo’n 48% van de stemmen. Dat is weinig, maar dat was in 2010 ook al het geval. Ze halen nu zelfs iets meer, maar alleen omdat CD&V wat beter scoorde dan in 2010. Vlaams Belang ging in 2014 verder achteruit, Groen deed het een beetje beter en PvdA+ bleef onder de 3%. Erg veel externe verschuivingen waren er in Vlaanderen dus niet. Daar hadden de verkiezingen van 2010 al voor gezorgd. De volatiliteitsindex (zie hoger) voor de federale verkiezingen in Vlaanderen tussen 2010 en 2014 bedroeg 9,8%. En dat is inderdaad relatief laag. In de loop van de voorbije decennia waren er in Europese landen veel verkiezingen waarbij die volatiliteit veel hoger lag. Dat kan ook begrepen worden als een relatieve stabilisering, na de toch wel drastische verschuivingen bij de verkiezingen van 2010.

In Wallonië waren de verschuivingen wat groter. Al bleven ook daar de bestaande machtsverhoudingen nagenoeg intact, toch bedraagt de volatiliteits-index voor de federale uitslag wel 15,7%. Daarin zit het verlies van de PS met ruim 5%, het verlies van Ecolo met 4%, de winst van PTB-GO en van MR met 3,5% en ook vele verschuivingen tussen kleinere partijen. In Wallonië kwam in 2014 het FDF opnieuw alleen op en behaalden ook formaties als ‘La Droite’, ‘Debout les Belges’ of ‘Wallonie D’Aboard’ tienduizenden stemmen. Veel van die kleinere formaties komen en gaan.

1.3 Coalitievorming

Een verkiezingsuitslag kan altijd op verschillende manieren gelezen worden. Dat geldt zeker voor de vertaling van de verkiezingsuitslag in de regeringsvorming. De meeste Europese landen – zoals België – organiseren verkiezingen met een evenredig kiessysteem. Dat zorgt ervoor dat de vele meningen en overtuigingen, verdedigd door vele grote en kleine partijen, maximaal weerspiegeld worden in de samenstelling van het parlement. Maar wat een uitslag dan (meestal) niet meteen oplevert, is een coalitie van partijen die samen beschikken over een meerderheid van de verkozen parlementsleden en die bovendien ook afspraken kunnen maken om gedurende een aantal jaren samen hetzelfde beleid te voeren. Met eenzelfde uitslag zijn er vaak verschillende coalities mogelijk. Dat was na de verkiezingen van 2014 ook het geval. Eén van de vragen was of de uittredende federale coalitie van socialisten, liberalen en christendemocraten kon verdergezet worden. Zij had tijdens de voorafgaande legislatuur geen meerderheid in Vlaanderen en dat was één van de harde punten van kritiek waarmee uitdager N-VA de kiezers opriep om tegen het ‘PS-model’ te stemmen. Na het tellen van de stemmen bleek dat de uittredende coalitie nog steeds een meerderheid van de zetels had, en nu ook in de Nederlandse taalgroep. De zogenaamde ‘tripartite’ met de drie traditionele politieke families kon zelfs op alle niveaus gevormd worden, maar ze kwam nergens tot stand. In Wallonië en de Franse Gemeenschap werd er gekozen voor een nieuwe coalitie tussen PS en cdH, maar dan wel zonder Ecolo. En aan Vlaamse kant was een alliantie tussen N-VA en CD&V voldoende om een regering te vormen.

De vorming van de federale coalitie verliep wat trager, omdat de kaarten daar ook wat ingewikkelder lagen. CD&V en N-VA wilden graag zowel Vlaams als federaal samen besturen, en op federaal niveau ook liefst met Open VLD, MR en cdH. Voor cdH was die keuze echter niet evident. Besturen met een partij die het land op termijn wil splitsen, lag erg moeilijk. Ook tegelijk besturen met de PS in Wallonië en de Franse Gemeenschap en met MR op het federale niveau, was geen aantrekkelijk vooruitzicht. Zo kwam de onuitgegeven coalitie van N-VA, CD&V, MR en Open VLD tot stand. Open VLD gebruikte het feit dat ze nodig was voor die federale meerderheid om een plaats te veroveren in de Vlaamse regering. En zo werd de uitslag van de verkiezingen op zeer uiteenlopende manieren vertaald in beleidskeuzes. De diverse regeringen kunnen – omdat zij beschikken over een parlementaire meerderheid – stellen dat zij een logisch en legitiem antwoord zijn op de verkiezingsuitslag. Maar zoals steeds was dat niet het enige logische en legitieme antwoord. Op het federale niveau bijvoorbeeld is er wel een parlementaire meerderheid, maar die bestaat vooral uit Vlaamse partijen. Er waren al eerder federale regeringen die niet over een meerderheid in de beide taalgroepen beschikten (zoals onder meer de uittredende regering-Di Rupo), maar een dergelijk overwicht van één enkele taalgroep in de federale meerderheid is ongezien.

1.4 De kiezers aan het woord

Een verkiezingsuitslag is een optelsom van uitgebrachte stemmen. En omdat kiezers voor partijen stemmen (ook al stemmen ze voor individuele kandidaten van die partijen), kan er aan een uitslag betekenis gegeven worden. Als een partij wint, heeft zij meer kiezers weten te overtuigen dan de andere. En van die kiezers mag zij aannemen dat die voor de partij gestemd hebben omwille van het partijprogramma en de partij-ideologie, gedragen door de kandidaten die op de verschillende lijsten stonden. Dat is een legitieme wijze om verkiezingen te lezen. Het is trouwens voor de partijen die met die uitslag aan de slag moeten, de enige manier om verkiezingen te lezen.

Maar wat kiezers in de praktijk doen, is veel subtieler dan wat uit een uitslag blijkt. Sommige kiezers waren al lang overtuigd van hun keuze, terwijl andere heel lang twijfelden. Sommige kiezers stemmen voor een partij omdat

zij een aantal van haar programmapunten heel belangrijk vinden, en andere kiezers doen dat omdat zij weer andere programmapunten van dezelfde partij belangrijk vinden. Sommige kiezers stemmen met enthousiasme en met volle overtuiging, terwijl andere met lange tanden een keuze maken uit een menu waarin ze hun echte gading niet kunnen vinden. Die verschillen tussen kiezers, de wijze waarop ze stemmen en de redenen waarom ze stemmen, zijn niet uit de ruwe resultaten af te lezen. Om die informatie te bekomen, is het noodzakelijk om bij de kiezers zelf het oor te luisteren te leggen. Dat kan enkel met een surveyonderzoek, waarbij een representatief staal van de kiezers ondervraagd wordt.

Het is op een dergelijk verkiezingsonderzoek dat dit boek gebaseerd is. Dat werd uitgevoerd door het PARTIREP-onderzoeksteam. PARTIREP is een inter-universitaire attractiepool die gefinancierd wordt door het Belgisch federaal wetenschapsbeleid. De groep doet onderzoek naar uiteenlopende aspecten van politieke participatie en representatie. Het team brengt politicologen samen van de Vrije Universiteit Brussel, de Université Libre de Bruxelles, de KU Leuven, de Université catholique de Louvain en de Universiteit Antwerpen. Ook de universiteiten van Leiden en Mannheim behoren tot de groep. De doelgroep van de studie bestond uit de inwoners van Vlaanderen en Wallonië (niet het Brussels Gewest) die stemgerechtigd waren voor de verkiezingen van 25 mei 2014 en maximum 85 jaar waren. We vroegen en kregen de toestemming van de Privacycommissie om een steekproef te trekken uit het Rijksregister. Het is erg belangrijk om daarvoor het Rijksregister te kunnen gebruiken. Dat laat immers toe om echt een louter toevallige steekproef te trekken, waarin elke kiezer precies evenveel kans heeft om geselecteerd te worden. Er werd een naar inwonersaantal gestratificeerde steekproef getrokken, waarbij het aantal steekproefpunten per arrondissement proportioneel was aan het inwonersaantal. Al wie op die manier geselecteerd werd, kreeg vooraf een brief waarin het onderzoek werd voorgesteld. Vervolgens werden de kiezers thuis bezocht met de vraag om deel te nemen. Het veldwerk werd uitgevoerd door TNS. Het gesprek met de enquêteur duurde ruim een uur, wat ons toeliet om een groot aantal vragen te stellen over de algemene achtergrond van de respondenten, over hun meningen en belangen, over hun politieke belangstelling en politieke activiteiten, over hun stemgedrag in het verleden en over hun stemintenties voor 25 mei 2014.

Al wie aan die bevraging deelnam, werd ook uitgenodigd om deel te nemen aan een tweede golf van de enquête, die meteen na de verkiezingen georganiseerd werd. Alle respondenten kregen een paar dagen voor de verkiezingen drie boekjes thuisgestuurd, met daarin de lijsten en de kandidaten voor de verkiezingen in hun kieskring voor het Europees, het Vlaams of Waals en het federaal Parlement. Wij vroegen hun om meteen na het uitbrengen van hun stem daarin precies te noteren hoe zij gestemd hadden: voor welke lijsten en voor welke kandidaten. Wanneer zij dan na de verkiezingen opnieuw – deze keer telefonisch – gecontacteerd werden, konden zij aan de hand van die ingevulde boekjes heel precies vertellen welke stemmen zij uitgebracht hadden. Op die manier is onze informatie over het stemgedrag ook zeer accuraat. Zeker wanneer er verschillende verkiezingen op één dag plaatsvinden, vergeten mensen snel voor welke partij zij een paar weken eerder gestemd hebben en voor welke kandidaten zij een voorkeurstem uitbrachten. Ook het bekend worden van de uitslag met winnaars en verliezers, kan een effect hebben op de wijze waarop kiezers zich hun stemgedrag herinneren.

Tijdens de eerste pre-electorale golf ondervroegen we 1008 Vlaamse en 1011 Waalse kiezers. Aan de tweede golf namen vervolgens 826 Vlaamse en 702 Waalse kiezers deel. Wij hebben al het mogelijke gedaan om een zo representatief mogelijk staal van de bevolking te ondervragen, maar geen enkele steekproef – ook al wordt ze heel zorgvuldig getrokken – kan perfect zijn. Wat we als onderzoekers immers niet in de hand hebben, is de bereidheid om deel te nemen. Wij kunnen mensen – uiteraard – niet verplichten om mee te doen aan wetenschappelijk onderzoek. Wij kunnen alleen ons uiterste best doen om de deelname zo hoog mogelijk te laten zijn, door bij voorbaat al een uitnodiging per brief te sturen en door tot driemaal toe en op een ander tijdstip bij de geselecteerde kiezers aan te bellen. Wanneer we dan nog geen interview konden afnemen, werd de respondent vervangen door een andere uit het louter toevallig staal van de bevolking.

Van al diegenen die we uitnodigden voor ons onderzoek, ging 45% in op onze vraag. Dat is een gebruikelijk percentage voor dit soort onderzoek in België. Diegenen die wij niet konden bereiken of die weigerden deel te nemen, zijn echter niet toevallig gespreid. Wij weten dat het vaak gaat om mensen in een precare leefsituatie, om lager geschoolden of om mensen die weinig of geen belangstelling hebben voor samenleving en politiek. De steekproef waar we uiteindelijk mee aan de slag gaan, is dus niet perfect

representatief. Om toch op basis van de reële respondenten uitspraken te kunnen doen over het kiezerskorps als geheel, is het gebruikelijk om een steekproef te ‘wegen’. Dat betekent dat groepen die ondervertegenwoordigd zijn wat zwaarder gewogen worden, en groepen die oververtegenwoordigd zijn wat minder. Dat moet wel met de nodige voorzichtigheid gebeuren. Als lager geschoolden bijvoorbeeld ondervertegenwoordigd zijn en we laten de mening van diegenen die we wel konden bereiken wat zwaarder doorwegen, veronderstellen we dat diegenen die deelnamen, ook representatief zijn voor diegenen die we niet bereikten. Dat is allicht niet (helemaal) het geval. Het wegen of kalibreren van een steekproef moet dus met mate gebeuren en aan de hand van verschillende criteria. De analyses die in dit boek gepresenteerd worden, zijn berekend op een steekproef die gewogen werd om een goede afspiegeling te verkrijgen van de bevolking naar geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Voor analyses die ook gebruikmaken van het stemgedrag, wordt er ook gewogen naar de reële uitslag van 2014. De volledige vragenlijsten staan achteraan in dit boek.

Het PARTIREP-onderzoeksteam was ook nog op andere vlakken actief in de aanloop naar de verkiezingen. Zo werd er voor elk van de verkiezingen een ‘Stemtest’ gemaakt. Die liet mensen toe om online een reeks stellingen te beantwoorden. Dat waren stuk voor stuk uitspraken met betrekking tot bepaalde beleidskeuzes. Daarna kwamen zij te weten welke partijen het dichtste aansloten bij hun eigen overtuigingen. Op die manier lieten we zowel kiezers als partijen een standpunt bepalen over niet minder dan 234 stellingen. De Stemtest werd 2,7 miljoen keer ingevuld. Dat leverde een schat aan gegevens op, onder meer over de mate waarin kiezers en partijen ‘congruent’ zijn met elkaar – of kiezers bij het uitbrengen van hun stem dus wel degelijk een partij kiezen die hun belangen het best verdedigt.

1.5 Plan van het boek

In het tweede hoofdstuk van dit boek gaan Stefaan Walgrave, Christophe Lesschaeve, Benoît Rihoux en Conrad Meulewaeter met die gegevens aan de slag. Zij vragen zich af of de vele en complexe informatie die tijdens de campagne op de kiezers afkwam, de kiezer niet onzekerder gemaakt heeft. Wie deelnam aan de Stemtest, kon voor een stelling ook ‘geen mening’ als

antwoord geven. En nu blijkt dat kiezers in de loop van de campagne vaker die mogelijkheid gebruikten. De twijfel neemt dus toe naarmate kiezers meer informatie krijgen. Dat geldt in het bijzonder voor beleidsvoorstellen waarover de partijen onderling verdeeld zijn en waarover de kiezers onderling verdeeld zijn. Hoe meer discussie er over een stelling was, hoe minder zeker de kiezers werden van hun eigen overtuigingen.

In het derde hoofdstuk gaan Ruth Dassonneville, Pierre Baudewyns en Simon Willocq op zoek naar de twijfelende kiezers. Electorale volatilititeit – het veranderen van partij tussen twee verkiezingen – is een fenomeen dat steeds frequenter voorkomt. Zo veranderden tussen 2010 en 2014 zo'n 40% van de kiezers van partij. Sneller wisselen van partij wordt meestal gezien als een gevolg van het feit dat het minder de politieke breuklijnen zijn die het stemgedrag bepalen, maar veeleer elementen die op de korte termijn spelen. De auteurs van dit hoofdstuk vragen zich af of dit in verband kan gebracht worden met de personalisering van de politiek. En zij vinden inderdaad dat kiezers die hun stem motiveren door te verwijzen naar een kandidaat, meer kans hebben om van partij te wisselen, zowel tussen twee verkiezingen als tijdens de campagne. Dat geldt echter niet voor kiezers die een voorkeurstem uitbrengen. Zij zijn niet volatieler dan de anderen.

In hoofdstuk 4 gaan Audrey André, Pierre Baudewyns, Sam Depauw en Lieven De Winter dieper in op die voorkeurstemmen. Meer dan de helft van de kiezers stemt op individuele kandidaten, al nam dat aantal recent wat af. In de survey van PARTIREP werd aan de kiezers die een voorkeurstem uitbrachten, de open vraag gesteld waarom ze voor een kandidaat gestemd hadden. Wij suggereerden daarbij geen antwoordmogelijkheden. En dan blijkt dat kiezers een ruime waaier aan beweegredenen vermelden: de standpunten en verwezenlijkingen van de kandidaten, hun integriteit, persoonlijk contact met hen, hun persoonlijkheid ... En die beweegredenen variëren ook per partij. Zo wordt bijvoorbeeld bij CD&V-kandidaten frequenter naar hun lokale verankering verwezen, bij cdH-kandidaten naar persoonlijke contacten, bij liberale en socialistische kandidaten naar beleidsrealisaties en bij N-VA-kandidaten naar hun integriteit.

Ook het vijfde hoofdstuk blijft stilstaan bij de voorkeurstemmen. Bram Wauters, Peter Van Aelst, Peter Thijssen, Johannes Rodenbach, Jef Smulders en Jean-Benoît Pilet vragen zich af of er wel degelijk een evolutie is naar perso-

nalisering in het stemgedrag of eerder naar 'presidentialisering'. In het eerste geval krijgen individuele kandidaten in het algemeen meer aandacht, in het andere gaat het om een concentratie van de aandacht op een klein aantal kopstukken. Het aantal uitgebrachte voorkeurstemmen daalt sinds 2003. Dat kan verklaard worden door de terugval van de traditionele partijen, die traditioneel meer voorkeurstemmers hadden. Strengere regels, die ervoor zorgen dat uittredende (populaire) parlementsleden niet meer zomaar voor elke verkiezing kandidaat kunnen zijn, zijn ook een deel van de verklaring. En een derde verklaring is inderdaad die presidentialisering. De daling van het aantal voorkeurstemmen is vooral te zien in kieskringen waar er geen grote kopstukken op de lijst staan. Met andere woorden: zonder het blijvend belang van de electorale boegbeelden zou de daling van het aantal voorkeurstemmen nog veel opvallender geweest zijn.

Christophe Lesschaeve en Conrad Meulewaeter gaan in hoofdstuk 6 op zoek naar de mate waarin kiezers 'juist' stemmen. Dat wil zeggen: vinden kiezers de partij die het best aansluit bij hun eigen overtuigingen? Aan de hand van de PARTIREP-survey en ook van de gegevens van de Stemtest kunnen zij besluiten dat hoogopgeleide kiezers in de loop van de campagne congruenter werden met de partij waarop ze willen stemmen. Kiezers kunnen in de loop van de campagne ofwel hun eigen standpunten aanpassen, ofwel hun partijvoorkeur wijzigen. Hoogopgeleiden passen hun partijkeuze gemakkelijker aan (ze zijn volatieler) en creëren zo een betere overeenkomst tussen hun eigen overtuigingen en die van de partij waarvoor ze stemmen. Wie lager opgeleid is, verandert gemakkelijker van positie, maar verandert ook minder gemakkelijk van partij. En zo stemmen lager opgeleiden minder voor de partij die het best bij hun eigen standpunten aansluit. Zij zijn op die manier minder goed vertegenwoordigd.

Toch zijn er ook kiezers die heel bewust niet voor de partij van hun eerste voorkeur stemmen. Naar die kiezers gaan Tom Verthé, Stefanie Beyens, Fernanda Flacco en Louise Nicolic op zoek in hoofdstuk 7. Zij stellen vast dat sommige kiezers bij het uitbrengen van hun stem ook rekening houden met de kans dat de partij waarvoor zij stemmen, deel zal uitmaken van de volgende regeringscoalitie. Als dat niet zo is, stemmen zij 'strategisch' voor een andere partij, die wel meer kans op regeringsdeelname maakt. Zo'n 5 à 6% van de kiezers maakt dergelijke strategische coalitieoverwegingen. Dat

is in het voordeel van de grotere partijen zoals de N-VA, PS, CD&V en MR, terwijl vooral de groenen en PvdA (veel meer dan PTB-GO) het gelag betalen.

De hoofdstukken 8 en 9 buigen zich over de relaties tussen Vlaanderen en Wallonië. In hoofdstuk 8 kijken Peter Thijssen, Dave Sinardet en Régis Dandoy naar de mate waarin Walen en Vlamingen contact met elkaar hebben. Zij vergelijken dat met gelijkaardig onderzoek uit 2007. Zij vragen zich daarbij ook af wat het effect is van contacten met elkaar. Leidt dat tot een beter wederzijds begrip of scherpt het integendeel de tegenstellingen aan? Thijssen, Sinardet en Dandoy stellen vast dat diegenen die meer contacten hebben over de taalgrens, zich minder identificeren met hun eigen taalgemeenschap en ook minder voorstander zijn van een verdere regionalisering van het land. Dergelijke contacten – hoewel heel weinig onderzocht – hebben dus wel degelijk een mogelijk effect op de mechanismen van solidariteit in het federale België.

De mate waarin de Belgische kiezers zich Belg, Vlaming of Waal noemen, staat centraal in de bijdrage van Kris Deschouwer, Lieven de Winter, Min Reuchamps, Dave Sinardet en Jérémy Dodeigne. In hoofdstuk 9 bevestigen zij nogmaals dat de Vlaamse en Waalse identiteiten minder sterk zijn dan de Belgische en dat zij niet sterker worden, ondanks de grote politieke polarisering rond het thema van de staatshervorming. Dat thema was in mei 2014 – net als in het verleden – overigens weinig stembepalend. Toch verschillen de kiezerskorpsen van de partijen onderling wel van elkaar. Dat is niet zozeer het geval in Wallonië, maar wel in Vlaanderen, waar we drie groepen kiezers van elkaar kunnen onderscheiden. In de eerste groep, met de sterke voorstanders van een verdere staatshervorming en meer Vlaamse autonomie, vinden we de kiezers van de N-VA en van het Vlaams Belang. In een middengroep rond het Vlaamse gemiddelde vinden we de kiezers van CD&V. En de kiezers van Open VLD, sp.a, Groen en PvdA staan meer aan de Belgische kant van het spectrum.

Het tiende hoofdstuk is gewijd aan de opkomstplicht en aan de mogelijke effecten van de afschaffing ervan. Min Reuchamps, Didier Caluwaerts, Lieven De Winter, Vincent Jacquet en Conrad Meulewaeter kijken eerst naar de bereidheid om te stemmen – indien er geen opkomstplicht was – bij lokale, regionale, federale en Europese verkiezingen. En dan valt meteen op dat hoe groter het beleidsniveau is, hoe kleiner de bereidheid om te gaan stemmen.

Op de vraag wie dan thuis zou blijven, vinden zij het verwachte antwoord: de lager geschoolde en de politiek minst actieve burgers zouden geen kiezers meer zijn. Voor de verhoudingen tussen de partijen zou dat in Vlaanderen weinig verschillen opleveren. In Wallonië is er een grotere impact te verwachten, met vooral verlies voor de PS en winst voor Ecolo en MR.

De Europese verkiezingen lijken dus wel de minst aantrekkelijke te zijn. Camille Kelbel, Virginie Van Ingelom en Soetkin Verhaegen gaan in hoofdstuk 11 dieper in op de plaats van Europa bij de ‘moeder van alle verkiezingen’. We zagen al dat de Europese uitslagen niet in grote mate verschilden van de federale en regionale uitslagen. Wie toch anders stemde voor het Europese niveau, deed dat weinig of niet vanuit overwegingen die met het Europese niveau te maken hebben. Wel was er het opvallende effect van de kandidatuur van Guy Verhofstadt op de lijst van de Open VLD. En de auteurs stellen ook vast dat diegenen die zonder opkomstplicht toch voor het Europese niveau zouden stemmen, wel degelijk kiezers zijn die zich meer Europees voelen en die voorstander zijn van Europese integratie. Met de samenvalende verkiezingen van 2014 is het echter moeilijk om de precieze plaats van het Europese niveau in de stembusslag terug te vinden.

In het twaalfde hoofdstuk gaat het over het vertrouwen en de tevredenheid van de burgers. Lionel Henry, Emilie Van Haute en Marc Hooghe komen tot de conclusie dat de Belgische burger een relatief matige graad van vertrouwen heeft in de politieke instellingen. Opvallend is echter dat dat wantrouwen zich uitstrekt over alle instellingen, dus zowel regering als parlement, terwijl we ook niet veel verschil zien tussen de bestuursniveaus. Het idee dat de burgers vooral veel vertrouwen zouden hebben in het niveau dat het dichtst bij hen staat (het gewestelijke niveau dus), wordt hier niet bevestigd. De cijfers tonen bovendien aan dat de vertrouwensniveaus in Wallonië duidelijk lager liggen dan in Vlaanderen. Opvallend is dat er aan Waalse kant ook heel weinig vertrouwen is in de eigen Waalse regionale instellingen en politici. Ook het vertrouwen in de Europese Unie ligt over de hele lijn laag. Uit de analyse blijkt dat wantrouwende burgers er eerder voor opteren om helemaal niet te gaan stemmen, dan wel een blanco of ongeldige stem uit te brengen. Er is ook een lichte neiging om voor een antisysteempartij te stemmen, maar voor de rest blijkt politiek vertrouwen niet echt veel invloed te hebben op de partijkeuze.

Verkiezingen zijn een belangrijk aspect van de politieke democratie en ze krijgen ook steevast (zeer) veel aandacht. Toch worden verkiezingen als proces steeds meer bekritiseerd en vragen sommigen zich af of zij wel in staat zijn om correct de vele en variërende visies van de bevolking te vatten en te vertalen in een beleid. In hoofdstuk 13 onderzoeken Vincent Jacquet, Benjamin Biard, Didier Caluwaerts en Min Reuchamps de meningen van de kiezers daarover. In onze PARTIREP-survey vroegen we inderdaad ook naar specifieke voorkeuren met betrekking tot de organisatie van de democratie. Participatie, deliberatie, vertegenwoordiging, meer ruimte voor experts of voor ondernemers ... zijn mogelijke alternatieven die voorgelegd werden. Wie hoger geschoold is en vertrouwen heeft in de politieke instellingen, is meer geneigd om de bestaande vertegenwoordigende democratie te verdedigen. De sociaal minst bevoordeelde groepen en zij die amper geloven in de responsiviteit van het huidige systeem, zijn echter vragende partij voor een verandering in welke richting dan ook, of dat nu meer deliberatie of meer technocratie is. Een duidelijke voorkeur is er niet, wel een afkeuring van wat er nu bestaat.

Caroline Close, Camille Kelbel en Anna Kern hebben ook aandacht voor meningen van kiezers over de organisatie van de democratie. Zij kijken in het bijzonder naar de voorkeuren die kiezers hebben met betrekking tot de wijze waarop politieke partijen hun kandidaten voor de verkiezingen selecteren. Ook binnen partijen wordt er gezocht naar alternatieven om de vertegenwoordigende en electorale democratie te laten functioneren, bijvoorbeeld door 'primaries' te organiseren om kandidaten te selecteren. Of burgers ook zelf wensen betrokken te worden bij de samenstelling van de lijsten, is maar de vraag. De kiezers die tevreden zijn met het functioneren van de democratie, hebben een voorkeur voor het status quo. Maar ook de anderen zijn eerder de mening toegedaan dat de samenstelling van de lijsten een taak is van de partijen en niet zozeer van alle kiezers.

In het laatste en vijftiende hoofdstuk ten slotte buigen Karen Celis, Silvia Erzeel, Eline Severs en Audrey Vandeleene zich over de verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke kiezers. Vrouwen en mannen vinden dezelfde thema's belangrijk – werkgelegenheid en economie – maar hebben er wel andere opvattingen over. De verschillen tussen de beide groepen zijn niet groot, maar wel significant. Vrouwen denken en stemmen linkser en hebben meer feministische overtuigingen dan mannen. Dat verschil kan verklaard

worden door de verschillende positie die de beide seksen in de samenleving innemen, met onder meer een grotere kans op economische afhankelijkheid van vrouwen en een grotere aanwezigheid in de publieke sector.

Met die vijftien hoofdstukken is het materiaal van de PARTIREP-survey en van de Stemtest niet uitgeput. Maar ze geven wel een mooi overzicht van wat de kiezers in Vlaanderen en Wallonië denken en wensen, en van de wijze waarop ze dat proberen om te zetten in een stem. Dat is een complexe aangelegenheid. De juiste partij of de juiste kandidaat vinden, is niet gemakkelijk. Dat geldt des te meer in een ingewikkeld land als België, dat dan nog eens op dezelfde dag verkiezingen organiseert voor drie verschillende beleidsniveaus, met elk hun eigen bevoegdheden en met elk hun eigen inzet en machtsverhoudingen. Partijen lezen de uitslag met het oog op het maken van beleidskeuzes en met het oog op het behouden of het winnen van kiezers bij de volgende stembusslag. Politicologen kunnen – indien ze daarvoor de goede gegevens hebben – veel dieper graven. Dat levert dan uiteraard een complex en subtiel beeld op, met een aantal patronen die bevestigd worden, maar ook met bevindingen die verrassen en met af en toe merkwaardige tegenstrijdigheden. Een antwoord op alle vragen geven, kunnen we niet. Maar met dit boek hopen we wel een bijdrage te leveren tot een beter begrip van de wijze waarop partijen en kiezers vandaag in België op zoek gaan naar elkaar.

2 BELEIDSONZEKERHEID

HOE EN WAAROM ELECTORALE CAMPAGNES KUNNEN LEIDEN TOT MEER ONZEKERHEID BIJ DE KIEZERS OVER HUN BELEIDSSTANDPUNTEN

Stefaan Walgrave, Christophe Lesschaeve, Benoît Rihoux & Conrad Meulewaeter

2.1 Inleiding

Politicalologen hebben reeds lang gedebatteerd over de informatiewaarde van electorale campagnes. Informeren ze kiezers en leiden ze tot beter geïnformeerde keuzes? Sommigen hebben gevonden dat campagnes zinvol zijn, anderen niet (Lodge, Steenbergen, & Brau, 1995). De meeste studies zijn eenzijdig in de zin dat ze alleen onderzoeken of campagnes een positief effect hebben. Ze kijken alleen naar hoe campagnes kiezers informeren en leiden tot meer duidelijkheid. Kiezers krijgen informatie om kandidaten en partijen te evalueren, krijgen signalen over de standpunten van partijen en kandidaten, worden zich bewust van hun eigen posities en sluiten zich aan bij of veranderen hun partij-/kandidaatkeuze. Politieke wetenschappers lijken het erover eens te zijn dat de campagnes potentieel belangrijke momenten zijn in een democratie omdat ze de hoeveelheid informatie vergroten die beschikbaar is voor kiezers en kunnen leiden tot verduidelijking en, als gevolg daarvan, tot meer 'correcte' stemmen (Lau & Redlawsk, 1997).

Dit hoofdstuk kijkt naar campagne-effecten vanuit een tegengestelde invalshoek (zie bijvoorbeeld ook Kuklinski, Quirk, Jerit, Schwieder, & Rich, 2000). We onderzoeken in hoeverre en waarom een campagne het omgekeerde effect kan hebben, dat wil zeggen: kan leiden tot meer onzekerheid in de hoofden van de kiezers over hun beleidsstandpunten. Campagnes bieden

immers meestal een enorme hoeveelheid issue-gerelateerde informatie aan de kiezers, een hoeveelheid die ze niet allemaal kunnen verwerken. De media bestoken kiezers met speciale verkiezingspagina's en tv-programma's waarin beleidskwesties worden toegelicht en vergeleken, partijen delen flyers uit en houden verkiezingsrally's om hun oplossingen voor maatschappelijke problemen te benadrukken, kandidaten praten over hun geprefereerde onderwerpen en de kiezers zelf praten over politiek en over concrete beleidsproblemen met hun familie en vrienden.

Niet alleen is er een eindeloze stroom van campagne-informatie, de aangeboden informatie is vaak ook complex. Berichtgeving in de media, bijvoorbeeld, maakt veelvuldig gebruik van deskundigen en biedt vaak niet de nodige achtergrondinformatie voor mensen om te begrijpen wat er gezegd wordt (Jerit, 2009). Bovendien kan de aan kiezers aangeboden informatie tegenstrijdig zijn omdat partijen tegengestelde posities verdedigen, uiteenlopende oplossingen voorleggen en meestal zelfs naast elkaar praten door opzettelijk andere problemen te bespreken (Robertson, 1976). Kortom: die grote stroom aan soms complexe en vaak tegenstrijdige campagne-informatie kan leiden tot overweldigde kiezers die onzekerder worden in plaats van zekerder over het beleid dat ze eigenlijk willen. Dit hoofdstuk stelt dat het waarschijnlijk is dat campagnes in bepaalde omstandigheden leiden tot onzekerheid in de hoofden van kiezers in plaats van kiezers te helpen om zich bewust te worden van het beleid dat ze prefereren. Wij onderzoeken (1) of campagnes de onzekerheid van kiezers inzake concrete beleidskwesties vergroten en (2) wat die toegenomen onzekerheid verklaart.

We pakken die dubbele onderzoeksvraag aan door te kijken naar de verkiezingen van 25 mei 2014 in België. De grootte, breedte en het technische karakter van die verkiezingscampagne in België scheppen een goede context om het idee te testen dat campagnes tot meer verwarring en tot minder in plaats van meer zekerheid kunnen leiden bij kiezers. Meer concreet maken we gebruik van de data van deelnemers van een grote stemtest – een online applicatie waarin kiezers hun standpunten kunnen vergelijken met de officiële positie van partijen (zie bijvoorbeeld: Walgrave, Van Aelst, & Nuytemans, 2008). *Stemtest/Test Électorale 2014*, de populairste stemtest tijdens de Belgische verkiezingen van 2014, registreerde 2.7 miljoen deelnames tijdens de vijf pre-electorale weken. We analyseren de logfiles van *Stemtest/Test Électorale 2014* en voor ieder van de 234 beleidsstellingen bestuderen we

het aantal deelnemers dat een stelling beantwoordde met ‘geen mening’. We vergelijken het aantal onzekere stemtestdeelnemers (‘geen mening’) aan het begin van de campagne met het aantal onzekere stemtestdeelnemers aan het einde van de campagne.

We vinden dat de beleidsonzekerheid bij Belgische kiezers toeneemt tijdens de campagne. Voor de overgrote meerderheid van de 234 stellingen zijn er meer onzekere kiezers aan het einde dan bij het begin van de campagne. Dat effect wordt waarschijnlijk niet (alleen) veroorzaakt door veranderingen in het profiel van de gemiddelde stemtestdeelnemer doorheen de campagne: het is ook een campagne-effect en niet alleen een samenstellingseffect. Door iedere stelling als een aparte case te beschouwen, kunnen we de redenen van een stijging of daling in onzekerheid onderzoeken. De vraag is dan welke stellingen tot relatief meer onzekerheid leiden doorheen de campagne. We stellen vast dat de drijvende kracht achter de onzekerheid bij kiezers de verdeeldheid bij de publieke opinie en bij de partijen is: hoe meer verdeeld de publieke opinie of partijen zijn met even grote kampen van voor- en tegenstanders voor de aanvang van de campagne, hoe meer kiezers onzeker worden over hun eigen positie doorheen de campagne.

2.2 Beleidsonzekerheid en campagne-informatie

Campagnes zijn periodes met een grote hoeveelheid aan politieke informatie. Dat laat kiezers toe zichzelf te informeren over de standpunten van partijen en over hun argumenten. Wanneer die informatie echter overweldigend is, wanneer ze complex is of/en wanneer de informatie tegenstrijdig is, verwachten we dat kiezers gedestabiliseerd worden en minder in plaats van meer zeker worden over hun eigen beleidsvoorkeuren. Hoewel ons argument relatief eenvoudig is, hebben slechts weinig studies dat tot nu onderzocht. Er zijn enkele onderzoeken die suggereren dat campagnes of, meer algemeen, informatie kan leiden tot verwarring.

Een studie door Jerit (2009) toont aan dat technische informatie die door de media wordt gegeven over een beleidskwestie, de kenniskloof tussen hoger- en lageropgeleiden vergroot. Sommige mensen, aldus Jerit, missen de noodzakelijke achtergrondinformatie om nieuwe gegevens te plaatsen

en dat leidt tot een desinformatie-effect. Onze afhankelijke variabele in dit hoofdstuk is niet themakennis, zoals bij Jerit, maar beleidsonzekerheid. Het mechanisme, waarbij sommige informatie leidt tot verwarring, kan echter hetzelfde zijn. Een andere studie door Feldman & Price (2008) suggereert eveneens een mogelijk negatief effect door blootstelling aan informatie. Hun studie toont aan dat mensen die discussiëren over politiek met mensen met wie ze het niet eens zijn, minder goed geïnformeerd zijn dan wanneer ze discussiëren met mensen met wie ze het wel eens zijn. Wederom is de afhankelijke variabele in dit onderzoek anders, maar de logica waarbij contradictorische informatie leidt tot incorrecte kennis, kan ook van toepassing zijn op beleidsonzekerheid. De enige studie die de gevolgen van informatie op het standpunt van mensen rechtstreeks onderzocht, is een studie van Mutz (2002). Zij vindt dat mensen die praten over politiek met mensen met wie ze het niet eens zijn, als een gevolg daarvan onzekerder worden – Mutz spreekt dan over ‘politieke ambivalentie’.

De informatie die kiezers tijdens de campagne krijgen over beleidskwesties, komt van verschillende bronnen: van politieke partijen, van andere burgers met wie ze in contact komen en van de massamedia (zie ook: Donovan & Snipp, 1994). Wij focussen in dit hoofdstuk op de eerste twee bronnen van campagne-informatie.

Partijen communiceren over beleidskwesties tijdens de campagne en proberen kiezers te bereiken via verschillende kanalen (bijvoorbeeld campagnespots, deur-aan-deurbezoeken, mediaoptredens, pamfletten, affiches ...). In hun campagnecommunicatie leggen ze de nadruk op hun beleidsvoorstellen en beargumenteren ze waarom men hun voorstellen moet verkiezen boven die van anderen. Hoewel partijen de neiging hebben naast elkaar te praten tijdens een campagne – en dus met opzet andere issues vermelden (Robertson, 1976) – heeft recent onderzoek aangetoond dat partijen het in de campagne wel degelijk vaak over dezelfde kwesties hebben (Sigelman & Buell, 2004). Partijen debatteren dus effectief direct met elkaar over de wenselijkheid van een bepaald beleidsvoorstel. Hoe uiteenlopend de standpunten van de partijen zijn in de campagne, hoe groter we de kans achten dat ze die posities publiekelijk verdedigen, en, als een gevolg daarvan, hoe groter de kans wordt dat kiezers geconfronteerd worden met die conflicterende standpunten over een bepaald beleidsvoorstel. Met andere woorden: hoe groter de verdeeldheid onder partijen, hoe waarschijnlijker

het is dat kiezers blootgesteld worden aan contradictorische partijposities en argumenten tijdens de campagne. Die blootstelling aan tegenstrijdige informatie leidt dan tot een toegenomen onzekerheid. *Er is een grotere toename in de beleidsonzekerheid van kiezers op beleidsstellingen waarop het partijlandschap sterk verdeeld is dan op beleidsstellingen waarop het partijlandschap minder verdeeld is (H1).*

Tijdens de campagne krijgen kiezers ook informatie via interpersoonlijke communicatie. Mensen worden beïnvloed door wat anderen hun vertellen over politiek (Lazarsfeld & Katz, 1970). Heel wat onderzoek wijst uit dat velen tijdens de campagne op die manier geïnformeerd worden over politieke issues (zie bijvoorbeeld Eveland, 2004). Als individuen tegenstrijdige informatie krijgen van hun gesprekspartners of informatie die tegen hun initiële positie in gaat, dan stijgt de kans dat ze onzekerder worden over hun eigen standpunt en antwoorden met 'geen mening' wanneer er naar hun positie wordt gevraagd. Eerder onderzoek heeft aangetoond dat de blootstelling aan informatie die tegen de eigen positie ingaat, door te praten over politiek met mensen met een andere ideologische positie, kan leiden tot minder beleidsgerelateerde kennis (Feldman & Price, 2008). Feldman & Price praten over de 'verwarring' die veroorzaakt wordt door te praten met mensen met andere standpunten. Het sterkste rechtstreekse bewijs voor een potentieel onzekerheidseffect van informatie werd gevonden door Mutz (2002). Zij vindt dat mensen die over politiek discussiëren met andersdenkenden, ambivalentere posities hebben; het is voor hen moeilijker om een kant te kiezen op een beleidsthema. Op een geaggregeerd niveau, door middel van interpersoonlijke mechanismen zoals de welbekende zwijgspiraal (Noelle-Neumann, 1974), verwachten we dat mensen gemiddeld vaker hun standpunt uiten op een issue wanneer de publieke opinie verdeeld is. Tevens neemt op die manier de kans toe dat mensen geconfronteerd worden met een tegenovergesteld standpunt. Bijgevolg verwachten we dat een verdeelde publieke opinie aan het einde van de campagne leidt tot meer onzekerheid bij kiezers. *Er is een grotere beleidsonzekerheid van kiezers bij beleidsstellingen waarover de publieke opinie bij het begin van de campagne sterk verdeeld is, dan bij beleidsstellingen waarover de publieke opinie minder verdeeld is (H2).*

Sommige beleidsvoorstellen zijn complexer dan andere. Ze vereisen meer achtergrondinformatie, zijn technischer van aard of hebben meerdere dimensies. Als de complexiteit van een beleidsvoorstel omhoog gaat, veron-

derstellen we dat mensen algemeen minder zeker zijn van hun positie ten aanzien van een beleidsvoorstel. Ze zijn zich bewust van hun beperkte kennis van het issue of beseffen dat er verschillende manieren zijn waarop men naar het issue kan kijken. Als mensen initieel minder zeker zijn, dan neemt de kans toe dat ze nog onzekerder worden wanneer ze worden blootgesteld aan campagne-informatie. Die informatie over een reeds complexe kwestie kan immers nog meer de nadruk leggen op het feit dat het issue nog complexer en veelzijdiger is dan eerst gedacht. *Er is een grotere toename in onzekerheid inzake beleidsvoorstellen die complex zijn, dan inzake beleidsvoorstellen die minder complex zijn (H3).*

Ten slotte formuleren we twee interactiehypotesen. We verwachten dat de complexiteit van een beleidsvoorstel zal leiden tot meer onzekerheid bij kiezers, vooral wanneer de informatie tegenstrijdig is. In feite combineren we H1, H2 en H3, en formuleren we de volgende verwachtingen: de toename in beleidsonzekerheid op complexe beleidsvoorstellen is groter wanneer het partijlandschap verdeeld is dan wanneer het niet verdeeld is (H4), en de toename in onzekerheid op complexe beleidsvoorstellen is groter wanneer de publieke opinie sterk verdeeld is, dan wanneer ze minder verdeeld is (H5).

2.3 Data en Methoden

België is een gefragmenteerd land met veel partijen (Deschouwer, 2012). Dat alleen al vergroot de complexiteit van de campagne-informatie. Bovendien waren er in 2014 op dezelfde dag verkiezingen voor drie politieke niveaus. Kiezers moesten drie keer stemmen: voor het regionale, federale en Europese niveau. De campagne van 2014 was bijzonder breed en veel verschillende issues en beleidsvoorstellen werden besproken. Er was niet één, dominant campagnethema. Een analyse van de partijprogramma's en de mediaberichtgeving tijdens de campagne in Vlaanderen toonde aan dat de campagne in 2014 inderdaad bijzonder breed en omvattend was (De Smedt & Walgrave, 2014). De media-informatie was tijdens de campagne ook vrij complex. Voor de eerste keer werden de budgettaire gevolgen van de beleidsvoorstellen van de partijen tijdens de campagne berekend door een onafhankelijk onderzoeksinstituut en de mediaberichtgeving over die bevindingen was vaak technisch en ingewikkeld, met veel citaten van experts.

Ten slotte was ook de totale mediaberichtgeving over de campagne van 2014 gigantisch (alle geciteerde cijfers komen van De Smedt & Walgrave, 2014). In de laatste twee weken van de campagne was bijvoorbeeld niet minder dan 70% van het politieke nieuws gewijd aan de verkiezingen, met meer dan 52 uur specifieke verkiezingsuitzendingen op drie tv-zenders. In de Vlaamse kranten gingen tijdens de zes campagneweken 1500 krantenartikelen of meer dan 10% van alle gepubliceerde artikelen, over de verkiezingen. De mediaberichtgeving in Vlaanderen ging tijdens de campagne van 2014 ook meestal over beleid, issues en de voorstellen van partijen, en niet over de politieke *horse race* tussen de partijen of over campagne-evenementen. Kortom: we kunnen zeggen dat Belgische kiezers in het algemeen heel veel informatie kregen over het beleid en de posities van partijen en dat die informatie waarschijnlijk zeer technisch was.

Zoals in zoveel andere Europese landen werden er tijdens de Belgische campagne van 2014 stemtesten gelanceerd om de kiezers te helpen in het maken van een partijkeuze. De meest populaire stemtest was *Stemtest/Test Électorale 2014*. Vanaf de lancering op 21 april 2014, vijf weken voor de verkiezingen, tot de dag van de verkiezingen telde de website 2.710.097 aparte deelnames (een gearchiveerde versie van de applicatie is te vinden op: <http://www.treecompany.be/stemtest2014>). Kijkend naar het aantal unieke IP-adressen, wordt het aantal unieke gebruikers geschat op 1.996.492. Wetende dat in 2014 7.725.463 inwoners in België kiesgerechtigd waren, betekent dat dat bijna 26% van alle kiesgerechtigde Belgen deelnam aan die stemtest. Die cijfers liggen opvallend dicht bij de schattingen van de PARTIREP-survey (zie hoofdstuk 1 voor meer details hierover). De survey suggereert dat ongeveer 24% van de Belgische kiezers deelnam aan *Stemtest/Test Électorale 2014*: 31% in Vlaanderen en 16% in Wallonië. *Stemtest/Test Électorale 2014* telde in totaal 234 beleidsstellingen onderverdeeld in zeven verschillende stemtesten met soms overlappende stellingen.

We gebruiken de logfiles van *Stemtest/Test Électorale 2014* en kijken naar alle 234 stellingen om de antwoorden van de deelnemers aan het begin van de campagne te vergelijken met de antwoorden aan het einde van de campagne. Gebruikers van *Stemtest/Test Électorale 2014* konden elke stelling beantwoorden met 'eens', 'oneens' of 'geen mening'. De 'geen mening'-knop was kleiner en het gebruik ervan werd beperkt. Deelnemers werden ervoor gewaarschuwd dat ze slechts de helft van de stellingen konden beantwoorden met 'geen me-

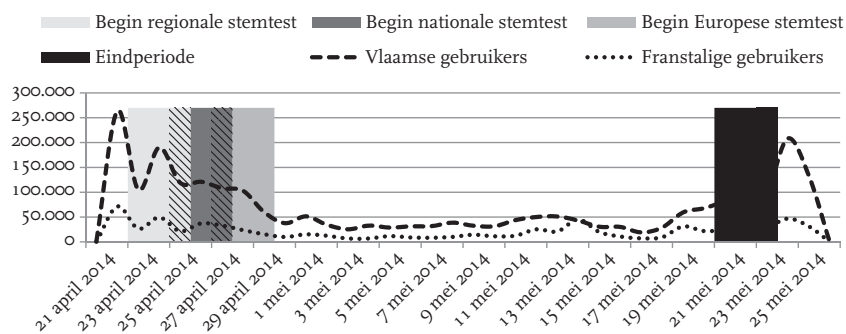
ning'. We beschouwen het aandeel gebruikers dat klikte op 'geen mening' als een indicator van de beleidsonzekerheid van het electoraat. Met andere woorden: hoe meer stemtestdeelnemers zeggen dat ze geen mening hebben over een bepaald beleidsvoorstel, hoe onzekerder het electoraat is ten aanzien van dat beleidsvoorstel. Door vroege deelnemers te vergelijken met late deelnemers kunnen we onderzoeken of de campagne van 2014 leidde tot meer of minder onzekerheid bij de deelnemers aan *Stemtest/Test Électorale 2014*.

Kunnen we er wel zeker van zijn dat vroege deelnemers niet systematisch verschillen van late deelnemers? Aangezien we niet beschikken over achtergrondinformatie van iedere individuele deelnemer, kunnen we niet absoluut zeker zijn dat het verschil tussen vroege en late gebruikers het gevolg is van een campagne-effect (waarbij kiezers minder of meer zeker worden over hun beleidsstandpunten tijdens de campagne). Die verschillen kunnen immers ook veroorzaakt worden door een samenstellingseffect, waarbij meer of minder zekere gebruikers in het begin deelnemen aan *Stemtest/Test Électorale 2014* in vergelijking met aan het einde van de campagne. Hoe gaan we daarmee om?

Ten eerste nemen we de antwoorden van de gebruikers die hebben deelgenomen tijdens de eerste dag na de lancering of de laatste dag voor de verkiezingen, niet mee in de analyses. We kunnen aannemen dat gebruikers die deelnamen aan *Stemtest/Test Électorale 2014* meteen na de lancering politieke 'verslaafden' zijn met robuuste politieke opinies, terwijl gebruikers die deelnemen aan het einde van de campagne, juist voor de verkiezingen, net bijzonder onzekere gebruikers moeten zijn op zoek naar een stemadvies. We verwijderen dus de extreem vroege en extreem late gebruikers van *Stemtest/Test Électorale 2014*. Figuur 2.1 geeft daarvan een grafisch overzicht. De regionale, federale en Europese substemtesten werden na elkaar gelanceerd in april 2014, met een dag tussen iedere lancering. Voor iedere stemtest laten we de gegevens van de eerste dag na de lancering vallen. De figuur toont welke gebruikersgegevens we zullen gebruiken voor de vergelijking tussen vroege en late gebruikers. De late deelnemers zijn zij die deelgenomen hebben op 21-23 mei; de vroege gebruikers verschillen van stemtest tot stemtest. Het is belangrijk om erop te wijzen dat het lichtjes wijzigen van de vergelijking (door de vroege en late gegevens iets nauwer te selecteren) geen verschil uitmaakt. De correlatie tussen veranderingen in 'geen mening', be-

rekend op iets verschillende ‘vroeg’ en ‘late’ groepen, bedraagt 0.99. De groepen zijn dus zo goed als identiek.

Figuur 2.1: aantal Stemtest/Test Électorale 2014-gebruikers en de groepen vroeger en late stemtestdeelnemers gebruikt in de vergelijking

Ten tweede hebben we niet alleen de logfiles om vroeger en late stemtestdeelnemers te vergelijken, we hebben ook indirect bewijs dat aantoonde dat de verschillen tussen de beide gebruikersgroepen klein zijn. *Stemtest/Test Électorale 2014* had een zogenaamde ‘opt-in’-module, waarbij gebruikers zich konden registreren om later deel te nemen aan politiek-wetenschappelijk onderzoek. De overgrote meerderheid registreerde zich tijdens het begin van de campagne, een minderheid aan het einde. Alle Vlaamse deelnemers (deelnemers van Nederlandstalige Stemtesten) kregen een uitnodiging om deel te nemen aan een online survey. Uiteindelijk deden 17.000 mensen mee. We kunnen met die data de profielen vergelijken van de vroeger deelnemers ($n=5.651$) met die van de late stemtestdeelnemers ($n=385$) die zich registreerden voor wetenschappelijk onderzoek en onze survey invulden. De gebruikers werden geselecteerd op dezelfde manier als hierboven wordt beschreven, met de dag van de lancering en de laatste dag voor de verkiezingen die worden weggelaten. Een vergelijking tussen de beide groepen laat zien dat de verschillen zeer klein zijn. Op de 0-10 politieke interesseschaal hebben vroeger gebruikers een gemiddelde score van 8.9. Late gebruikers hebben een score van 8.6. Van de vroeger gebruikers is 70% hoogopgeleid; van de late is dat 66%. De mediaan van de inkomenscategorie is dezelfde en er is evenmin een verschil wat betreft links-rechts zelfplaatsing. Kortom: we stellen slechts kleine verschillen vast tussen vroeger en late (geregistreerde) gebruikers. We zijn er daarom van overtuigd dat het onwaarschijnlijk is dat

die kleine verschillen in de achtergrond van gebruikers de eventuele stijging in de onzekerheid inzake beleidsstandpunten kunnen verklaren.

Het is belangrijk om erop te wijzen dat *Stemtest/Test Électorale 2014*-gebruikers in geen enkel opzicht een representatieve weergave zijn van de Belgische kiesgerechtigde bevolking. Het feit dat bijna een vierde van de Belgische kiesgerechtigde bevolking deelnam aan *Stemtest/Test Électorale 2014*, wil niet zeggen dat die zeer grote groep een willekeurige steekproef vormt van Belgische kiezers. Stemtestdeelnemers zijn meer dan gemiddeld politiek geïnteresseerd, gesofisticeerd en hoogopgeleid (Pianzola, 2014). Het enige wat we kunnen doen met onze data, is nagaan of een grote groep Belgische kiezers zekerder of onzekerder werd inzake hun beleidsstandpunten tijdens de campagne. Het feit dat stemtestgebruikers politiek geïnteresseerder zijn, maakt het net minder waarschijnlijk dat ze geen mening hebben en het maakt de kans groter dat ze net meer stabiele posities hebben (Zaller, 1992). Dat maakt het ook minder waarschijnlijk dat ze beginnen te twijfelen aan hun posities tijdens de campagne. Als we dus bij stemtestdeelnemers meer onzekerheid vinden aan het einde van de campagne, dan zouden we verwachten dat die verschuiving nog uitgesprokener zal zijn bij niet-stemtestdeelnemers met volatielere standpunten.

Onze afhankelijke variabele, zijnde een *verandering in beleidsonzekerheid*, is rechtstreeks berekend op basis van de logfiles van *Stemtest/Test Électorale 2014*. Voor ieder van de 234 stellingen wordt het percentage gebruikers dat aan het einde van de campagne een stelling beantwoordde met 'geen mening', afgetrokken van het percentage gebruikers dat tijdens het begin van de campagne dezelfde stelling met 'geen mening' beantwoordde. Een positieve waarde betekent dat late stemtestdeelnemers onzekerder zijn dan vroege stemtestdeelnemers en dus, volgens onze redenering, dat de onzekerheid bij kiezers is toegenomen tijdens de campagne. Een negatieve waarde betekent dat kiezers zekerder zijn geworden doorheen de tijd en aan het einde minder vaak een stelling met 'geen mening' beantwoordden.

We verwachtten dat de eigenschappen van beleidsstellingen verklaren waarom de onzekerheid sterker toeneemt voor de ene stelling en minder voor de andere. Om H_1 te testen wat betreft het effect van de verdeeldheid binnen het partijlandschap, hebben we twee onafhankelijke variabelen. *Partijverdeeldheid* is een ongewogen meting van de mate waarin een stelling

partijen verdeelt (nominale dispersie-index).² De variabele kan een waarde aannemen tussen 0 en 1, waarbij 0 betekent dat alle partijen het ofwel eens of oneens zijn met een stelling en 1 dat de helft van de partijen het eens is met een stelling en dat de andere helft het er oneens mee is. *Gewogen partijverdeeldheid* wordt op dezelfde manier berekend, maar iedere partij krijgt een gewicht op basis van het aantal zetels dat de partij bezat in het regionaal of federaal parlement (afhankelijk van het niveau van de stelling) voor de verkiezingen van 2014. Een score van 1 betekent hier dat het aantal zetels van de partijen die het eens zijn, gelijk is aan het aantal zetels van de partijen die het oneens zijn met een stelling. Voor Europese stellingen werd de zetelverdeling in het federaal parlement gebruikt.

H2 stelt dat een verdeelde publieke opinie voorafgaand aan de campagne kan leiden tot een toename in onzekerheid tijdens de campagne. De variabele *publieke verdeeldheid* is ook geconstrueerd als een nominale dispersie-index. Net als bij de partijvariabelen wil 0 hier zeggen dat alle kiezers het 'eens' of 'oneens' zijn met de beleidsstelling en 1 dat 50% van kiezers het 'eens' is en 50% het 'oneens' is. De publieke opinie werd gemeten aan de hand van een aparte precampagne online survey bij een representatief staal van Vlaamse (n=1.052), Waalse (n=1.028) en Brusselse (n=1.092) kiezers, waarin hun alle 234 *Stemtest/Test Électorale 2014*-stellingen werden voorgelegd. Die survey werd afgenomen tussen 6 en 25 maart 2014 – voor het begin van de campagne – door TNS-Media. De responsgraad bedroeg gemiddeld 17%.

H3 gaat over de complexiteit van een beleid. *Beleidscomplexiteit* meet de mate waarin politieke experts een stelling moeilijk vonden of niet. We lieten een panel van politicologen de moeilijkheidsgraad van een stelling beoordelen op een schaal van 1 tot 5, waarbij 5 de score is voor de meest complexe stellingen. Voor iedere stelling nemen we de gemiddelde beoordeling van de experts.³

We voegen drie controlevariabelen toe aan de multivariate analyses. *EU-beleid* is een dummyvariabele die aangeeft of een beleidsstelling gaat over Europese integratie (1) of niet (0). EU-stellingen gaan over zaken zoals de oprichting van een Europees leger of over geldtransfers tussen rijke en arme EU-regio's ... Die issues zijn vaak zeer technisch en niet erg saillant, zeker in de context met samenvallende federale en regionale verkiezingen. Daarom verwachten we dat kiezers meer geneigd zullen zijn om die stel-

lingen te beantwoorden met ‘geen mening’ en om onzekerder te worden tijdens de campagne. Een tweede controlevariabele is *links-rechts*. Dat is een simpele dummyvariabele die aangeeft of een stelling te plaatsen valt op de links-rechtsdimensie (1) of niet (0). Aangezien de links-rechtsdimensie de belangrijkste ideologische breuklijn is in België (Deschouwer, 2012), verwachten we dat Belgische kiezers beter in staat zijn een standpunt in te nemen op links-rechtsstellingen dan op andere beleidsstellingen die minder duidelijk ideologisch gestructureerd zijn. Bijgevolg verwachten we minder sterke toenames in onzekerheid bij links-rechtsstellingen dan bij andere, niet-links-rechtsstellingen. Ten slotte geeft de derde controlevariabele, *rangorde*, simpelweg de positie aan van een stelling in de stemtestapplicatie, aangezien de stellingen er niet in gerandomiseerd werden.

Tabel 2.1 beschrijft alle variabelen die aan bod komen in het resultaatengedeelte. We kunnen bijvoorbeeld zien dat het aantal gebruikers dat een stelling beantwoordt met ‘geen mening’ met gemiddeld 1.9% toeneemt tijdens de campagne.

Tabel 2.1: beschrijving van de variabelen

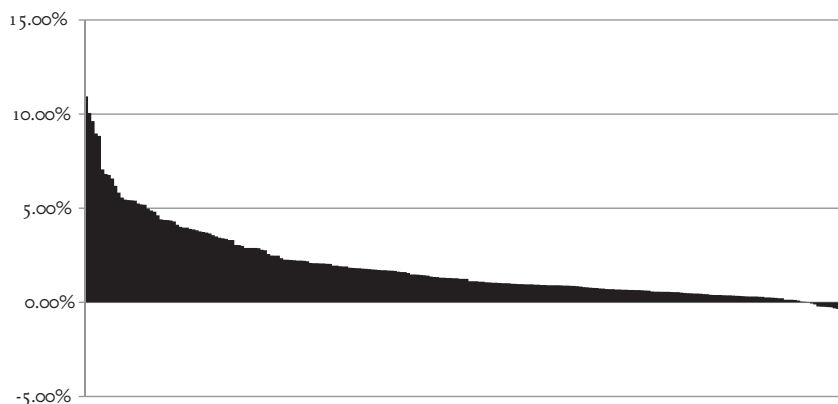
	Gemiddelde	Standaardafw.	Min.	Max.
Beleidsonzekerheid (afhankelijke)	1.88	1.97	-.57	10.94
Partijverdeeldheid	.48	.31	0	1
Gewogen partijverdeeldheid (zetels)	.60	.34	0	1
Publieke verdeeldheid	.78	.22	.19	1
Beleidscomplexiteit	2.43	.77	1	4.5
EU-beleid	.07	.25	0	1
Links-rechts	.70	.46	0	1
Rangorde	16.09	9.77	1	35

2.4 Resultaten

In figuur 2.2 vertegenwoordigt iedere staaf één van de 234 stellingen. De grafiek geeft de waarde van de afhankelijke variabele weer voor iedere stel-

ling – dat is het verschil tussen het aantal deelnemers dat antwoordde met ‘geen mening’ aan het einde en bij het begin van de campagne.

Figuur 2.2: toe- en afnames in ‘geen mening’ over alle beleidstellingen heen tijdens de campagne (n=234)

De figuur toont duidelijk aan dat voor bijna alle beleidstellingen, op een handvol na, het aantal kiezers dat antwoordde met ‘geen mening’ aan het einde van de campagne groter is dan bij het begin; zo goed als alle staven geven een waarde die groter is dan 0. Het lijkt er dus op dat – gegeven ons argument dat de stemtestgebruikers aan het einde gelijkaardig waren aan de gebruikers bij het begin – kiezers in België onzekerder werden tijdens de vijf campagneweeken in 2014. De toegenomen beleidsonzekerheid is bij vrijwel elke stelling terug te vinden en blijft niet beperkt tot bepaalde thema’s of tot een specifiek politiek niveau.

Bijvoorbeeld: bij de stelling ‘De ontginning van schaliegas moet toegelaten worden’, steeg de beleidsonzekerheid met bijna 11%. Dat in tegenstelling tot de stelling ‘Het zwangerschapsverlof moet overal in Europa minstens 20 weken bedragen’, waar de beleidsonzekerheid nauwelijks toenam. Enkel voor twaalf stellingen nam de zekerheid toe; voor alle andere was het omgekeerde waar.

Samengevat: het lijkt erop dat Belgische kiezers onzekerder werden over hun standpunten tijdens de campagne van 2014. De overdaad aan informatie en de tegenstrijdigheid ervan, hebben waarschijnlijk geleid tot verwar-

ring. In plaats van zekerder te worden over hun positie, werden kiezers onzekerder en kozen ze naarmate de campagne vorderde in toenemende mate voor het 'geen mening'-antwoord.

Niettegenstaande onze argumentatie dat de toegenomen onzekerheid niet toegewezen kan worden aan verschillen tussen het profiel van vroege en late stemtestdeelnemers, kunnen we niet absoluut zeker zijn dat wat we in figuur 2 zien, ook daadwerkelijk een campagne-effect voorstelt en geen samenstellingseffect. Daarom disaggregeren we data in een tweede fase naar het stellingniveau en vergelijken we de veranderingen in onzekerheid tussen verschillende stellingen. Voor welke individuele stellingen observeren we hoge toenames in onzekerheid? En wat verklaart die toename?

Tabel 2.2 toont de resultaten van twee OLS regressieanalyses. De afhankelijke variabele is telkens de verandering in beleidsonzekerheid.

Tabel 2.2: OLS-regressie met procentuele verandering in 'geen mening' tussen late en vroege deelnemers als afhankelijke variabele

	Model 1 Directe effecten			Model 2 Interactie-effecten		
	Coef.	s.e.	Sig.	Coef.	s.e.	Sig.
<i>Onafhankelijke variabelen</i>						
Partijverdeeldheid	.63	.31	.045 *	-.25	.96	.797
Gewogen partijverdeeldheid (zetels)	.04	.16	.808			
Publieke verdeeldheid	.02	.01	.000 ***	-.04	.02	.019 *
Beleidscomplexiteit	1.00	.19	.000 ***	-1.23	-.64	.054 †
Partijverdeeldheid *				.42	.46	.356
Beleidscomplexiteit						
Publieke verdeeldheid *				.03	.01	.001 ***
Beleidscomplexiteit						
<i>Controlevariabelen</i>						
Links-rechts	-.28	.28	.328	-.30	.27	.270
EU-beleid	1.06	.40	.009 **	.97	.38	.013 *
Rangorde	.00	.01	.741	.00	.01	.692
<i>Constante</i>	-2.31	.70	.001 ***	2.70	1.43	.061 †
N	234			234		
Adj. R ²	.29			.34		

Model 1 toont dat EU-stellingen, die vaker technisch en minder saillant zijn, een effect hebben. De onzekerheid lijkt doorheen de campagne toe te nemen wanneer een stelling gaat over Europese integratie. Of een beleidsstelling geplaatst kan worden op een links-rechtsschaal of niet, heeft geen impact op de verandering in beleidsonzekerheid. Hetzelfde geldt voor de rangorde van een stelling in de stemtestapplicatie. We zien dus geen 'vermoeidheidseffect' bij stemtestdeelnemers.

Partijverdeeldheid blijkt echter wel een effect te hebben. De gewogen variant speelt geen rol. Een verdeeld partijlandschap (zonder rekening te houden met de sterkte van de partijen) is dus belangrijker dan wanneer grote partijen (met veel zetels) verdeeld zijn. De modellen opnieuw draaien met slechts één partijverdeeldheidsvariabele, maakt geen verschil. We kunnen hypothese 1 bevestigen. Het blijkt zo te zijn dat een verdeeld partijlandschap kiezers verwacht en hen onzekerder maakt over hun eigen standpunt.

De hypothese omtrent de verdeeldheid van de publieke opinie (H2) wordt sterk bevestigd in de modellen. Publieke verdeeldheid, met bijna evenveel voor- als tegenstanders van een beleidsvoorstel, heeft een zeer significant effect op de toename in beleidsonzekerheid. Als de publieke opinie verdeeld is, dan worden individuen vaker blootgesteld aan tegenstrijdige informatie of informatie die tegen hun eigen standpunt ingaat. Dat maakt hen onzeker en meer geneigd een stelling te beantwoorden met 'geen mening'. Het effect is ook substantieel: in Model 1, waarbij de publieke verdeeldheid maximaal is (50% van het publiek eens en 50% oneens voor de start van de campagne), bedraagt de gemiddelde toename in beleidsonzekerheid 2,35% meer dan wanneer de publieke opinie volledig eensgezind is (100% eens of oneens). Als de gemiddelde toename in beleidsonzekerheid minder dan 2% bedraagt en de maximale toename in beleidsonzekerheid net iets meer dan 10% is (zie de beschrijving van de variabelen in tabel 2.1), dan is de omvang van dat effect substantieel. Een geaggregeerde publieke opinie lijkt een niet te verwaarlozen rol te spelen bij het verklaren van beleidsonzekerheid. Als mensen in hun conversaties met vrienden en familie, collega's ... geconfronteerd worden met standpunten die hun eigen positie tegenspreken, worden ze onzekerder en evolueren ze naar een 'geen mening'-standpunt. Dat bevestigt de eerdere bevindingen van Mutz, die vond dat praten met mensen met andere standpunten leidde tot wat zij 'politieke ambivalentie' noemde.

H3 wordt eveneens bevestigd door de data. De beleidsonzekerheid neemt meer toe bij moeilijke beleidsstellingen die achtergrondinformatie vereisen. Beleidscomplexiteit is de sterkste variabele in Model 1. Wanneer een stelling zeer eenvoudig is en weinig achtergrondkennis vereist (score 1), dan neemt de onzekerheid gemiddeld toe met 65%. Wanneer een stelling echter zeer complex is (score 5), dan neemt de onzekerheid toe met gemiddeld 4.62%.

Om H4 en H5 te testen, kijken we naar Model 2 in tabel 2.2, waarin de interactietermen opgenomen worden. Het is niet zo dat beleidscomplexiteit leidt tot meer beleidsonzekerheid wanneer het partijlandschap meer verdeeld is over een issue. Dat gaat in tegen H4. Wanneer mensen minder stabiele standpunten hebben omtrent beleidsstellingen die achtergrondinformatie vereisen, dan wordt die toename in beleidsonzekerheid niet versterkt door tegenstrijdige partij-informatie.

H5 krijgt echter wel steun in het model. Complexe beleidsstellingen leiden tot meer onzekere kiezers tijdens de campagne en dat is vooral het geval wanneer de publieke opinie bij het begin van de campagne verdeeld is over het issue. Hoe meer kiezers verdeeld zijn over een beleidsstelling voor de campagne, hoe onzekerder ze worden tijdens de campagne en dat fenomeen is nog meer uitgesproken voor complexe stellingen. Met andere woorden: wanneer beleidsvoorstellen complex zijn, verwarren kiezers elkaar nog meer.

2.5 Discussie en conclusie

Dit hoofdstuk stelt dat de campagne van 2014 in België kiezers onzekerder heeft gemaakt over hun beleidsstandpunten. In plaats van zekerder te worden over het beleid dat ze wilden, werden Belgische kiezers minder overtuigd van hun eigen preferenties naarmate de campagne vorderde. We vonden een bijna algemene toename in de besluiteloosheid bij grote groepen kiezers die deelnamen aan een zeer populaire stemtest en we vonden dat die toenames in onzekerheid aanwezig waren in vrijwel ieder beleidsdomein. We erkennen dat het bewijs op een geaggregeerd niveau niet helemaal waterdicht is. Er kan (ook) een samenstellingseffect zijn. Vroege stemtestdeelnemers zijn in het algemeen politiek zekerder over wat ze willen dan late stemtestdeelnemers. Maar we presenteerden onrechtstreeks het bewijs dat

dat samenstellingseffect, als het al bestaat, eerder gering is en onvoldoende om de toch wel sterke verschuiving naar meer onzekerheid te verklaren.

Kunnen we generaliseren op basis van de Belgische case? Zijn er redenen om aan te nemen dat campagnes in het algemeen leiden tot meer beleidsonzekerheid bij kiezers? We denken van niet. In België was de campagne van 2014 bijzonder, in de zin dat er samenvallende verkiezingen waren, dat er veel partijen opkwamen, dat er een brede issue-agenda was, met technische mediaberichtgeving over de beleidskwesties ... De electorale campagne van 2014 was in feite een context waarin een stijging in beleidsonzekerheid erg waarschijnlijk was: er was veel informatie voor kiezers die tegelijk complex en tegenstrijdig was. Onze resultaten zouden eventueel ook van toepassing kunnen zijn op andere landen, politieke systemen of campagnes die even ingewikkeld zijn als die van België in 2014, bijvoorbeeld in andere landen met gefragmenteerde partijssystemen. Het zou bijvoorbeeld interessant zijn om na te gaan of we gelijkaardige toenames van 'geen mening' vinden in andere landen waarvan we data van populaire stemtosten hebben.

Onze tweede bevinding, dat de beleidsonzekerheid systematisch meer toenam voor bepaalde beleidsstellingen dan voor andere, kan wel meer veralgemeend worden. Ons uitgangspunt was dat beleidsonzekerheid veroorzaakt wordt door de campagne-informatie (de hoeveelheid, complexiteit en tegenstrijdigheid ervan) die geproduceerd wordt door partijen en andere kiezers. We denken dat die mechanismen van toepassing kunnen zijn op andere verkiezingen in andere landen met minder partijen, minder mediaberichtgeving en een smallere issue-agenda. Campagne-informatie kan kiezers verwarren en kan hen doen twifelen over hun positie. Onze bevindingen op beleidsvoorstelniveau worden niet beïnvloed door potentiële verschillen tussen late en vroege stemtestdeelnemers en zijn daarom robuuster. De centrale bevinding is dat de verdeeldheid van de publieke opinie omtrent een beleidsstelling voor het begin van de campagne een sterke voorspeller is van de toename in beleidsonzekerheid tijdens de campagne. Een verdeelde publieke opinie verhoogt de kans dat een kiezer persoonlijk geconfronteerd wordt met een afwijkende mening – een persoon die een ander standpunt verdedigt dan het standpunt van de kiezer zelf – en dat leidt tot onzekere kiezers. Dat is zelfs vaker het geval wanneer een beleidsstelling complex is. Verdeeldheid binnen het partijlandschap zorgt er ook voor dat kiezers onzekerder worden, maar het effect is kleiner.

Dat brengt ons bij de beperkingen van deze studie. Ten eerste is onze maatstaf voor de verdeeldheid van de partijen tamelijk ruw. We hebben niet gekeken naar de feitelijke argumenten van de partijen of de complexiteit ervan. We hebben ook niet nagegaan of partijen elkaar rechtstreeks tegenspraken in hun campagneboodschappen. Een nuttige volgende stap zou ook zijn om te kijken naar data op het niveau van de individuele kiezer. Het is mogelijk dat sommige groepen tijdens de campagne onzekerder werden dan andere groepen. Wat we hier vonden op een geaggregeerd niveau, zijn effecten die mogelijk enkel van toepassing zijn op bepaalde groepen.

Ten slotte willen we kort de normatieve gevolgen van deze studie bespreken. Is onzekerheid iets goeds of slechts voor een democratie? Als mensen politieke informatie krijgen en het gevolg is dat ze hun standpunt wijzigen (in dit geval: ze hebben vaker geen mening), is dat dan noodzakelijkerwijze slecht? We weten dat beleidsonzekerheid leidt tot een daling van politieke actie en participatie (Mutz, 2002). De kans dat mensen zullen deelnemen aan de stemming, daalt met andere woorden wanneer ze onzekerder worden over hun eigen positie. In België zal dat waarschijnlijk geen rol spelen door de opkomstplicht, maar in andere landen zou dat kunnen leiden tot een lagere opkomst bij verkiezingen. Een ander mogelijk gevolg is dat beleidsonzekerheid leidt tot kiezersvolatiliteit. Wanneer kiezers beginnen te twijfelen, neemt de kans toe dat ze van partij wisselen. Toch kan men aan de andere kant ook zeggen dat het hebben van geen mening een indicatie is van depolarisatie en dat campagnes zo mogelijk bijdragen tot de depolarisatie van kiezers. We laten het aan andere studies om dieper in te gaan op de gevolgen van beleidsonzekerheid. Ons doel was om aan te tonen dat het kan toenemen tijdens een campagne en hoe dat komt.

3 PERSONALISERING EN ELECTORALE VOLATILITEIT

Ruth Dassonneville, Pierre Baudewyns & Simon Willocq

3.1 Inleiding

Al sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw wijzen politieke wetenschappers op belangrijke veranderingen in het kiesgedrag. Het lijkt erop dat de – ooit sterke – band tussen partijen en kiezers verzwakt en dat zorgt voor een grotere instabiliteit van kiesgedrag en partijsystemen (Dalton et al., 2000; Franklin et al., 2009; Pedersen, 1979). Dat proces van verandering, dat in een groot aantal West-Europese democratieën wordt waargenomen, vormt een grote uitdaging voor theorieën die het stemgedrag verklaren. De gevolgen daarvan blijken bijvoorbeeld in Nederland. Een aantal decennia geleden bepaalden de religieuze denominatie van Nederlandse kiezers en de sociale klasse waartoe ze behoorden nog in sterke mate hun stemkeuze. De impact van die sociodemografische variabelen is echter sterk afgenomen, met als gevolg dat modellen om stemgedrag in Nederland te begrijpen ondertussen nog slechts een fractie van de variantie in partijvoorkeur kunnen verklaren (Aarts & Thomassen, 2008).

Als een antwoord op de dalende verklarende kracht van traditionele modellen die kiesgedrag verklaren, richten veel politieke wetenschappers hun aandacht op kortetermijnfactoren. Men gaat ervan uit dat die factoren kunnen verklaren hoe ‘ontzuidde’ kiezers een stemkeuze maken (van der Brug, 2010; Walczak et al., 2012). De impact van kandidaten is een dergelijke kortetermijnfactor, die bovendien bijzonder veel aandacht krijgt in de literatuur. De claim die vaak wordt gemaakt, is dat de impact van kandidaten belangrijker wordt – wat personalisering wordt genoemd. Maar we moeten meteen opmerken dat die claim niet ondersteund wordt in empirische ana-

lyses (Adam & Maier, 2010; Karvonen, 2010; Kriesi, 2011). Nog belangrijker is de vaststelling dat nog niet eerder onderzocht werd of het precies het gebruik van kortetermijnfactoren – en kandidaten in het bijzonder – is dat tot een groeiende instabiliteit van kiesgedrag leidt.

In dit hoofdstuk proberen we die leemte in de literatuur op te vullen. Dat doen we door middel van een analyse van stemgedrag tijdens de Belgische federale verkiezingen van mei 2014. Eerder onderzoek suggereerde dat er sprake is van een proces van personalisering in de Belgische politieke context, met bijvoorbeeld het uitbrengen van een groot aantal voorkeurstemmen (André et al., 2012) en meer gepersonaliseerde verkiezingscampagnes (De Winter & Baudewyns, 2014). We beschouwen de Belgische context bijgevolg als een uitstekende case om te onderzoeken of er een verband is tussen personalisering en volatiliteit.

Dit hoofdstuk heeft de volgende structuur: we geven eerst een kort overzicht van de literatuur met betrekking tot volatiliteit en personalisering. Daarbij hebben we bijzondere aandacht voor de redenen waarom we veronderstellen dat een personalisering van stemgedrag tot meer volatiliteit leidt. We gaan ook dieper in op de verschillen tussen enerzijds switchen van de ene verkiezing naar de andere en anderzijds switchen tijdens een verkiezingscampagne. Vervolgens presenteren we de resultaten van onze analyses en sluiten we af met een overzicht van de belangrijkste implicaties van onze bevindingen.

3.2 Electorale volatiliteit

Tijdens de voorbije decennia is het niveau van electorale volatiliteit in de meeste westerse democratieën toegenomen (Crewe & Denver, 1985; Dalton et al., 2000; Drummond, 2006; Mair, 2005; Mair et al., 2004; Dassonneville & Hooghe, 2015). Die vaststelling was een bron van inspiratie voor heel wat wetenschappers die de toename in volatiliteit wilden verklaren. Een aantal politicologen benadrukt daarbij vooral de invloed van de aanbodzijde en wijzen op de invloed van het aantal partijen dat deelneemt aan verkiezingen of het electorale systeem dat wordt gehanteerd (Bartolini & Mair, 1990; Birch, 2003; Pedersen, 1979; Roberts & Wibbels, 1999; Tavits, 2005; 2008). Anderen focussen daarentegen op het belang van de vraagzij-

de en duiden op de invloed van kenmerken van kiezers en hun motivaties (Dalton, 1984; 2013; Dalton et al., 2000; Dassonneville, 2012; Kuhn, 2009; Lachat, 2007; Söderlund, 2008). Die tweede groep van wetenschappers brengt de toenemende volatiliteit in verband met belangrijke veranderingen in de factoren die het gedrag van individuele kiezers beïnvloeden. Men gaat er dan vanuit dat kortetermijnfactoren steeds belangrijker worden. Er zijn in elk geval aanwijzingen dat de verklarende kracht van langetermijnfactoren (zoals sociodemografische kenmerken en partij-identificatie) sinds de jaren zeventig sterk afneemt (Crewe & Denver, 1985; Dalton et al., 2000; Franklin et al., 2009; Rose & McAllister, 1986; van der Brug, 2010; Walczak et al., 2012). De vaststelling dat de impact van langetermijnfactoren daalt, leidt ertoe dat men aanneemt dat dat gecompenseerd wordt door een grotere invloed van kortetermijnfactoren op stemkeuzes. Daarbij gaat het dan om issues, kandidaten, gebeurtenissen tijdens de campagne en evaluaties over het beleid (Crewe & Denver, 1985; Dalton et al., 2000; Franklin et al., 2009; Rose & McAllister, 1986; Walczak et al., 2012). Bijna vanzelfsprekend zijn die kortetermijnfactoren veel veranderlijker dan sociodemografische kenmerken of een partij-identificatie. Het feit dat het stemgedrag van kiezers volatieler wordt, wordt bijgevolg beschouwd als een gevolg van die verschuiving van lange- naar kortetermijnfactoren.

Van alle kortetermijnfactoren die een rol kunnen spelen, hebben vooral de kandidaten bijzonder veel aandacht gekregen in de literatuur. Er zijn dan ook al veel studies gepubliceerd die een proces van personalisering van de politiek en de gevolgen daarvan op kiesgedrag onderzoeken (Bartle & Crewe, 2002; Curtice & Holmberg, 2005; Garzia, 2014; Karvonen, 2010). Men gaat ervan uit dat die personalisering tot uiting komt in meer aandacht voor individuele politici tijdens campagnes en een grotere focus op kandidaten in de berichtgeving van de media (Kriesi, 2010). Bovendien, zo wordt gesteld, zou het proces van personalisering ook grote gevolgen kunnen hebben voor de manier waarop kiezers beslissen op welke partij ze stemmen. Men gaat ervan uit dat de manier waarop kiezers kandidaten en hun capaciteit beoordelen, een van de belangrijkste determinanten van stemgedrag is geworden. Daarenboven veronderstelt men dat de personalisering van politieke campagnes ertoe leidt dat een toenemend aantal kiezers hun stemkeuze maakt op basis van kandidaten eerder dan partijen (Bartle & Crewe, 2002; Curtice & Holmberg, 2005; Franklin et al., 2009). Een belangrijke kanttekening bij dat alles is echter dat precies op het vlak van stemgedrag

de minste indicaties te vinden zijn die het idee van een personalisering van de politiek ondersteunen (Adam & Maier, 2010; Kriesi, 2011).

Kortom: er is reeds overvloedig aangetoond dat langetermijnfactoren steeds minder bepalend worden voor de stemkeuzes van burgers. De assumptie is vervolgens dat die daling wordt gecompenseerd door een groeiend belang van kortetermijnfactoren. Bijgevolg kan er worden verwacht dat de personalisering van de politiek en een toenemende impact van kandidaten in verband staan met de trend naar meer electorale volatiliteit (Dalton et al., 2000; Franklin et al., 2009; Rose & McAllister, 1986). Desondanks, en enigszins verrassend, is er nog geen enkele studie die dat verband al eerder onderzocht. Met dit hoofdstuk willen we die leemte in de literatuur deels opvullen en dat doen we door na te gaan of een personalisering van de politiek al dan niet een invloed heeft op electorale volatiliteit. We veronderstellen dat kiezers die hun stemkeuze maken op basis van de beoordeling van de kandidaten, een grotere kans hebben om van partij te wisselen. Kiezers die hun stemkeuze laten leiden door partijen, worden daarentegen verondersteld een grotere kans te hebben om trouw te blijven aan eenzelfde partij.

Hypothese 1: kiezers die hun stemkeuze laten leiden door kandidaten, zijn volatieler dan kiezers die zich laten leiden door partijen.

Naast een analyse van de manier waarop kiezers hun stemkeuze motiveren, kan het verband tussen personalisering en electorale volatiliteit ook op een directere manier worden onderzocht. Door te focussen op het uitbrengen van voorkeurstemmen kunnen we nagaan of het uitbrengen van een meer gepersonaliseerde stem samenhangt met volatiliteit. In een Belgische context werd al beargumenteerd dat het gebruik van voorkeurstemmen – en de toename daarvan – een indicatie is van een algemenere trend naar personalisering. Het Belgische kiessysteem laat kiezers toe om ofwel een partijstem uit te brengen ofwel één of meerdere voorkeurstemmen te geven aan kandidaten van dezelfde lijst (André et al., 2012). Eerder is nog geen onderzoek gedaan naar het bestaan van een dergelijk verband tussen het uitbrengen van voorkeurstemmen en electorale volatiliteit in westerse democratieën. Birch (2003) heeft wel een dergelijke studie uitgevoerd voor de postcommunistische democratieën in Centraal- en Oost-Europa. Op basis van geaggregeerde data toont zij aan dat voorkeurstemmen negatief gecorreleerd zijn met electorale volatiliteit. In landen waar het gebruik van voorkeurstemmen

is toegestaan, ligt het niveau van volatiliteit hoger dan in landen waar er een systeem van gesloten lijsten wordt gehanteerd. Volgens Birch ligt de verklaring voor die verrassende vaststelling in de heel specifieke politieke context van landen in Centraal- en Oost-Europa. In de hele regio zijn partijen vrij zwakke organisaties die er niet in slagen een sterke band op te bouwen met hun kiezers. In tegenstelling tot die partijen slagen individuele politici er echter wel in om kiezers aan zich te binden, waardoor kiezers verkiezing na verkiezing trouw voor hen stemmen. Bijgevolg draagt de mogelijkheid om voorkeurstemmen uit te brengen bij tot meer electorale stabiliteit in post-communistische democratieën. In westerse democratieën en op een individueel niveau daarentegen verwachten we het tegenovergestelde verband. De veronderstelling is immers dat personalisering tot meer volatiliteit leidt (Dalton et al., 2000; Franklin et al., 2009). Ook in een Belgische context verwachten we dus dat het uitbrengen van voorkeurstemmen positief gecorreleerd is met electorale volatiliteit. Dat zou moeten blijken wanneer we het onderscheid maken tussen kiezers die één of meerdere voorkeurstemmen uitbrengen enerzijds en kiezers die een lijststem uitbrengen anderzijds. Bovendien zou ook het aantal voorkeurstemmen – en dus het uitbrengen van een meer ‘gepersonaliseerde’ stem – de kans op volatiliteit moeten verhogen.

Hypothese 2a: kiezers die één (of meerdere) voorkeurstemmen uitbrengen, zijn volatieler dan kiezers die een lijststem uitbrengen.

Hypothese 2b: hoe meer voorkeurstemmen een kiezer uitbrengt, hoe groter zijn/haar kans om volatiel te zijn.

3.3 Data en methode

3.3.1 De afhankelijke variabele

In onderzoek naar electorale volatiliteit wordt er vaak een onderscheid gemaakt tussen twee verschillende soorten volatiliteit. De meest voor de hand liggende vorm van volatiliteit is *inter-election volatility*. Die term wordt gebruikt om het veranderen van partij in twee opeenvolgende verkiezingen aan te duiden. Daarnaast is er *campaign volatility* of het veranderen van kiesintentie tijdens een verkiezingscampagne. Hoewel er op het eerste ge-

zicht geen logisch verband is tussen de beide vormen van volatiliteit, gaan de meeste onderzoekers ervan uit dat de beide types gelijkaardig zijn en ook door dezelfde factoren verklaard kunnen worden. Er wordt dan ook van uitgegaan dat *inter-election*- en *campaign-switchers* dezelfde kenmerken en motivaties delen (Berelson et al., 1963; Granberg & Holmberg, 1990; van der Meer et al., 2015). Die veronderstelling leidt er dan ook toe dat vrij weinig studies de gelijkenissen en verschillen tussen de beide vormen van volatiliteit onderzoeken (Dassonneville, 2012; Kuhn, 2009; Lachat, 2009). De data van het PARTIREP 2014 kiezersonderzoek – die een panelcomponent bevatten – laten ons toe om de beide types van volatiliteit te operationaliseren en te onderzoeken. We operationaliseren campagnevolatiliteit als het wisselen van partij tussen de pre-electorale golf van het onderzoek en de postelectorale bevraging. Om *inter-election* switching te meten, maken we gebruik van de stemkeuze bij de federale verkiezingen van 2014 zoals kiezers die in de postelectorale bevraging rapporteerden en hun herinnerde stemkeuze bij de federale verkiezingen van 2010 (zoals gerapporteerd in de pre-electorale golf van het onderzoek). Wat onze hypotheses betreft, verwachten we om dezelfde mechanismes te observeren voor de beide vormen van volatiliteit. We veronderstellen dus dat personalisering zowel met *inter-election* als met campagnevolatiliteit verband houdt.

Tabel 3.1: aandeel kiezers dat van partij wisselt

Tussen twee verkiezingen	N	%
Stabiel	722	59.81
Volatiel	485	40.19
Totaal	1207	100.00
Tijdens de campagne	N	%
Stabiel	905	64.50
Volatiel	498	35.50
Totaal	1403	100.00

Noot: voor de beide vormen van volatiliteit worden verschillende weegcoëfficiënten gebruikt. Voor *inter-election* switching maken we gebruik van een multivariaat gewicht dat corrigeert voor de onder- en oververtegenwoordiging van kiezers in 2010 en in 2014. Voor *campagneswitching* maken we gebruik van een standaardgewicht dat controleert voor leeftijd, gender, opleidingsniveau en de stemkeuze in 2014.

In tabel 3.1 geven we een overzicht van het aantal kiezers dat aangeeft tussen 2010 en 2014 van partij te zijn veranderd en het aantal kiezers dat gedurende de campagne van partij wisselde. De tabel geeft aan dat 40.2% van de

respondenten in 2014 voor een andere partij stemde dan de partij waarvoor ze aangeven in 2010 te hebben gestemd. Het aandeel kiezers dat tijdens de campagne van partij wisselde, is met 35.5% een beetje lager, maar nog steeds bijzonder indrukwekkend.

Het aantal kiezers dat tussen 2010 en 2014 van partij wisselde (40.2%), is vrij hoog, maar ligt in vergelijking met recente verkiezingen in België niet op een uitzonderlijk hoog niveau. Uit eerder onderzoek naar de evolutie van volatiliteit in België tijdens de afgelopen zestig jaar blijkt het niveau waarop men volatiliteit analyseert een grote impact te hebben op de conclusie (Dassonneville & Baudewyns, 2014). Een analyse van netto volatiliteit op basis van verkiezingsuitslagen (en dus op een geaggregeerd niveau) toont een bijzonder onregelmatige trend, met sterke toenames en even sterke dalingen in volatiliteit (Deschouwer, 2012). Voor de federale verkiezingen van 2014 is de Pedersen-index – de algemeen aanvaarde indicator voor netto volatiliteit – eerder matig, namelijk 11.2% in Vlaanderen en 11% in Wallonië. Die cijfers komen in de buurt van een gemiddeld niveau van netto volatiliteit, beschouwd over de hele periode 1961-2014 (Dassonneville & Baudewyns, 2014). Analyses van bruto volatiliteit op het individuele niveau daarentegen, die gebaseerd zijn op surveyonderzoek, geven een veel sterkere trend aan. Die cijfers wijzen op een geleidelijke toename van de mate waarin kiezers tussen twee verkiezingen van partij wisselden. Terwijl in de jaren tachtig nog minder dan 15% van de kiezers aangaf dat ze tussen de ene verkiezing en de andere van partij wisselden, lag dat aandeel reeds op meer dan 30% van het electoraat in de jaren negentig (De Winter et al., 2006). Voor verkiezingen in de 21ste eeuw blijkt zelfs dat ongeveer 40% van de Belgische kiezers van partij wisselt (Dassonneville, 2012; Walgrave et al., 2010). Uit de data van de PARTIREP-kiezerssurvey 2014 blijkt dat de toename zich niet verderzet. We stellen dus een stabilisering van het niveau van *inter-election* volatiliteit vast, waarbij ongeveer twee van de vijf kiezers tussen de ene verkiezing en de andere van partij wisselt.

In tegenstelling tot wat geldt voor *inter-election* volatiliteit, hebben we voor campagnevolatiliteit geen inzicht in de evolutie doorheen de tijd, want daarover zijn weinig data beschikbaar. We kunnen de cijfers uit 2014 wel vergelijken met die van het vorige PARTIREP-kiezersonderzoek, dat werd uitgevoerd in de context van de Belgische regionale verkiezingen van 2009. Daaruit blijkt dat ongeveer 37% van de respondenten gedurende de campagne van partijvoorkeur wisselde (Dassonneville, 2012; Walgrave et al., 2010). Het

aandeel campagneswitchers ligt met 35,5% dus iets lager in 2014. Ondanks die lichte afname moeten we wel opmerken dat de mate waarin er tijdens de campagne van partij wordt gewisseld, bijzonder hoog is in vergelijking met wat in andere westerse democratieën wordt vastgesteld (Blais, 2004; Granberg & Holmberg, 1991; Lachat, 2007).

In hun invloedrijke studie naar electorale en politieke instabiliteit introduceren Bartolini en Mair (1990) een tweede onderscheid in vormen van volatiliteit. Ze zetten 'intra-blok'-volatiliteit af tegenover 'inter-blok'-volatiliteit. Intra-blokswitchers worden gedefinieerd als kiezers die van partij wisselen, maar daarbij binnen eenzelfde ideologisch blok van partijen blijven. Iemand die van sp.a naar Groen gaat, valt onder die definitie. Interblokswitchers wisselen daarentegen van partijblok (Bartolini & Mair, 1990). Vooral in meerpartijssystemen blijkt het waardevol om dat onderscheid te maken, vooral wanneer de impact van de breuklijnen en de ideologie op stemgedrag worden onderzocht (van der Meer et al., 2015). De aanpak brengt echter ook een aantal problemen met zich mee, die vooral betrekking hebben op het operationaliseren van de beide vormen van volatiliteit (Dassonneville & Dejaeghere, 2014). Ten eerste is het in sommige gevallen bijzonder moeilijk om te bepalen welke ideologische dimensies men in rekening moet nemen om de verschillende blokken te onderscheiden. Hoewel een sociaaleconomische links-rechtsdimensie vaak wordt beschouwd als de belangrijkste ideologische breuklijn in Europese democratieën, kunnen ook andere breuklijnen van groot belang zijn. Dat belang varieert bovendien van land tot land en is heel specifiek voor elke politieke context (Federer-Shtayer & Meffert, 2013). Ook voor België kan men beargumenteren dat drie verschillende breuklijnen van tel zijn: een sociaaleconomische links-rechtsbreuklijn, een religieuze dimensie en een breuklijn tussen het centrum en de periferie (Deschouwer, 2012; Pilet & Willocq, te verschijnen). Daarbij komt nog dat onderzoekers, van zodra er een dimensie is gekozen, moeten beslissen hoeveel blokken er worden onderscheiden. In eerder onderzoek wordt vaak het onderscheid gemaakt tussen twee grote blokken (zie bijvoorbeeld Bartolini & Mair, 1990; van der Meer et al., 2015), maar anderen onderscheiden drie (Kuhn, 2009) of zelfs vier verschillende blokken (Lachat, 2007). Als een derde struikelblok geldt het onderbrengen van alle partijen tot een welbepaald ideologisch partijblok, wat vaak een bijzonder moeilijke opdracht is (Webb, 2000). In een Belgische context is het bijvoorbeeld onduidelijk of centrumpartijen zoals de CD&V of het cdH aan een links dan wel een rechts

ideologisch blok moeten worden toegewezen. Al die hindernissen brengen ons ertoe om in dit hoofdstuk niet in te gaan op de verschillen tussen switchen binnen eenzelfde ideologisch blok en switchen tussen partijblokken.

3.3.2 Onafhankelijke variabelen

De belangrijkste onafhankelijke variabelen in onze analyses zijn de indicatoren van ‘gepersonaliseerd stemmen’. In de literatuur wordt dat concept op verschillende manieren geoperationaliseerd en ook in dit hoofdstuk maken we gebruik van verschillende meetinstrumenten. Ten eerste maken we gebruik van een variabele voor het al dan niet motiveren van de stemvoorkeur door de verwijzing naar een kandidaat. Dat doen we op basis van de antwoorden van respondenten op een open vraag naar de reden voor hun stemkeuze. Die antwoorden werden gecodeerd en herleid tot dertien belangrijke categorieën van stemmotivaties (Lefevre, 2010).⁴ Voor elk antwoord konden codeurs maximaal drie verschillende codes gebruiken en de testen voor intercodeurbetrouwbaarheid wijzen erop dat de codering betrouwbaar is. Ten tweede maken we gebruik van een variabele die aangeeft of een kiezer al dan niet één of meerdere voorkeurstemmen uitbracht. En als extra variant op die variabele nemen we ook een meting op van het precieze aantal voorkeurstemmen dat een kiezer uitbracht.

Naast die variabelen controleren we in onze analyses ook voor twee belangrijke groepen controlevariabelen, sociodemografische kenmerken en politieke attitudes. Wat sociodemografische variabelen betreft, controleren we de invloed van leeftijd, gender, religieuze betrokkenheid en opleidingsniveau.

Een eerste controlevariabele is *leeftijd*. In lijn met theorieën van socialisatie kan leeftijd worden beschouwd als een sterke voorspeller van volatiliteit. Veel eerdere studies tonen aan dat jongeren vrij onstabiele stemvoorkeuren hebben, terwijl ouderen vaker trouw blijven aan eenzelfde partij (Campbell et al., 1960; Converse, 1969; Dassonneville, 2013; Kuhn, 2009; Lachat, 2007; Schmitt-Beck et al., 2006; Söderlund, 2008; Walgrave et al., 2010).

Ten tweede controleren we de invloed van *gender* op volatiliteit. Hoewel Hayes en McAllister (2001) in hun onderzoek naar de Britse verkiezingen van 1997 vaststelden dat vrouwen vaker van partij wisselden dan mannen, wordt er doorgaans geen impact gevonden van gender op de kans om van

partij te wisselen (Dassonneville, 2012; Kuhn, 2009; Schmitt-Beck et al., 2006; Walgrave et al., 2010).

Religieuze praktijk is de derde sociodemografische variabele die we in de analyses controleren. Hoewel de religieus-seculiere breuklijn de laatste decennia een stuk minder belangrijk is geworden, wordt het nog altijd beschouwd als een belangrijke dimensie binnen de Belgische politieke context (Delwit, 2009; Deschouwer, 2012). Eerder onderzoek geeft aan dat de religieuze praktijk stabiliserend werkt en een negatieve impact heeft op de kans dat kiezers van partij wisselen (Kuhn, 2009; van der Meer et al., 2015; Walgrave et al., 2010).

Ten vierde controleren we de invloed van *opleidingsniveau*, wat eveneens wordt beschouwd als een belangrijke factor voor het begrijpen van volatiliteit (Dalton, 1984). Er wordt verondersteld dat laagopgeleiden zich vaak beroepen op een partij-identificatie om hun stemkeuze te sturen. Hoogopgeleiden hebben daarentegen geen nood aan zo'n hulplijn en kunnen zelf en onafhankelijk een stemkeuze maken op basis van informatie en kortetermijnfactoren zoals politieke thema's, kandidaten en een evaluatie van het beleid. Bijgevolg wordt verwacht dat hoogopgeleiden volatieler zijn dan kiezers met een laag opleidingsniveau (Dalton, 1984; 2007; 2012; Dalton et al., 2000).

Naast sociodemografische kenmerken controleren we ook een aantal *politieke attitudes* en nemen we variabelen op voor politieke sofisticatie en politieke ontevredenheid. In het onderzoek naar volatiliteit wordt politieke sofisticatie vaak voorgesteld als een van de belangrijkste determinanten van volatiliteit. Over de manier waarop politieke sofisticatie de volatiliteit beïnvloedt, is er echter heel wat onenigheid en er zijn argumenten te geven voor een positief, een negatief of een curvilineair verband. Onderzoekers aan de universiteit van Columbia stelden dat volatiele kiezers als 'vlottend' moesten worden beschouwd. Dat deden ze op basis van de bevinding dat vooral ongeïnformeerde en ongeïnteresseerde kiezers tijdens de campagne van partij wisselen (Lazarsfeld et al., 1968). Het theoretische kader van cognitieve mobilisatie dat door Dalton (1984; 2007; 2012) werd ontwikkeld, heeft echter net de tegenovergestelde verwachting. De veronderstelling is dan dat een hoger niveau van politieke sofisticatie de kans op volatiliteit vergroot. Een derde benadering werd geïntroduceerd door Converse (1962) en gaat uit van een curvilineair verband tussen politieke sofisticatie en volatiliteit, waarbij de midden-gesofisticeerden de grootste kans hebben om te switchen (Cov-

nerse, 1962; Kuhn, 2009; Lachat, 2007). Politieke sofisticatie is een breed concept, dat twee belangrijke dimensies omvat: cognitieve capaciteiten en interesse in de politiek (en dus gemotiveerd zijn om zich politiek te informeren) (Lachat, 2007). Dat brede concept kan dan ook door middel van een brede waaier aan indicatoren worden gemeten, zoals opleidingsniveau, politieke kennis, mediagebruik, politieke interesse, politiek zelfvertrouwen, politieke participatie en de mate waarin er over politiek wordt gesproken (Dassonneville, 2012). Eerder dan gebruik te maken van één index voor politieke sofisticatie, controleren we in de analyses verschillende indicatoren. We nemen politieke kennis en politieke interesse op en gaan na wat hun effect op volatiliteit is. Politieke kennis is gemeten door middel van vijf kennisvragen die in de vragenlijst waren opgenomen. Voor politieke interesse maken we gebruik van het door de respondenten gerapporteerde niveau van politieke interesse op een 11-punten schaal, waarbij 0 stond voor 'helemaal niet geïnteresseerd' en 10 voor 'heel erg geïnteresseerd'. Voor de beide variabelen nemen we ook het gekwadrateerde effect op, om zo een eventueel curvilineair effect van politieke sofisticatie na te gaan.

Voor de analyses van campagnevolatiliteit nemen we bovendien nog een extra variabele op die kan worden beschouwd als een indicator voor politieke sofisticatie. In die analyses controleren we immers ook de mate waarin kiezers aangeven de campagne te hebben gevolgd.

Naast politieke sofisticatie is ook politieke ontevredenheid een attitude waarvan wordt verondersteld dat die samenhangt met electorale volatiliteit. Zelle (1995) stelde dat volatiele kiezers moeten worden gekarakteriseerd als 'gefrustreerde' kiezers, die van partij wisselen om hun onvrede over partijen, politici of politieke instellingen tot uiting te brengen. Wanneer een kiezer van partij A naar partij B wisselt, moet dat volgens die theorie niet worden beschouwd als een oprechte keuze voor partij B, maar eerder als een proteststem tegenover het hele politieke systeem. Eerder onderzoek geeft aan dat volatiele kiezers minder politiek vertrouwen hebben, minder tevreden zijn met het functioneren van de democratie en minder het gevoel hebben dat ze het politieke proces kunnen beïnvloeden (Dalton & Weldon, 2005; Zelle, 1995). We gaan de invloed van politieke ontevredenheid na door middel van drie variabelen: politiek vertrouwen, tevredenheid met het functioneren van de democratie en extern politiek zelfvertrouwen. Politiek vertrouwen wordt gemeten door middel van de mate waarin kiezers aange-

ven vertrouwen te hebben in verschillende politieke instellingen en actoren. De variabele ‘extern politiek zelfvertrouwen’ werd geoperationaliseerd door middel van drie items. Voor zowel politiek vertrouwen als extern politiek zelfvertrouwen maken we in de multivariate analyse gebruik van factorscores. Tevredenheid met de democratie, ten slotte, is gemeten door middel van één vraag naar de tevredenheid van respondenten met het functioneren van de democratie in België (op een 4-puntenschaal, met antwoordopties van ‘heel tevreden’ tot ‘helemaal niet tevreden’ – omgekeerde codering).

3.4 Resultaten

Tabel 3.2: impact van personalisering op *inter-election* volatiliteit

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4	
	OR	P-waarde	OR	P-waarde	OR	P-waarde	OR	P-waarde
Leeftijd	0.968	0.000	0.967	0.000	0.969	0.000	0.969	0.000
Gender	1.210	0.145	1.217	0.134	1.262	0.083	1.194	0.176
Opleidingsniveau	0.904	0.134	0.896	0.104	0.949	0.452	0.906	0.143
Religieuze praktijk	1.038	0.535	1.033	0.590	1.033	0.601	1.044	0.475
Politieke kennis	1.077	0.361	1.072	0.390	1.093	0.285	1.069	0.414
Politieke kennis ^{*2}	0.986	0.469	0.987	0.499	0.982	0.351	0.988	0.529
Politieke interesse	0.945	0.460	0.944	0.451	0.997	0.969	0.951	0.509
Politieke interesse ^{*2}	0.998	0.837	0.999	0.856	0.994	0.487	0.998	0.819
Politiek vertrouwen (factor)	0.732	0.000	0.720	0.000	0.766	0.001	0.737	0.000
Extern politiek zelfvertrouwen (factor)	1.195	0.015	1.188	0.019	1.210	0.012	1.186	0.020
Tevredenheid met de democratie	1.117	0.321	1.130	0.273	1.138	0.260	1.114	0.334
Constante	4.498	0.001	4.503	0.001	3.563	0.009	4.481	0.001
Keuze omwille van kandidaat			1.491	0.025				
Voorkeurstem					0.717	0.010		
Aantal voorkeurstemmen							0.967	0.103
Log.likelihood	-746.708		-744.170		-714.550		-745.241	
Pseudo R ²	0.075		0.077		0.073		0.076	

Noot: data gewogen voor leeftijd, gender, opleidingsniveau en stemkeuze.

Tabel 3.3: impact van personalisering op campagnevolatiliteit

	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4	
	OR	P-waarde	OR	P-waarde	OR	P-waarde	OR	P-waarde
Leeftijd	0.982	0.000	0.982	0.000	0.980	0.000	0.983	0.000
Gender	1.038	0.788	1.043	0.759	1.149	0.328	1.030	0.832
Opleidingsniveau	1.153	0.047	1.143	0.063	1.248	0.003	1.155	0.043
Religieuze praktijk	0.951	0.423	0.946	0.376	0.953	0.464	0.956	0.471
Volgen van de campagne	0.813	0.023	0.807	0.019	0.949	0.589	0.820	0.030
Politieke kennis	1.030	0.728	1.024	0.775	1.017	0.846	1.023	0.789
Politieke kennis* ²	1.001	0.954	1.002	0.915	1.000	0.991	1.003	0.887
Politieke interesse	0.879	0.103	0.876	0.097	0.894	0.187	0.883	0.117
Politieke interesse* ²	1.000	0.967	1.000	0.988	0.998	0.807	1.000	0.954
Politiek vertrouwen (factor)	0.792	0.003	0.779	0.002	0.763	0.001	0.797	0.004
Extern politiek zelfvertrouwen (factor)	1.250	0.004	1.244	0.005	1.225	0.012	1.244	0.005
Tevredenheid met de democratie	0.996	0.972	1.010	0.933	1.046	0.712	0.994	0.959
Constante	2.037	0.146	2.026	0.150	1.348	0.556	2.009	0.154
Keuze omwille van kandidaat			1.506	0.026				
Voorkeurstem					0.846	0.219		
Aantal voorkeurstemmen							0.967	0.170
Log.likelihood	-689.907		-687.458		-653.398		-688.830	
Pseudo R ²	0.080		0.083		0.077		0.082	

Noot: data gewogen voor leeftijd, gender, opleidingsniveau en stemkeuze.

In tabel 3.2 en tabel 3.3 presenteren we de resultaten van onze analyses naar het effect van personalisering op *inter-election*- en campagneswitchen. In elke tabel worden er vier modellen weergegeven. Een eerste model toont de impact van de sociodemografische variabelen en de politieke attitudes op het stemgedrag. In de daaropvolgende modellen worden de indicatoren voor personalisering toegevoegd, wat ons toelaat om onze hypothesen te testen. In de tabellen geven we odds ratios (OR) weer. Een odds ratio groter dan 1 moet daarbij worden geïnterpreteerd als een indicatie van een positief effect, terwijl een odds ratio kleiner dan 1 een negatief effect aanduidt.

In een eerste stap gaan we na welke factoren verklaren waarom kiezers tussen de ene verkiezing en de andere van partij wisselen (model 1 in tabel 3.2). Met betrekking tot de controlevariabelen stellen we voor leeftijd een significant positief effect vast in elk van de modellen. Jongeren zijn dus minder trouw aan een partij dan oudere kiezers. Bovendien blijkt dat ook kiezers met minder politiek zelfvertrouwen een grotere kans hebben om volatiel te zijn. Ten slotte stellen we vast dat extern politiek zelfvertrouwen significant positief samenhangt met volatiliteit. We observeren ook dat er geen aanwijzingen zijn voor een impact van politieke sofisticatie op de kans dat kiezers tussen de ene verkiezing en de andere van partij wisselen.

Ook voor volatiliteit tijdens de campagne (model 1 in tabel 3.3) vinden we significante effecten van leeftijd, politiek vertrouwen en extern politiek zelfvertrouwen. Daarenboven zien we ook een significant positief effect van opleidingsniveau op het switchen tijdens de campagne: hogeropgeleiden hebben een grotere kans om van partij te wisselen dan lager opgeleiden. Ook één van onze indicatoren van politieke sofisticatie – de mate waarin de campagne werd gevolgd – heeft een significant positief effect op campagnevolatiliteit. Met hoe meer aandacht een kiezer de campagne volgde, hoe groter de kans om tijdens de campagne van partij te wisselen. Geen enkele van de andere indicatoren voor politieke sofisticatie (politieke interesse en politieke kennis) blijkt evenwel significant verbonden met de kans om te switchen.

Modellen 2 tot 4 in tabel 3.2 en tabel 3.3 laten toe om na te gaan wat de impact is van personalisering op volatiliteit. In lijn met onze eerste hypothese verwachtten we dat kiezers die voor een partij kiezen omwille van een bepaalde kandidaat, een grotere kans hebben om van partij te wisselen. In de beide tabellen biedt Model 2 steun voor die hypothese. Kiezers die hun stemkeuze motiveren door te verwijzen naar een kandidaat, hebben een grotere kans om van partij te wisselen, en dat geldt zowel van de ene verkiezing naar de andere als tijdens een verkiezingscampagne. Terwijl we dus bevestiging vinden voor onze eerste hypothese, is dat niet het geval voor onze verwachtingen over de impact van voorkeurstemmen. Volgens Hypothese 2a veronderstelden we dat wie één of meerdere voorkeurstemmen uitbrengt, een grotere kans zou hebben om van partij te wisselen. Onze analyses gaan echter tegen die verwachting in. Een voorkeurstem uitbrengen in plaats van een lijststem te gebruiken, doet de kans op *inter-election* volatiliteit zelfs afnemen (Model 3 in tabel 3.2). Bij campagnevolatiliteit vinden we geen significante invloed

van het uitbrengen van een voorkeurstem. Wat het aantal voorkeurstemmen betreft (hypothese 2b), stellen we ten slotte voor geen van de beide vormen van volatiliteit significante effecten vast (model 4 in tabel 3.2 en tabel 3.3).

3.5 Conclusie

Zoals voor de meeste westerse democratieën geldt, is er ook in België de voorbije decennia een trend van toenemende volatiliteit waar te nemen. De resultaten voor de federale verkiezingen van mei 2014 wijzen niet op een verdere toename van het niveau van volatiliteit, maar de mate waarin kiezers in Vlaanderen en Wallonië tussen de ene verkiezing en de andere of tijdens een campagne van partij wisselen, blijft wel op een hoog niveau. Onze resultaten geven aan dat 36% van de kiezers tijdens de campagne van partij wisselde en een nog groter aantal kiezers wisselde van partij tussen 2010 en 2014 (40%).

De toenemende instabiliteit van het electoraat in verschillende Europese landen wordt vaak in verband gebracht met een structureel proces van maatschappelijke verandering, waarbij langetermijnfactoren, zoals sociodemografische kenmerken en ideologische breuklijnen, de stemkeuze steeds minder sterk verklaren. Als een gevolg van die veranderingen wordt ervan uitgegaan dat kortetermijnfactoren steeds belangrijker worden in het bepalen van de stemkeuze van kiezers. Een factor die daarbij bijzonder veel aandacht krijgt, is de impact van kandidaten op de stemkeuze. Die focus blijkt ook uit een rijke literatuur die een trend naar personalisering van de politiek beschrijft. Logischerwijs zouden de beide evoluties verband moeten houden met elkaar: een groter belang van kandidaten zou tot meer instabiele stemkeuzes moeten leiden. Dat verband, wat eerder nog niet werd onderzocht, stond centraal in dit hoofdstuk.

De resultaten geven een indicatie dat een meer gepersonaliseerde stemkeuze inderdaad tot volatieler stemgedrag leidt. Kiezers die aangeven dat ze een partij verkozen omwille van een bepaalde kandidaat op de lijst, blijken een grotere kans te hebben om van partij te veranderen (zowel tussen twee verkiezingen als tijdens de campagne). Op basis van die bevinding zouden we dan ook kunnen concluderen dat de personalisering van de politiek een mechanisme is dat voor meer volatiliteit zorgt. Enigszins verrassend hangt het

uitbrengen van voorkeurstemmen echter niet samen met een grotere kans op volatiliteit. Hoewel dat misschien contra-intuïtief lijkt, vertelt dat resultaat ons misschien iets over de aard van het gebruik van voorkeurstemmen in een Belgische context. Het uitbrengen van een voorkeurstem kan net een manier zijn om een sterke band met een partij uit te drukken of een manier om de partij extra te steunen. Indien dat het geval is, dan zijn voorkeurstemmen misschien eenvoudigweg geen goede indicator voor het belang van kandidaten in het beslissingsproces waarbij kiezers tot een partijkeuze komen. Het is niet omdat iemand een voorkeurstem uitbrengt, dat die persoon ook juist omwille van die kandidaat stemt op die specifieke politieke partij.

4 HET WAAROM VAN DE VOORKEURSTEM

Audrey André, Pierre Baudewyns, Sam Depauw & Lieven De Winter

Bij de Kamerverkiezingen van 25 mei 2014 gaven 3.8 miljoen Belgen een voorkeurstem aan één of meer kandidaten. 57% van de kiezers stemt voor een kandidaat. Ondanks een recente daling (zie hoofdstuk 5) is dat aantal al sinds 1991 groter dan het aantal kiezers dat een lijststem uitbrengt. Ook bij de verkiezingen voor het Vlaamse, het Waalse en het Europese Parlement gaf meer dan de helft van de kiezers op 25 mei een persoonlijke voorkeurstem. Bij de gemeenteraadsverkiezingen kan dat percentage zelfs oplopen tot meer dan acht op tien kiezers. Toch weten we onvoldoende waarom sommige kiezers opteren voor een lijststem en andere voor een voorkeurstem.

Op de verkiezingsavond worden de (voorlopige) voorkeurstemmen van de kandidaten met veel ophef bekendgemaakt. Ook onder politicologen is er grote aandacht voor de ‘personalisering’ van de politiek (Karvonen, 2010). Steeds vaker, zo wordt geopperd, stemmen kiezers voor individuele kandidaten en niet langer voor de partij. Steeds vaker ook stemmen ze op basis van de persoon en de persoonlijkheid van de kandidaat. Toch hinkt het onderzoek naar de motieven van kiezers om een voorkeurstem uit te brengen sterk achterop bij het onderzoek naar hun partijkeuze. Kiezers stemmen voor de ene partij en niet een andere op grond van hun godsdienst of sociale klasse, hun standpunten ten aanzien van de belangrijkste politieke kwesties of omwille van de economische crisis. Slechts een handvol studies, daarentegen, bogen zich over het waarom van de voorkeurstem (André et al., 2012; Karvonen, 2004; Katz, 1986).

In de Verenigde Staten is er meer survey-, maar ook experimenteel onderzoek naar het effect van de kandidaten op de keuze van de kiezer. Zeker bij de presidentsverkiezingen gaat er heel wat aandacht naar de persoon van de kandidaten. Of de kiezer een kandidaat bekwaam vindt, bijvoorbeeld, dan

wel integer, betrouwbaar of charismatisch, heeft allemaal een effect op zijn of haar stemkeuze (Miller et al., 1986). In het verleden werd een stemkeuze op basis van de persoon van de kandidaat al snel irrationeel of oppervlakkig genoemd. Maar recentere studies benadrukken dat kiezers uit de persoonlijkheid van de kandidaat kunnen afleiden hoe die het ervan af zal brengen eens hij verkozen is (Lau en Redlawsk, 2007).

In de context van proportionele kiesstelsels hebben de schaarse studies zich veeleer gebogen over de vraag waarom kiezers een voorkeurstem geven, dan wel een lijststem. Voorkeurstemmers, zo blijkt, hebben een grotere politieke interesse en kennis dan lijststemmers (André et al., 2012). Dat is ook zo in Nederland (van der Kolk, 2003), Denemarken en Zweden (maar niet in Finland, zie Bengtsson et al., 2014). Bovendien speculeren die studies vaak over de motieven van kiezers. Vrouwen geven vaker een voorkeurstem aan vrouwen; kiezers stemmen vaker voor een kandidaat die zich inzet voor de eigen streek of juist voor de nationale beroemdheid (André et al., 2012; Katz, 1986; Marsh, 1985). Ministers en burgemeesters, zo blijkt ook uit de officiële resultaten, krijgen meer voorkeurstemmen achter hun naam (Maddens & Put, 2013). Maar de motieven van kiezers bleven buiten schot en konden niet worden gemeten: is een voorkeurstem voor een vrouw wel een stem *omdat* ze een vrouw is? Daarvoor moeten we de kiezers zelf aan het woord laten.

Bij het opstellen van de kandidatenlijsten streven politieke partijen een balans na tussen vrouwen en mannen, tussen autochtonen en kandidaten van vreemde origine, tussen de steden en gemeenten in de kieskring. Het zou een erg risicovolle strategie zijn om enkel kandidaten op te nemen uit één bevolkingsgroep of één streek; andere partijen kunnen daar gemakkelijk van profiteren. Met andere woorden: partijen stellen de kandidatenlijsten op opdat zo veel mogelijk diverse kiezers er hun gading in kunnen vinden. Maar ook die literatuur over de kandidatenselectie meet de motieven van kiezers niet. Daarvoor moeten we luisteren naar de kiezer in zijn of haar eigen woorden.

4.1 Data en methodes

We peilden naar de motieven van kiezers om een voorkeurstem te geven met behulp van een open vraag. Aan de respondenten werd ook een kopie van de kiesbrief voorgelegd – in een poging om hen zo goed mogelijk in herinnering te brengen voor welke kandidaat of kandidaten ze een voorkeurstem hadden gegeven bij de federale verkiezingen van 2014. Vervolgens vroegen we hun:

Kunt u me in uw eigen woorden uitleggen waarom u op deze kandidaat gestemd heeft? Indien u voor verschillende kandidaten gestemd hebt, geef dan de reden waarom u voor uw belangrijkste kandidaat gestemd hebt.

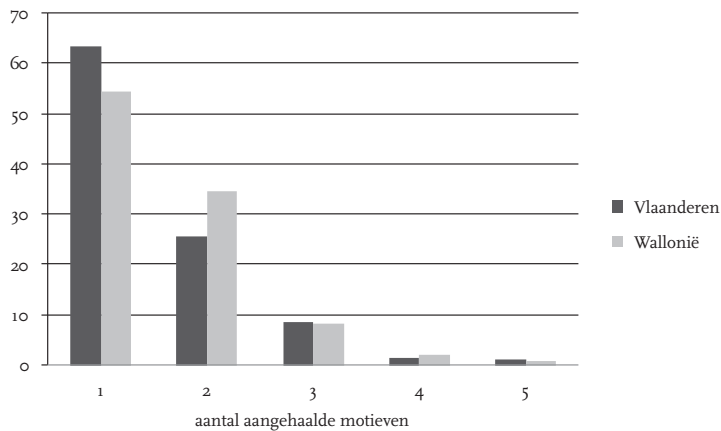
Voor de eerste keer meet de PARTIREP-survey 2014 de motieven van kiezers aan de hand van een open vraag. Vanuit methodologisch oogpunt heeft die werkwijze veel voordelen. Ze laat de kiezer in eigen woorden uitleggen waarom hij of zij een voorkeurstem gaf aan een kandidaat. In tegenstelling tot een gesloten, veel beperktere vraag waarbij de respondent enkel kan kiezen uit een reeks vooraf opgestelde antwoordmogelijkheden (Goeminne en Swyngedouw, 2007), leidt een open vraag niet tot antwoorden die a priori door de onderzoeker en de gangbare theorieën werden gefilterd. Zo lopen we niet het risico dat de aangeboden antwoordmogelijkheden totaal niets betekenen voor de respondenten of niet aansluiten bij hun leefwereld. Zo kunnen we ook zeker zijn dat de motieven die we optekenen niet enkel in het kader van het interview in het leven geroepen werden en de respondenten daarbuiten koud laten. In een antwoord op een open vraag kan de respondent vrij en spontaan zijn gedachten ordenen en formuleren, wat ons inzicht kan geven in zijn of haar manier van denken en in de manier waarop hij of zij tot dat motief komt (Schuman & Presser, 1979). Zo kunnen we, indien nodig, bestaande theorieën aanvullen met nieuwe en over het hoofd geziene motieven, waaruit nieuwe theorieën wat betreft het voorkeurstemgedrag kunnen voortspuiten.

Een open vraag kost meer tijd en inspanning van de respondent, maar ook van de interviewer, die de mondelinge antwoorden zo goed mogelijk in de woorden van de respondent moet optekenen. Ook de analyse van die antwoorden vergt meer tijd, vooral het coderen van de antwoorden met behulp van een beknopt en coherent antwoordschema. Maar wanneer we

respondenten lange lijsten van motieven zouden voorleggen, sluipen er ongewenste effecten in als gevolg van de volgorde waarin ze aangeboden worden. Ook kunnen zulke lijsten wrevel opwekken, terwijl een open vraag juist een aanmoediging is voor de respondent om verder deel te nemen aan het interview, nadat hij overspoeld werd met vragen waarover hij of zij nooit eerder nadacht. Open vragen verlagen de non-response, de ‘ik weet het niet’-antwoorden en de lukrake antwoorden.

Natuurlijk moeten we ook kritisch zijn wat betreft de validiteit en betrouwbaarheid van de antwoorden. Soms overvalt een vraag de respondent een beetje en moet die snel een antwoord klaar hebben. Hij of zij zal dan zeggen wat het eerst bij hem of haar opkomt. Soms kan de respondent zich niet goed herinneren voor welke kandidaat hij of zij gestemd heeft en om welke reden. Verkiezingsonderzoek vindt dan ook plaats enkele weken na de verkiezingen. Ook werd de respondenten een kopie van de kiesbrief voorgelegd om hen daarbij te helpen. Maar natuurlijk reiken politici en journalisten na de verkiezingen hun eigen verklaringen aan voor de winst of het verlies van partijen en kandidaten. Die verklaringen kunnen de kiezer beïnvloeden en doorsijpelen in zijn of haar antwoorden.

Figuur 4.1: frequentieverdeling van de aangehaalde stemmotieven (in procent)

Kiezers konden zo veel antwoordelementen vermelden als ze nodig achtten. 622 respondenten in Vlaanderen en Wallonië stemden met een voorkeurstem en legden uit waarom. Ruim meer dan de helft van de respon-

denten gaf enkel de belangrijkste reden voor hun stemkeuze. Maar tot 40% gaf twee of drie redenen. Niemand noemde meer dan vijf verschillende motieven op. Indien de kiezer meerdere voorkeurstemmen uitbracht, werd enkel gepeild naar de motieven betreffende hun eerste en belangrijkste keuze.⁵ Een codeerschema met 83 codes werd opgesteld op basis van verschillende theorieën van stemgedrag. Dat liet toe elk antwoordelement een unieke code te geven. De antwoorden werden gecodeerd door de vier auteurs (twee Nederlandstalige, twee Franstalige). We codeerden onafhankelijk van elkaar en elk in de eigen taal.

De codes werden teruggebracht tot tien dimensies, doelend op de standpunten en beleidsrealisaties van de kandidaat, maar ook op de groep waarvan de kandidaat deel uitmaakt en waarvoor hij of zij zich inzet (zie appendix). Er zijn motieven die in de verf zetten wat de kandidaat doet voor de streek of dat de kandidaat een persoonlijke kennis is. Ook zijn er kiezers die de kandidaat, daarentegen, enkel kennen via de media. Ten slotte zijn er de persoonskenmerken van de kandidaat, in het bijzonder zijn of haar integriteit, bekwaamheid, persoonlijkheid en leiderschap. Opvallend is dat er stemmotieven ontbreken die verwijzen naar het uiterlijk van de kandidaat of andere niet-politieke ‘private’ kenmerken. Samen geven ze een uniek inzicht in de vormen van representatie waarnaar kiezers op zoek zijn in een tijd waarin het vertrouwen in de politiek zienderogen afneemt.

4.2 Een eerste verkenning

Kiezers geven een voorkeurstem om heel uiteenlopende redenen. Tabel 4.1 geeft die grote verscheidenheid mooi weer. Kiezers hebben veelal een beeld van een kandidaat en kunnen ook aangeven waarom ze voor die kandidaat en niet voor een andere gestemd hebben. Al blijft ook bijna een van de tien kiezers die stemden met een voorkeurstem, het antwoord schuldig. Toch konden zij ook eenvoudig stemmen met een lijststem, maar ze hebben dat niet gedaan. Dat strookt met internationale studies die aantonen dat veel kiezers in proportionele kiesstelsels – zelfs kiesstelsels waar met een voorkeurstem gestemd kan worden – niet één kandidaat bij de verkiezingen kunnen opnoemen (Curtice en Shively, 2009). Maar negen van de tien voorkeurstemmers gaven ten minste één reden voor hun kandidaatskeuze.

Al graven die redenen soms ook niet erg diep. Omdat heel wat kiezers ook meerdere motieven gaven, rapporteert tabel 1 voor elk stemmotief niet enkel het percentage van de kiezers dat stemde met een voorkeurstem en dat als reden gaf, maar ook het percentage van alle aangehaalde stemmotieven.

Tabel 4.1: de redenen die kiezers geven voor hun voorkeurstem

	% aangehaalde motieven	% respondenten
Standpunten	16.5	25.7
Groepsidentiteit	7.3	11.4
Lokale verankering	12.3	19.1
Direct contact	15.9	24.8
Indirect contact	9.2	14.3
Integriteit	6.3	9.8
Persoonlijkheid	6.6	10.3
Bekwaamheid	9.2	14.3
Leiderschap	5.8	9.0
Andere	3.5	5.5
Weet niet	7.2	11.3
N	967	622

Van de kiezers die stemden met een voorkeurstem, wijst een van de vier daarvoor naar de beleidsrealisaties en de standpunten van de kandidaat. Dat is meteen ook het vaakst vermelde stemmotief. De kandidaat heeft goed werk geleverd, goed bestuurd en al veel verwezenlijkt. Hij of zij denkt net als de kiezer en heeft dezelfde waarden en meningen betreffende politieke kwesties zoals het asielbeleid of de armoedebestrijding. Daarom gaf de kiezer hem of haar een voorkeurstem. Tussen, maar ook binnen de partijen verschillen de politieke meningen en kiezers trachten met hun voorkeurstem de kandidaat van hun voorkeur een duw in de rug te geven.

Een van de negen kiezers zegt voort te gaan op een gemakkelijk te herkennen fysiek kenmerk van de kandidaat. Ze hebben gestemd voor een vrouw, juist *omdat* ze een vrouw is. Zo stemden enkelen ook voor een jongere kandidaat of voor een kandidaat van vreemde origine. Studies hebben vaak aangetoond dat kiezers zich aangetrokken voelen tot kandidaten die op hen lijken, niet enkel in termen van opinies en waarden, maar ook in termen van descriptieve kenmerken. Ze verkiezen kandidaten die hun identiteit en leefwereld delen. Vanuit die gedeelde ervaring zullen de kandidaten meer

aandacht schenken aan en een beter inzicht hebben in de specifieke noden en wensen van de groep.

Een van de vijf kiezers stemt voor een lokale kandidaat. Dat de kandidaat in de eigen gemeente woont, er burgemeester is, zien ze als een teken dat zij/hij de lokale noden kent en de lokale belangen zal verdedigen in de toekomst. In de literatuur over politieke representatie keert dat thema vaak terug: het is belangrijk dat in het bijzonder parlementsleden kiezers bijstaan en wegwijs maken in het labyrint van de overheidsinstellingen en dat ze overheidsgelden en bedrijven aantrekken voor de eigen streek (Eulau en Karps, 1977; Miller, 1990). Het belang van die taken lijkt internationaal enkel toe te nemen. In vele landen halen kandidaten de meeste stemmen in de buurt waar ze wonen; kiezers die verderaf wonen, stemmen minder vaak voor hen (Arzheimer en Evans, 2012; Gimpel et al., 2008; Hirano, 2006).

Daarenboven kent een van de vier voorkeurstemmers de kandidaat persoonlijk; soms is het een buur, een vriend, een collega of een kennis uit het verenigingsleven. Dat is het op een na vaakst vermelde motief. Daarentegen zegt een van de zeven kiezers de kandidaat niet persoonlijk te kennen, maar enkel indirect: van de traditionele en sociale media, de campagne of op aanraden van anderen. Natuurlijk winnen bekende koppen meer voorkeurstemmen; studies tonen aan dat het aantal voorkeurstemmen van een kandidaat direct verband houdt met het aantal keer dat hij of zij in de pers opduikt (Maddens et al., 2006). Maar kiezers halen dat niet zo vaak aan als reden voor hun voorkeurstem.

Ten slotte zijn de redenen voor de voorkeurstem ook vaak geworteld in de persoon van de kandidaat en wie hij of zij is. Een van de zeven kiezers stemt voor een kandidaat omdat die competent is en hard werkt. Een van de elf verkiest een eerlijke, principiële en integere kandidaat. Uit eerder Amerikaans onderzoek bleken dat deze de belangrijkste persoonskenmerken van kandidaten te zijn (Miller et al., 1986; Miller, 1990). Maar net zo goed wijst een van de tien kiezers op de joviale persoonlijkheid van de kandidaat en zijn of haar vaardigheden om goed met mensen overweg te kunnen en goed met hen te kunnen communiceren. Een van de elf kiezers wil dan weer een echte leider, een persoon met invloed die de dingen voor elkaar krijgt.

Dat slechts 5% van de stemmotieven niet kon worden toegewezen aan een van de dimensies, benadrukt opnieuw de waarde van het codeerschema. Het betreffen de meest uiteenlopende idiosyncratische redenen, zoals het feit dat de kandidaat een goede Europeaan is of dat ze de kandidaat die net naast de burgemeesterssjerp gegrepen heeft een hart onder de riem willen steken. Opvallend is wel dat geen van de CD&V-kiezers melding maakt van de stand waartoe de kandidaat behoort. Toch spelen de standen sinds lang een grote rol bij de lijstensamenstelling in de partij (De Winter, 1988). Aan de andere kant geeft een van de negen kiezers slechts het vaagst mogelijke antwoord; enkelen gaven toe lukraak of per toeval te hebben gekozen.

Tabel 4.2: verschillen in voorkeurstemmotieven tussen Vlaanderen en Wallonië

	Vlaanderen	Wallonië	chi ²	
Standpunten	25.5	25.3	0.003	
Groepsidentiteit	14.4	9.7	2.777	
Lokale verankering	16.1	25.8	8.319	*
Direct contact	16.2	33.0	22.995	***
Indirect contact	11.2	14.9	1.725	
Integriteit	13.5	7.0	5.861	*
Persoonlijkheid	14.8	10.0	2.829	
Bekwaamheid	12.5	14.0	0.275	
Leiderschap	10.6	6.5	2.923	
Andere	3.9	7.8	4.185	
Weet niet	14.8	8.1	5.563	*

Noot: De cellen rapporteren het percentage Vlaamse en Waalse kiezers dat een bepaald motief aanhaalt en geven aan of beide groepen kiezers significant van elkaar verschillen.

Sign.: * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$.

Wat betreft de redenen waarom ze voor een kandidaat stemden, zijn er niet zoveel verschillen tussen de kiezers in Vlaanderen en in Wallonië. Voor elke dimensie is in tabel 4.2 het percentage te lezen van de kiezers die in de beide landsdelen om die reden een voorkeurstem gaven aan een kandidaat. De standpunten, de bekwaamheid of de persoonlijkheid van de kandidaat hebben eenzelfde gewicht in de beide landsdelen. Wel is de lokale verankering van de kandidaat duidelijk belangrijker in het zuiden van het land, waar het *sous-régionalisme* sterk aanwezig is (Hussin, 2010). De kiezers daar vinden wat de kandidaat doet in en voor de eigen gemeente of streek tot 50% vaker doorslaggevend dan de Vlaamse kiezers bij hun keuze van een kandidaat.

Ook wordt er in Wallonië dubbel zo vaak gezegd een voorkeurstem te hebben gegeven aan kandidaten die men persoonlijk kent. Daartegenover staat dat meer kiezers in Vlaanderen op zoek gaan naar een eerlijke, principiële en integere kandidaat. 7% van de Waalse kiezers wijst op de integriteit en betrouwbaarheid van de kandidaat en dat is slechts de helft van het percentage bij de Vlaamse kiezers.

Tabel 4.3: verschillen in voorkeurstemmotieven tussen de partijen in Vlaanderen

	% Vlaamse kiezers	afwijking t.o.v. het percentage Vlaamse kiezers				
		N-VA	CD&V	Open VLD	s.pa	Groen
Standpunten	25.0	- 6.3	- 11.8	+ 19.6	+ 11.2	- 0.6
Groepsidentiteit	14.6	- 7.4	+ 10.9	- 7.8	- 0.1	+ 22.9
Lokale verankering	16.2	- 2.8	+ 11.0	- 8.8	+ 7.4	- 16.2
Direct contact	16.1	- 4.1	+ 6.3	+ 5.0	- 4.5	- 11.5
Indirect contact	11.2	- 2.2	+ 2.0	+ 2.6	- 1.7	+ 4.3
Integriteit	13.7	+ 10.9	- 5.2	- 2.8	- 10.0	- 1.7
Persoonlijkheid	14.7	+ 7.0	- 6.2	- 3.7	+ 6.3	- 7.8
Bekwaamheid	12.4	+ 1.0	- 0.3	- 5.0	+ 5.9	+ 9.7
Leiderschap	10.8	- 1.6	+ 4.2	- 4.1	- 5.8	+ 5.9

Noot: Cijfers voor het Vlaams Belang en de PvdA worden niet gerapporteerd omdat slechts een handvol respondenten dat voor een van de beide partijen stemde een voorkeurstem uitbracht.

Bovendien stroken de redenen die mensen geven, in grote mate met wat we over de verschillende partijen weten. In tabel 4.3 rapporteren we de mate waarin de kiezers van de verschillende Vlaamse partijen afwijken van het geheel van de Vlaamse kiezers die een voorkeurstem uitbrachten. In Vlaanderen zijn het vooral de CD&V-kiezers die melding maken van de lokale verankering van de kandidaat. De partij telde dan ook de meeste burgemeesters en zette die ook vaak in als kandidaat. N-VA-kiezers benadrukken dan weer graag de integriteit van de kandidaat. De kiezers van Open VLD en s.p.a leggen het meest de nadruk op de standpunten van de kandidaten. Groenen, maar ook CD&V-kiezers, hechten ook meer belang aan een kandidaat die hun groepsidentiteit deelt. In elk van de gevallen is het percentage van de partijkiezers dat die reden aanhaalt, ruim 10 procentpunten groter dan voor het geheel van de Vlaamse kiezers.

Tabel 4.4: verschillen in voorkeurstemmotieven tussen de partijen in Wallonië

	% Waalse kiezers	afwijking t.o.v. het percentage Waalse kiezers			
		PS	MR	cdH	Ecolo
Standpunten	26.1	+ 7.5	- 4.2	- 10.8	- 2.6
Groepsidentiteit	9.5	- 4.8	+ 0.7	- 3.5	+ 24.6
Lokale verankering	25.5	+ 3.4	+ 1.2	+ 5.1	- 17.4
Direct contact	32.8	- 3.5	- 3.3	+ 22.9	- 8.4
Indirect contact	14.9	- 4.1	+ 2.3	+ 2.7	+ 0.5
Integriteit	6.9	+ 1.0	- 1.5	+ 4.5	- 6.9
Persoonlijkheid	10.4	+ 7.7	- 2.0	- 6.7	- 5.4
Bekwaamheid	14.3	+ 2.9	- 6.7	+ 5.0	+ 12.3
Leiderschap	6.3	- 2.6	+ 1.2	- 1.5	+ 0.4

Noot: Cijfers voor de PTB en de Parti Populaire worden niet gerapporteerd omdat slechts een handvol respondenten die voor een van de beide partijen stemden een voorkeurstem uitbrachten.

In Wallonië zijn de partijverschillen minder groot, zo is te lezen in tabel 4.4. Net als de kiezers van Groen halen de kiezers van Ecolo persoonlijk contact minder vaak aan als stemmotief en hechten ze minder belang aan de lokale verankering van kandidaten. Het contrast met de andere Franstalige partijen is groot – tot meer dan 20 procentpunten. Daarentegen benadrukken de groene kiezers vooral de groepsidentiteit en bekwaamheid van de kandidaat. De PS-kiezers onderscheiden zich door het belang dat ze hechten aan beleid en standpunten enerzijds, en persoonlijkheid anderzijds. De cdH-kiezers hechten het grootste belang aan het direct contact met de kandidaat. De MR-kiezers hebben geen specifieke voorkeuren, maar vermelden het minst van alle partijen de bekwaamheid van de kandidaten.

Ten slotte is er een opmerkelijk verband tussen het moment waarop de kiezer zijn of haar keuze maakt en de redenen die hij of zij geeft voor die keuze. Sommige kiezers maken in het stemhokje een keuze voor een kandidaat, andere hebben hun keuze gemaakt tijdens de campagne en nog andere wisten het al voor de start van de campagne. Het is niet verwonderlijk dat zij verschillende redenen geven voor die keuze. Tijdens de campagne komen we heel wat te weten over de kandidaten, over hun standpunten, maar ook over hun persoon en hun kwaliteiten. Daardoor kunnen andere stemmotieven opduiken bij vroege en late beslissers. Ook wat betreft de partijkeuze van kiezers – zo hebben studies aangetoond – is het beslissingsmoment van groot belang. Niet dat vroege beslissers de campagne met minder aandacht

volgen; vaak zijn ze erg politiek geïnteresseerd. Maar wat er tijdens de campagne gebeurt, heeft geen invloed op hun partijkeuze (Fournier et al., 2004).

Tabel 4.5: voorkeurstemmotieven en het moment van beslissing

	dag van de verkiezingen	tijdens de campagne	voor de campagne	chi ²	
Standpunten	15.8	24.9	33.3	12.547	**
Groepsidentiteit	22.4	14.7	2.5	29.244	***
Lokale verankering	15.2	19.5	22.1	2.381	
Direct contact	10.6	21.5	31.2	18.978	***
Indirect contact	11.7	15.8	7.5	7.276	*
Integriteit	3.5	13.5	13.6	10.490	*
Persoonlijkheid	11.3	11.1	17.8	5.025	
Bekwaamheid	6.4	16.9	10.6	10.235	**
Leiderschap	15.8	9.1	4.7	11.340	**

Noot: De tabel kruist het tijdstip van de kandidaatskeuze met de aangehaalde motieven en geeft aan of de percentages significant van elkaar verschillen.

Sign.: * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$.

Tabel 4.5 toont de percentages van kiezers die een welbepaald motief aangeven voor hun keuze en het moment waarop ze die keuze maken: voor de campagne, tijdens de campagne en op de dag van de verkiezingen. Kiezers die voor een kandidaat stemmen omwille van zijn of haar standpunten en verwezenlijkingen, zijn vaker vroege beslissers. Ook kiezers die stemmen voor iemand die ze persoonlijk kennen, hebben die keuze vaak al lang voor de campagne gemaakt. Daarentegen beslissen kiezers die de sociale identiteit van de kandidaat of de leider als reden geven voor hun keuze, vaker pas in het stemhokje. Vaak betreft het erg gemakkelijke heuristische of ezelsbruggetjes die ze gebruiken: aan de naam van de kandidaat kan je in veel gevallen het geslacht aflezen of de vreemde origine van de kandidaat (al is dat niet altijd correct). Dat laatste kan erop wijzen dat die ‘beslissers op de valreep’ zich, wanneer ze in het stemhokje de kandidatenlijst van hun voorkeurspartij (misschien voor het eerst) volledig onder ogen krijgen en toch niet louter een lijststem willen uitbrengen, laten leiden door hun verlangen om een vrouw of iemand die hun groepsidentiteit deelt, een steuntje in de rug te geven ... of ze komen uit bij de lijsttrekker, die zij – als aanvoerder van de kandidatenlijst – automatisch leiderschapskwaliteiten toemeten.

Kiezers die andere aspecten van de persoon van de kandidaat benadrukken, in het bijzonder zijn of haar integriteit of bekwaamheid, maken die keuze niet in het stemhokje. Dat soort karaktertrekken krijgt heel wat aandacht in de campagne, zowel in het campagnemateriaal van de kandidaten, als in de commentaren van journalisten en tegenkandidaten. Daarom maken die kiezers vaker hun keuze tijdens de campagne, maar soms ook al lang daarvoor.

4.3 Op zoek naar een verklaring

In hun studie *The Personal Vote* kwamen Cain et al. (1987) tot de slotsom dat in het bijzonder de opleiding van Britse en Amerikaanse kiezers hun houding bepaalde ten aanzien van wat parlementsleden zoal doen. Ook Hibbing en Theiss-Morse (1995) besloten dat de politieke interesse van kiezers en hun opvattingen over het Congres nauw samenhangen. Al wil dat niet altijd zeggen dat de politiek geïnteresseerden positiever oordelen over de instellingen. Maar die studies zijn het er wel over eens dat verschillen in politieke sofisticatie verschillen in de houdingen van mensen ten aanzien van het Parlement en de parlementsleden kunnen verklaren. De politieke sofisticatie van kiezers is gestoeld op hun opleidingsniveau, hun politieke interesse en politieke kennis. Elk van die elementen wordt al lang bestudeerd door politicologen en staat ook al even lang ter discussie, maar samen geven ze een goed inzicht in de politieke sofisticatie van kiezers.

Omdat geen van de voorkeurstemmotieven door een bijzonder groot percentage van de kiezers die een voorkeurstem uitbrachten, wordt aangehaald, maken we eerder gebruik van bivariate analyses die telkens het effect van één kenmerk van de kiezer bestuderen. Tabel 4.6 geeft de resultaten. De sterkte van de verbanden wordt uitgedrukt door middel van kansverhoudingen of 'odds ratios'. Een kansverhouding die groter is dan 1, geeft bijvoorbeeld aan dat vrouwen, vaker dan mannen, voor een kandidaat stemmen omwille van zijn of haar standpunten. Een kansverhouding die kleiner is dan 1, betekent dan weer dat vrouwen minder vaak dan mannen benadrukken dat ze de kandidaat persoonlijk kenden. Andere variabelen, zoals de leeftijd van de kiezer, zijn continue variabelen. Een kansverhouding die groter is dan 1, betekent in dat geval dat de kans dat de kiezer een voorkeurstem gaf omwille van de standpunten van de kandidaat, toeneemt met elk jaar dat

Tabel 4.6: bivariate analyses van de verschillende voorkeurstemmotieven

	stand- punten	groeps- identiteit	lokale veran- kering	direct contact	indirect contact	integriteit	persoon- lijkheid	bekwaam- heid	leider- schap
Vrouw (ref: man)	1.389	2.003 *	1.212	0.728	0.796	1.623	1.659	1.079	0.529
Leeftijd (in jaren)	1.004	0.986 *	1.004	1.001	0.989	1.017	1.023 *	1.000	0.987
Opleidingsniveau (ref: geen)									
lager secundair	1.163	0.470	0.635	1.390	4.299	0.604	0.255 **	0.573	2.834
hoger secundair	1.607	0.948	0.711	2.095	3.811	0.373	0.137 ***	0.904	2.523
hoger en universitair	1.202	0.849	0.659	2.107	7.103 **	0.408	0.122 ***	1.353	3.336
Politieke kennis (0-5)	1.152	0.910	1.115	1.245 **	1.000	0.777 *	0.899	1.007	0.907
Politieke interesse (0-10)	1.049	1.081	0.971	1.129 **	0.999	0.874 *	0.814 ***	1.103 *	0.985
Politiek vertrouwen (0-10)	0.919	1.197 *	0.946	1.183	1.034	0.802 *	0.790 *	1.048	1.075
Politieke invloed (1-5)	1.099	1.463	0.748	0.984	0.984	0.638	0.651	0.959	1.518 *
Bevolkingsdichtheid	1.101	1.063	0.485 ***	0.827	1.053	1.359 *	0.918	1.150	0.966

Noot: De coëfficiënten zijn de *odds ratios* van bivariate logistische modellen. De standaardfouten werden geclusterd per gemeente. Sign.: * p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001.

de kiezer ouder is; een kansverhouding die kleiner is dan 1, houdt in dat die kans met elk jaar ouder afneemt.

De politieke sofisticatie van kiezers heeft een duidelijk positieve invloed op het benadrukken van het beleid en de standpunten van kandidaten. In het bijzonder kiezers met een grotere politieke kennis⁶ zeggen eerder te letten op de politieke opvattingen en waarden die de kandidaat heeft. Van daaruit kan de kiezer zich immers een beeld vormen van wat de kandidaat zal doen eens hij of zij verkozen is. De kans dat een kiezer de standpunten van een kandidaat aanhaalt, neemt toe met 15% voor elk punt op de politieke-kennisschaal. Die aandacht voor politieke kwesties lijkt vooral samen te hangen met een grote politieke kennis. Opleidingsniveau en politieke interesse wijzen in dezelfde richting, maar die effecten zijn niet met zekerheid van o te onderscheiden.

Verder haalt de politiek gesofisticeerde kiezer ook vaker de bekwaamheid en daadkracht van de kandidaat aan als reden voor zijn of haar voorkeurstem. De kandidaat is ervaren en capabel. Vooral politieke interesse heeft dat effect; voor elk punt op de elfpuntenschaal neemt de kans toe dat de kiezer de bekwaamheid van de kandidaat aanhaalt en wel met 10%. Andere persoonskenmerken lijken de keuze van de politiek gesofisticeerde kiezer dan weer juist minder vaak te beïnvloeden. Politiek-geïnteresseerden en kiezers met een goede politieke kennis wijzen merkbaar minder op de integriteit of de persoonlijkheid van de kandidaat. De kans dat ze zich beroepen op het feit dat hun kandidaat eerlijk en principieel is, neemt af met 14% met elk punt op de politieke-interesseschaal. De kans dat ze als reden geven dat de kandidaat een joviale persoonlijkheid heeft en goed met mensen overweg kan, neemt af met 23%. Lager opgeleide kiezers halen die stemmotieven juist vaker aan.

In de kwalificatie van de kandidaat van hun keuze als een eerlijke of joviale persoon sluipt er ook een negatief oordeel over de andere kandidaten. Andere politici zijn opportunisten en maken beloften waarvan ze weten dat ze die niet kunnen waarmaken. Andere politici zijn afstandelijk en hebben weinig voeling met het echte leven. Enkele respondenten doen dat erg expliciet. Die vergelijking wordt duidelijk wanneer we bijvoorbeeld kijken naar het effect van het politieke vertrouwen⁷ van kiezers. De kiezers die een voorkeurstem geven op grond van de integriteit of de persoonlijkheid van de kandidaat, hebben maar weinig vertrouwen in de politiek, de instellingen of politici.

Met elk punt op de elfpuntenschaal van politiek vertrouwen neemt de kans dat de kiezer de integriteit van de kandidaat als reden aanhaalt, af met 24%; de kans dat de kiezer wijst op de persoonlijkheid van de kandidaat, neemt af met 27%. Ook vinden die kiezers overwegend dat ze maar weinig invloed⁸ kunnen uitoefenen op de problemen waarmee de politiek kampt en voelen zij zich eerder politiek machteloos tegenover de problemen in het onderwijs, justitie of de economische crisis. Een kiezer die wel vindt dat hij of zij invloed heeft, wil liever een machtige kandidaat die de dingen in beweging kan brengen. Met elk punt op de zespuntenschaal neemt de kans dat de kiezer zegt een voorkeurstem te hebben gegeven omdat de kandidaat invloedrijk is in de partij en de politiek, toe met 52%.

Het effect van politieke sofisticatie op de voorkeuren van kiezers voor andere vormen van representatie, is niet zo eenduidig. Ten aanzien van groepsvertegenwoordiging bijvoorbeeld hebben opleiding, politieke interesse en politieke kennis geen effect. Of de kiezer stemde voor een kandidaat die een belangrijke sociale identiteit met hem of haar deelt, is veeleer te verklaren door het geslacht van de kiezer en diens leeftijd. Vrouwen stemmen vaker voor vrouwen *omdat* de kandidaat een vrouw is; soms stemmen ze voor alle vrouwen op een lijst. Maar ook jongeren stemmen vaker voor vrouwen en jongeren. Het zijn vooral kiezers uit de kleine gemeenten die de voorkeur geven aan kandidaten van de eigen gemeente. Met elke 100 inwoners minder per km² verdubbelt de kans dat de kiezer zegt een voorkeurstem te geven aan een lokale kandidaat, vaak de burgemeester van de eigen gemeente.

4.4 Besluit

Sinds de jaren negentig geeft een meerderheid van kiezers een voorkeurstem aan één of meer kandidaten, eerder dan een lijststem naast de naam van de partij, ongeacht het type verkiezingen. Politicologen wijzen op de dalende werfkracht van partijen en de breuklijnen waarop ze geënt zijn, ten voordele van individuele kandidaten, op grond van hun persoonlijke kwaliteiten. Maar ondanks de populariteit van de these van de ‘personalisering’ van de politiek blijven de motieven van de kiezers om op een bepaalde kandidaat te stemmen een wetenschappelijk nauwelijks ontgonnen terrein, tenminste in landen met proportionele kiesstelsels.

De kiezers in deze PARTIREP 2014 survey werd gevraagd om met hun eigen woorden uit te leggen waarom ze op een bepaalde kandidaat gestemd hebben. Ten aanzien van de gebruikelijke gesloten vraag biedt die methode onder andere het voordeel dat de respondent niet verplicht wordt te kiezen uit een reeks antwoordmogelijkheden die a priori door de onderzoeker en de gangbare theorieën werden gefilterd. De opgetekende antwoorden werden gecodeerd, eerst in een zeer gedetailleerd en vrij open codeschema met 83 categorieën, die nadien werden gereduceerd tot tien coherente dimensies.

Een kwart van de kiezers geeft een voorkeurstem aan een kandidaat die ze persoonlijk kennen of omwille van diens beleidsrealisaties en standpunten. Bijna een van de vijf vermeldt de lokale verankering van de kandidaat, vaak als burgemeester. Een van de zeven vermeldt indirect contact met de kandidaat of zijn/haar bekwaamheid en daadkracht. Ongeveer een van de tien vermeldt groepsidentiteit (in het bijzonder omwille van het geslacht van de kandidaat), zijn of haar persoonlijkheid, integriteit of leiderschap (vaak vereenzelvigd met het lijsttrekkerschap).

Er zijn niet zoveel verschillen tussen Vlaanderen en Wallonië. Grotere verschillen doen zich voor tussen de partijen. In Vlaanderen zijn het vooral de CD&V-kiezers die melding maken van de lokale verankering. N-VA-kiezers benadrukken de integriteit van de kandidaat. Open VLD- en sp.a-kiezers benadrukken de standpunten en beleidsrealisaties. Groenen, maar ook CD&V-kiezers, hechten meer belang aan een kandidaat die hun (vrouwelijke) groepsidentiteit deelt. In Wallonië zijn de partijverschillen minder groot: de groene kiezers benadrukken groepsidentiteit en bekwaamheid van de kandidaat, PS-kiezers benadrukken het beleid/de standpunten en de persoonlijkheid, terwijl cdH-kiezers het grootste belang hechten aan hun persoonlijke contact met de kandidaat.

Wat het moment betreft waarop de kiezer zijn of haar keuze maakt (voor de campagne, tijdens de campagne of pas op de verkiezingsdag zelf), zijn 'vroeg' beslissers vooral gemotiveerd door de standpunten en beleidsrealisaties van de kandidaat, persoonlijk contact en integriteit. De 'beslissers op de valreep' zijn significant meer gemotiveerd door groepsidentiteit en leiderschap.

Tot slot zochten we naar achtergrondkenmerken en politieke houdingen die verband houden met de verschillende stemmotieven. Politiek gesofisti-

ceerde kiezers (in termen van politieke interesse en/of kennis) zeggen eerder te letten op de politieke opvattingen en beleidsrealisaties, alsook op de bekwaamheid en daadkracht van een kandidaat en minder op integriteit of persoonlijkheid. De kiezers die een voorkeurstem geven op grond van die laatste motieven, koesteren maar weinig vertrouwen in de politiek. En het zijn vooral kiezers uit de kleine gemeenten die de voorkeur geven aan kandidaten met een sterke lokale verankering.

Appendix. Het codeerschema voor de voorkeurstemmotieven van kiezers

De brede waaier van redenen die kiezers spontaan vermelden voor de voorkeurstem die ze gaven bij de federale verkiezingen van 2014, werden eerst gecodeerd met behulp van een vrij open codeerschema met 83 codes gedistilleerd uit de relevante theoretische en empirische literatuur. In een tweede stap werden die gehergroepeerd in tien coherente dimensies en een ‘weet niet’-categorie. De analyse-eenheid is een antwoordelement. Elke respondent kan zoveel antwoordelementen geven als hij of zij nodig acht om zijn of haar keuze uit te leggen. De antwoordelementen geven het letterlijke antwoord zo volledig mogelijk weer.

- *Standpunten*. De kiezer stemt voor de kandidaat op grond van diens standpunten, het gevoerde beleid of diens verwezenlijkingen in het verleden. De respondent kan wijzen op een specifiek beleidsdomein, dan wel op het feit dat de kandidaat zijn politieke waarden en ideeën deelt.
- *Groepsidentiteit*. De kandidaat vertegenwoordigt een sociale identiteit die belangrijk is voor de kiezer: zij is een vrouw of behoort tot dezelfde etnische minderheid, leeftijdsgroep of beroepsgroep als de kiezer.
- *Lokale verankering*. De kandidaat is een streek-, stad- of dorpsgenoot. Vaak is hij de burgemeester. Hij verdedigt ook de belangen van de gemeente of de streek. Soms heeft hij de kiezer geholpen in het kader van zijn dienstbetoon.
- *Direct contact*. De kiezer kent de kandidaat persoonlijk. Soms is het een vriend, een buur of een collega of de kiezer heeft hem of haar persoonlijk ontmoet tijdens de kiescampagne.
- *Indirect contact*. De kiezer kent de kandidaat niet persoonlijk, maar via de klassieke (en soms sociale) media of het campagnemateriaal. Soms werd de kandidaat aanbevolen door vrienden, collega’s of door de stemtest.
- *Integriteit*. De kandidaat is eerlijk en oprecht. Hij houdt vast aan zijn principes en komt zijn beloftes na.

- *Persoonlijkheid.* De kandidaat is een vaardige spreker. Hij is duidelijk en kan goed met mensen overweg. Hij komt goed over. Hij is joviaal, meelevend en helpt de mensen.
- *Bekwaamheid.* De kandidaat is competent, daadkrachtig en intelligent. Hij heeft ervaring in of buiten de politiek.
- *Leiderschap.* De kandidaat is een boegbeeld van de partij en meestal lijsttrekker.
- *Andere.* Hierin werden een hele reeks van redenen samengebracht die niet aan een van de voorgaande dimensies konden worden toegewezen en die slechts een handvol keren aangehaald werden.
- *Weet niet.* Sommige kiezers geven niet echt een reden voor hun stemkeuze; zij herhalen eenvoudig met andere woorden dat dit de kandidaat van hun voorkeur is. Voor anderen is hij de enige wiens naam ze herkenden op de kiesbrief. Enkelen geven toe lukraak of zomaar voor een kandidaat gestemd te hebben; anderen stemden dan weer voor alle kandidaten van een lijst. De redenen die de kiezer aanhaalt, betreffen dan ook niet de individuele kandidaat, maar de hele partij en alle kandidaten ervan. Soms kunnen die redenen ook eerder een negatieve keuze inhouden en zijn het juist redenen om niet voor een kandidaat of een partij te stemmen.

5 PRESIDENTIALISERING VERSUS PERSONALISERING?

DE DALING VAN HET GEBRUIK VAN DE VOORKEURSTEM VERKLAARD

*Bram Wauters, Peter Van Aelst, Peter Thijsen, Johannes Rodenbach,
Jef Smulders & Jean-Benoît Pilet*

5.1 Inleiding

Heel wat waarnemers menen dat de personalisering van de politiek definitief haar intrede heeft gemaakt in vele westerse democratieën (McAllister, 2007; Karvonen, 2010). Een van de facetten van die personalisering is het stemmen voor één of meerdere individuele kandidaten in plaats van voor een partij. Maar op dat vlak is er de laatste jaren iets bijzonders aan de hand in België. Na jarenlange stijgingen worden er sinds 2003 en 2004, toen de hoogste pieken in het voorkeurstemmengebruik genoteerd werden, duidelijk minder voorkeurstemmen uitgebracht (Wauters & Rodenbach, 2014). Die dalende trend is zeer uitgesproken en geldt voor alle beleidsniveaus. In dit hoofdstuk gaan we op zoek naar verklaringen voor die contradictie. We focussen daarbij voornamelijk op een gerelateerd fenomeen als mogelijke verklaring, met name presidentialisering, dat slaat op de toenemende aandacht voor slechts een beperkt aantal toppolitici. Gaat de focus op enkele beeldebeelden ten koste van de aandacht voor alle (andere) politici?

Eerst omschrijven we de beide concepten (personalisering en presidentialisering) en werken we de probleemstelling van het dalende gebruik van de voorkeurstem verder uit. Daarna gaan we op basis van cijfermateriaal na of presidentialisering een invloed heeft op personalisering. We doen dat op basis van twee soorten data: verkiezingsuitslagen en kiezersonderzoek. Onze

analyses tonen aan dat de electorale aantrekkingskracht van boegbeelden het afgelopen decennium constant is gebleven, maar dat de voorkeurstemmen voor ‘gewone’ kandidaten er op achteruit zijn gegaan. Dat laatste blijkt vooral een effect te zijn van het succes van nieuwe partijen, die minder steunen op voorkeurstemmen, en van de regels die het kandidaten moeilijker maken om gelijktijdig op verschillende lijsten te staan.

5.2 Personalisering: omschrijving

Personalisering moet gezien worden als een proces ‘in which the political weight of the individual actor in the political process increases over time, while the centrality of the political group (i.e. political party) declines’ (Rahat & Sheaffer, 2007:65). Dat betekent dat doorheen de jaren het politieke gewicht en de daarbij horende aandacht verschoven is van collectieve actoren (zoals partijen) naar individuele actoren zoals politici, ministers en partijvoorzitters.

Ondanks die eenduidige definitie wordt het begrip ‘personalisering’ uiteenlopend ingevuld, waardoor het op meerdere deeldomeinen betrekking heeft en kan onderzocht worden. Traditioneel zijn er een drietal invalshoeken om het personaliseringsproces te bestuderen, die telkens de nadruk leggen op een andere actor. Er wordt, ten eerste, gekeken naar *politieke partijen*, waarover de personaliseringsthese stelt dat die tijdens verkiezingscampagnes steeds meer de nadruk leggen op hun (top)kandidaten en daardoor zelf meer naar de achtergrond verschuiven (Kriesi, 2011). Ook binnen partijen zou de persoon van de partijvoorzitter meer centraal komen te staan, zowel qua autonomie als qua controle over financiën en personeel (Fiers & Krouwel, 2005). Daarnaast zijn er studies die zich richten op het gedrag van *de media*. Hier kunnen we een onderscheid maken tussen media die hun focus hebben verlegd van partijen naar individuele politici enerzijds (*individualisering*) en media die steeds vaker oog hebben voor wat er zich in het privéleven van politici afspeelt anderzijds (*privatisering*) (Van Aelst, 2014). Tot slot vormt ook *de kiezer* het onderwerp van onderzoek naar de personalisering van de politiek. Onderzoekers gaan na of kiezers meer dan vroeger op personen stemmen door het uitbrengen van een voorkeurstem (Wauters, 2014; André et al., 2012, zie ook André, Depauw en De Winter

in dit boek). Daarnaast zouden burgers bij het maken van hun keuze ook vaker oog hebben voor de persoonlijke kenmerken van politici dan voor de inhoudelijke standpunten van de partij die hij/zij vertegenwoordigt (Van Holsteyn & Andeweg, 2010).

Er kan daar nog een vierde institutionele categorie aan toegevoegd worden, waarbij men ervan uitgaat dat *de wetgever* door middel van hervormingen aan het kiessysteem meer vrijheid zal geven aan de kiezer om op personen te stemmen en meer gewicht zal geven aan die gepersonaliseerde stem (Kersting, 2005; Wauters, Verlet & Ackaert, 2011; Thijssen, 2013; Renwick & Pilet, 2015).

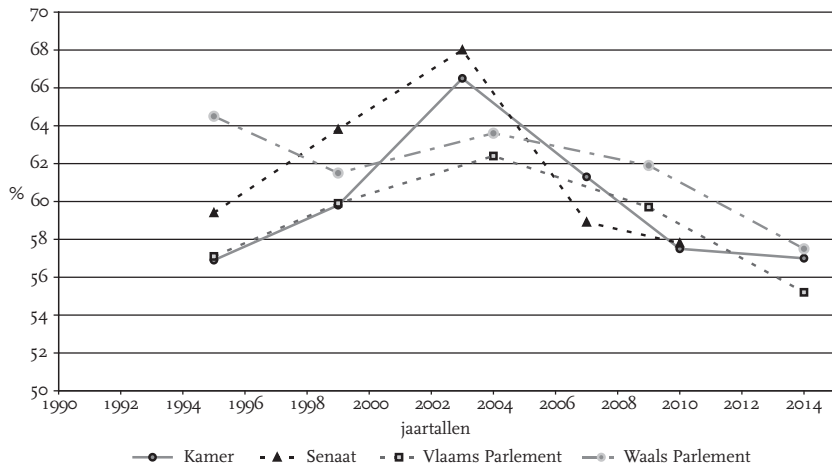
De internationale empirische bewijslast voor de personaliseringstheorie is evenwel gemengd: niet alle studies komen tot een bevestiging van die evolutie (o.a. Karvonen, 2010). Belgische studies over personalisering tonen over het algemeen wel een toegenomen aandacht voor individuele politici. Zo hebben de verschillende media de voorbije decennia steeds vaker hun blik gericht op politici in plaats van op partijen (Van Aelst, 2014). Daarnaast kwamen Fiers & Krouwel (2005) tot de conclusie dat de positie van de eerste minister en van de partijvoorzitters in België significant is versterkt. Dat blijkt onder meer uit de frequentere bijeenkomsten van het kernkabinet, de mogelijkheid van de premier om voor die vergaderingen de agenda op te stellen en het stijgende aantal middelen en personeel dat rechtstreeks onder de hoede van de partijvoorzitter valt. Over de verkiezingscampagnes die partijen voeren, zijn minder gegevens terug te vinden in de literatuur. De meest uitgesproken toename van personalisering toont zich in het stemgedrag. Het percentage voorkeurstemmen is doorheen de jaren stelselmatig toegenomen: voor de Kamerverkiezingen van 1919 bracht bijvoorbeeld maar 15% van de kiezers een voorkeurstem uit, in 1961 was dat al gestegen tot 33%, om verder door te groeien tot 48% in 1981 en uiteindelijk zelfs op 66% uit te komen in 2003 (Wauters, 2014).

5.3 Probleemstelling

We focussen in dit hoofdstuk op één welbepaalde vorm van personalisering, namelijk het stemgedrag van kiezers. Het kiessysteem in België laat een

kiezer toe om te stemmen voor een partij (door middel van een lijststem) of voor één of meerdere personen (door middel van één of meerdere voorkeurstemmen). In lijn met de personaliseringstheorie verwachten we dat kiezers steeds vaker opteren voor een voorkeurstem. Het aantal kiezers dat een voorkeurstem uitbrengt, is de afgelopen decennia inderdaad sterk gestegen.

Grafiek 5.1: percentages voorkeurstemmen voor Kamer, Senaat, Vlaams en Waals Parlement (1995-2014)

De laatste jaren is er evenwel een kentering in die evolutie. De stijgende trend is gestopt en, wat meer is, zelfs helemaal omgekeerd. De hoogste pieken qua aantal voorkeurstemmen werden genoteerd bij respectievelijk de federale en de regionale verkiezingen van 2003 en 2004 (zie grafiek 5.1). Sindsdien worden er verkiezing na verkiezing minder voorkeurstemmen uitgebracht en wordt er dus terug meer gestemd voor een partij (lijststem). Die dalende trend is zeer uitgesproken en geldt voor alle beleidsniveaus, zowel in Vlaanderen als in Franstalig België, waardoor die trend niet zomaar aan één partij kan worden toegeschreven. Bovendien doet die daling zich ook voor op het lokale niveau (niet in grafiek) (André et al., 2013; Steyvers & De Ceuninck, 2013). Het percentage voorkeurstemmen voor de Kamer in 2014 bevindt zich met 57% terug op hetzelfde niveau als in 1995. Voor het Vlaams en Waals Parlement ligt het zelfs een stuk lager dan in 1995 (resp. 55% versus 57%, en 58% versus 65%).

Die evolutie lijkt in tegenspraak te zijn met de personaliseringstendens die we hierboven beschreven hebben en die een verdere stijging van de voorkeurstemmen vooropstelt. Verder in dit hoofdstuk verkennen we aan de hand van een dubbele kwantitatieve analyse die schijnbare paradox en proberen we te komen tot verklaringen ervoor. Eerst exploreren we de samenhang tussen personalisering en presidentialisering.

5.4 Op zoek naar verklarende factoren: presidentialisering

Los van de deeldomeinen waarop de personalisering betrekking heeft (partij – media – kiezer), kan er ook een onderscheid gemaakt worden op basis van het aantal personen waarop dat proces betrekking heeft. Het proces kan betrekking hebben op alle politici (*general visibility*, gedeconcentreerde of gedecentraliseerde personalisering) of op een handvol boegbeelden (*concentrated visibility*, geconcentreerde of gecentraliseerde personalisering) (Van Aelst, Sheafer & Stanyer, 2012; Rahat & Sheafer, 2007). In dat laatste geval spreekt men ook wel over presidentialisering. Onderzoekers gaan ervan uit dat er niet alleen sprake is van een toegenomen aandacht voor individuele politici (personalisering), maar dat de focus vooral verschoven is naar een beperkt aantal kopstukken (presidentialisering).

Presidentialisering kan dus beschouwd worden als een specifieke vorm van personalisering, en er is gaandeweg een aparte stroom aan literatuur ontstaan rond die thematiek. Net als bij personalisering, kan men een onderscheid maken tussen presidentialisering binnen een partij of een uitvoerend orgaan, in de media en bij verkiezingen (Poguntke & Webb, 2005). Ook voor presidentialisering is de bewijslast in België niet eenduidig. Zo vindt Van Aelst (2014), die de media-aandacht voor Belgische partijen en politici onder de loep nam, geen bewijzen voor een toegenomen presidentialisering. Op basis van empirische gegevens blijkt dat de media-aandacht wel degelijk verdeeld blijft over meerdere kandidaten en dat er niet louter gefocust wordt op een groepje toppolitici. Zo bleek onder meer dat de aandacht voor de eerste minister in het televisiejournaal in de periode 2003-2012 niet is gestegen, maar eerder licht gedaald. Maar zoals eerder werd aangehaald,

vinden Fiers & Krouwel (2004) wel aanwijzingen voor een toegenomen machtsconcentratie bij de eerste minister en de partijvoorzitter.

De vraag die nu rijst, is hoe die beide fenomenen (personalisering en presidentialisering) zich tot elkaar verhouden. Het zou kunnen dat ze elkaar tegenwerken. Balmas en collega's (2014) toonden bijvoorbeeld aan dat in Israël de groeiende focus op een handvol politieke leiders ten koste gaat van de aandacht voor 'gewone' politici. Toegepast op dit onderzoek: omdat kiezers meer en meer voor topkandidaten willen stemmen en omdat die topkandidaten niet in alle kieskringen kunnen opkomen noch voor alle parlementen waarvoor er gelijktijdig verkiezingen worden georganiseerd, zouden kiezers bij afwezigheid van die topkandidaten dan maar voor de partij van hun topkandidaat stemmen in plaats van voor minder bekende kandidaten. De kennis en bereidheid om zich diepgaand te informeren over kandidaten, beperkt zich tot de absolute topkandidaten. Wanneer zij geen kandidaat zijn, vallen kiezers terug op het partijlabel om een keuze te maken (McDermott, 2009).

Omgekeerd kunnen we evenwel stellen dat presidentialisering ook een besmettingseffect kan hebben: kiezers die voor het electorale boegbeeld van de partij kunnen stemmen voor één parlement, zullen ook voor personen stemmen voor het andere parlement. Als kiezers zich laten leiden door één persoon om hun stemkeuze te bepalen, dan zullen ze dat ook doen voor andere verkiezingen op dezelfde dag, zo luidt de redenering. Kiezers die voor de 'electorale leider' stemmen, hebben een zwakkere band met de partij en gaan ook actief op zoek naar (informatie over) kandidaten op een ander beleidsniveau.

We zullen nu meer in detail ingaan op de manier waarop het voorkeurstemgedrag de afgelopen tien jaar is gewijzigd. Daarbij gaan we vooral na hoe tendensen tot presidentialisering zich verhouden tot personalisering.

5.5 Onderzoeksresultaten: verkiezingsresultaten

De eerste analyse gebeurt op basis van de officiële verkiezingsuitslagen. Daarvoor hebben we de voorkeurstemmenpercentages per partij en per kieskring verzameld voor de Kamerverkiezingen van 2003, 2007, 2010 en

2014.⁹ We hebben alle partijen opgenomen die in de onderzochte periode ooit in het parlement gezeteld hebben, ook voor verkiezingen waarvoor ze geen zetels haalden (dus ook bijvoorbeeld Agalev in 2003 en PTB/PVDA over de hele periode).

We maken eerst een vergelijking tussen voorkeurstemmenpercentages in kieskringen waar de ‘electorale leider’ van een partij opkwam en andere kieskringen. De ‘electorale leider’ is hét absolute boegbeeld van de partij in de verkiezingscampagne. Er is één ‘electorale leider’ per partij. Wie dat is, werd achterhaald door te kijken welke persoon namens de partij deelnam aan het finale kopstukkendebat op televisie. Vaak, maar niet altijd, is die persoon ook partijvoorzitter. Voor 2014 bijvoorbeeld beschouwen we Maggie De Block als ‘electorale leider’ van OpenVLD en niet voorzitter Gwendolyn Rutten.

Tabel 5.1: percentage voorkeurstemmen in kieskringen waar de ‘electorale leider’ kandidaat is en in andere kieskringen, Kamerverkiezingen 2003-2014

	% voorkeurstemmen als electorale leider geen kandidaat is	N	% voorkeurstemmen als electorale leider wel kandidaat is	N	Vershil
2003	61.1	62	64.7	11	3.6
2007	54.5	71	69.6	5	15.1
2010	51.0	77	65.2	8	14.2
2014	48.9	75	64.2	10	15.3
gemid.	53.5	285	65.4	34	11.9

Tabel 5.1 toont dat er een duidelijk verschil is tussen kieskringen waar de ‘electorale leider’ van een partij kandideert (65.4%) en kieskringen waar andere kandidaten opkomen (53.5%).¹⁰ Als het absolute boegbeeld van de partij kandideert, ligt het percentage kiezers dat een voorkeurstem uitbrengt gemiddeld 12% hoger dan wanneer hij of zij geen kandidaat is. Die topfiguren zorgen er dus voor dat zichzelf veel stemmen halen en daardoor ook dat kiezers die in hun kieskring stemmen voor hun partij, minder lijststemmen uitbrengen.

Er is ook een evolutie doorheen de tijd waar te nemen, waarbij er vooral een uitgesproken verschil is met de verkiezingen van 2003, waar de kloof tussen kieskringen met en zonder ‘electorale leider’ maar 3.6% bedroeg. In 2007 nam dat sterk toe, om daarna te schommelen rond de 15%.

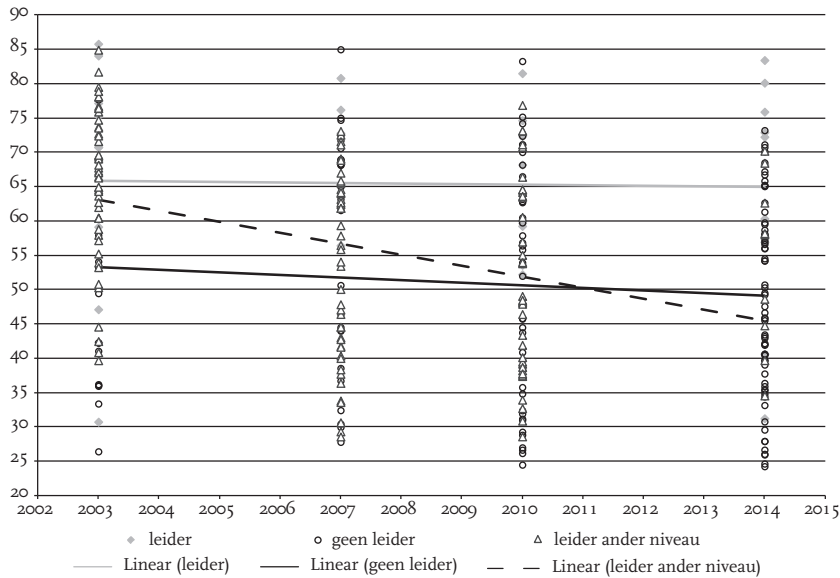
We dienen wel op te merken dat niet alle electorale boegbeelden kandideerden voor de Kamer. In 2007 waren de ‘electorale leiders’ van de traditionele partijen langs Vlaamse kant (Yves Leterme voor CD&V-N-VA, Guy Verhofstadt voor OpenVLD en Johan Vande Lanotte voor sp.a-spirit) allen kandidaat voor de Senaat. Daardoor hebben die partijen voor 2007 geen Kamer kieskring met een ‘electorale leider’, maar worden alle kieskringen (zonder ‘electorale leider’) wel mee in de vergelijking opgenomen. Omdat traditionele partijen meer voorkeurstemmen halen dan nieuwere partijen (André et al., 2012), kan dat tot een vertekening van de vergelijking leiden. Daarom geven we dezelfde analyse nog eens opnieuw, maar zonder partijen van wie het absolute boegbeeld niet opkwam voor de Kamerverkiezingen.

Tabel 5.2: percentage voorkeurstemmen in kieskringen waar de electorale leider kandidaat is en in andere kieskringen, Kamerverkiezingen 2003-2014 (zonder partijen waarvan electorale leider geen kandidaat was voor Kamerverkiezingen)

	% voorkeurstemmen als ‘electorale leider’ geen kandidaat is	N	% voorkeurstemmen als ‘electorale leider’ wel kandidaat is	N	Vershil
2003	60.4	51	65.3	10	4.9
2007	57.5	25	69.6	5	12.1
2010	51.6	39	65.2	8	13.6
2014	46.0	46	63.7	9	17.7
gemid.	53.4	161	65.5	32	11.9

Tabel 5.2 geeft een gelijkaardig beeld. Het belangrijkste verschil met de vorige tabel zit in de toename van de kloof tussen kieskringen met een ‘electorale leider’ en kieskringen zonder. Die nieuwe analyse, die een betere vergelijking toelaat, laat veel meer een geleidelijke evolutie zien. De kloof groeit geleidelijk aan, verkiezing na verkiezing: van 4.9% in 2003 over 12.1% in 2007 en 13.6% in 2010 tot 17.7% in 2014. Die geleidelijke evolutie komt ook mooi tot uiting in grafiek 5.2. De ruiten en de grijze lijn staan voor de kieskringen waar de ‘electorale leider’ kandidaat was, de rondjes en de zwarte lijn staan voor de kieskringen waar geen leider kandidaat was en de driehoekjes en stippelijijn staan voor kieskringen waar de ‘electorale leider’ kandidaat was, maar voor een ander beleidsniveau dan de Kamer (bijvoorbeeld voor de Senaat).

Grafiek 5.2: scatterplot en trendlijn voor voorkeurstemmenpercentages in kieskringen met ‘electorale leider’, kieskringen zonder ‘electorale leider’, kieskringen waarin ‘electorale leider’ kandidaat is maar voor een ander beleidsniveau, Kamerverkiezingen 2003-2014

Grafiek 5.2 laat een duidelijke daling doorheen de tijd zien van het voorkeurstemmengebruik in kieskringen waar het absolute boegbeeld geen kandidaat is.

Dat is het meest uitgesproken in de kieskringen waar de ‘electorale leider’ kandidaat is voor een ander beleidsniveau (zie de stippellijn voor ‘leider ander niveau’). Daar waar die kieskringen in 2003 nog vrijwel gelijke tred konden houden met kieskringen waarin ‘electorale leiders’ kandidaat waren voor de Kamer, is de kloof verkiezing na verkiezing groter geworden. Ter illustratie: van alle Antwerpse CD&V-kiezers, die in 2003 enkel voor de Senaat voor hun ‘electorale leider’ Stefaan De Clerck konden stemmen, bracht toen toch 73% een voorkeurstem uit voor de Kamer. In 2014 konden die kiezers eveneens enkel voor een ander parlement voor het absolute partijboegbeeld stemmen (Kris Peeters voor het Vlaams Parlement) en toen bracht nog slechts 58% een voorkeurstem uit voor de Kamer.

De verdere daling in 2014 kan verklaard worden door het feit dat de Senaat niet langer rechtstreeks verkozen wordt en dat er dus geen boegbeelden meer in heel Vlaanderen of Wallonië kandidaat kunnen zijn. Maar ook vóór de afschaffing van de Senaatsverkiezing (in 2007 en 2010) was er al sprake van een uitgesproken daling. Ook in kieskringen waar geen ‘electorale leiders’ kandidaat waren, valt een (lichte) daling te noteren (zie zwarte lijn).

Voor kieskringen waarin het electorale boegbeeld van de partij wel kandideert, valt er een status quo te noteren (zie grijze lijn). Gemiddeld genomen brengen kiezers die op een boegbeeld kunnen stemmen ongeveer even vaak een voorkeurstem uit dan bij voorgaande verkiezingen. Zo is het percentage voorkeurstemmers voor de sp.a-spiritlijst in Limburg in 2003 (onder aanvoering van Steve Stevaert) met 86% vergelijkbaar met dat van OpenVLD in Vlaams-Brabant in 2014 (lijst getrokken door Maggie De Block), die met 83% het hoogste percentage voorkeurstemmers behaalde in 2014. Ook werd eerder al voor de Senaat duidelijk dat er niet noodzakelijk een toename in voorkeurstemmen doorheen de tijd is wanneer boegbeelden kandideren (Wauters, 2014). De uitkomst is dubbel: kiezers brengen gemiddeld genomen niet vaker dan vroeger een voorkeurstem uit op lijsten met ‘electorale leiders’. In andere kieskringen gaan kiezers bij gebrek aan boegbeeld wel vaker een stem voor de partij uitbrengen in plaats van voor de (minder gekende) kandidaten daar.

Om de verhouding tussen personalisering (het uitbrengen van een voorkeurstem) en presidentialisering (uitbrengen van een stem voor de electorale leider) nog duidelijker te maken, voeren we een multivariate analyse uit waarin we een aantal controlevariabelen toevoegen. Zo kunnen we met meer zekerheid stellen dat de aanwezigheid van het absolute electorale boegbeeld als dusdanig een effect heeft en dat het effect op voorkeurstemgedrag niet door andere variabelen wordt veroorzaakt. We nemen twee groepen mogelijke verklaringen mee in onze analyse: wetgeving die het aanbod van kandidaten beperkt en kenmerken van partijen.

We weten, eerst en vooral, uit eerder onderzoek dat uittredende parlementsleden en burgemeesters meer voorkeurstemmen aantrekken (Put & Maddens, 2014). Sinds 2003 zijn er verschillende regels ingevoerd die precies die kandidaatstellingen aan banden leggen. Enerzijds zijn er regels ontwikkeld die verbieden om bij gelijktijdige verkiezingen meermaals kandidaat

te zijn (voor een verschillend parlement), waardoor het aantal uittreedende parlementsleden dat kandidaat is, kleiner geworden is doorheen de tijd.¹¹ Anderzijds heeft het Waals Parlement recent een cumulregeling uitgewerkt voor burgemeesters en schepenen, waardoor er onder hen minder kandidaten zullen zijn en/of als alternatief meer voor de Kamer zullen kandideren waar geen cumulregels zijn. Die regeling houdt in dat elke fractie in het Waals Parlement maximaal 25% verkozenen mag hebben die cumuleren. Om dat te omzeilen, kunnen lokale mandatarissen kandideren voor de Kamer of kandidaat zijn voor het Waals Parlement zonder hun mandaat op te nemen als ze gekozen zijn.

Ten tweede spelen partijenmerken een rol. Klassieke partijen met veel gekende kandidaten halen traditiegetrouw het meeste voorkeurstemmen. Het uitbrengen van een voorkeurstem wordt immers zowel beïnvloed door kenmerken van de kiezers als door het aanbod aan (gekende) kandidaten (André et al., 2012).

Tabel 5.3: percentage voorkeurstemmen per partij, verkiezingen voor Kamer, Vlaams/Waals Parlement en Europees Parlement (officiële uitslagen 2014)

	Kamer	Vlaams/Waals Parlement	Europees Parlement
	%	%	%
N-VA	50.9	45.2	39.4
CD&V	60.7	67.9	58.9
OpenVLD	67.3	58.6	70.9
sp.a	59.1	61.6	50.9
Groen	46.6	46.8	46.2
Vlaams Belang	50.5	49.5	51.3
PVDA+	56.8	49.5	46.1
PS	64.7	61.8	48.6
MR	62.0	63.4	60.8
cdH	64.9	68.2	49.4
Ecolo	42.9	45.3	40.3
PTB-GO	42.2	38.3	39.7
PP	35.4	33.2	59.6
FDF	51.0	36.5	40.2

Tabel 5.3 toont aan dat traditionele partijen (liberalen, christendemocraten en socialisten langs beide zijden van de taalgrens) nog steeds de meeste voorkeurstemmen aantrekken. Bij relatief nieuwe partijen in Wallonië (PP, PTB-GO) stemt meestal minder dan 40% van de kiezers voor personen. De N-VA is op dat vlak minder uitgesproken, maar blijft ondanks de toename van het aantal kandidaten met uitvoerende functies (gaande van burgemeesters tot ministers) toch nog steeds een partij die meestal minder voorkeurstemmen dan lijststemmen aantrekt. Door het grote aantal kiezers dat niet langer voor die traditionele partijen stemt, maar voor een andere partij met relatief veel nieuwe kandidaten, zou het totale percentage voorkeurstemmen kunnen dalen.

We maken aanvullend ook een onderscheid tussen partijen die zetels halen en partijen die dat niet doen, en tussen Vlaamse en Franstalige partijen waarbij die eerste hun boegbeelden in het verleden vooral voor de Senaatslijsten uitspeelden.

Er zijn uiteraard nog andere mogelijke variabelen. Zo zijn er de campagne-uitgaven, waarvan onderzoek heeft uitgewezen dat het bedrag dat een kandidaat besteedt aan zijn verkiezingscampagne een effect heeft op het aantal voorkeurstemmen (onder andere Maddens et al., 2006). Als we dat doortrekken naar het collectieve niveau, kunnen we vooropstellen dat er ook een toename van het gebruik van de voorkeurstem zal zijn naarmate er meer geld besteed wordt aan verkiezingscampagnes door alle partijen en kandidaten samen. Omdat we niet over alle gegevens beschikken in verband met de verkiezingsuitgaven van 2014, hebben we ervoor geopteerd om die variabele niet mee te nemen in de analyse. Uit gedeeltelijke analyses die we uitvoerden, blijkt trouwens dat die variabele weinig effect heeft op het voorkeurstemgedrag per kieskring.

Een partijkenmerk dat relevant zou kunnen zijn, is of een partij alleen opkomt of in kartel (vooral relevant voor de verkiezingen van 2007). Omdat een eerdere studie (Wauters & Weekers, 2008) heeft uitgewezen dat het opkomen in kartel geen positief effect heeft op het aantal voorkeurstembiljetten, hebben we die variabele niet opgenomen.

We bespreken nu de resultaten van die multivariate analyse, waarin we controleren voor het effect van verschillende variabelen.

Tabel 5.4: multivariate lineaire regressieanalyse met het percentage voorkeurstemmen per partij per kieskring als afhankelijke variabele (N = 319)

	Model 1		Model 2	
	Beta	Standaard-fout	Beta	Standaard-fout
Kamer 2007	-.112**	1.473	-.143**	1.526
Kamer 2010	-.188***	1.491	-.216***	1.547
Kamer 2014	-.135**	1.672	-.177***	1.743
'Electorale leider' kandidaat	.221***	1.626	.089	2.837
'Electorale leider' kandidaat ander parlement	.070	1.281	.078	1.291
Percentage uittredende parlementsleden	.234***	.053	.230***	.053
Percentage burgemeesters	.070	.063	.061	.062
Traditionele partij (0 = neen ; 1 = ja)	.582***	1.515	.590***	1.504
Zetels behaald (0 = neen ; 1 = ja)	-.164***	1.624	-.161***	1.615
Franstalige partij (0 = neen ; 1 = ja)	-.069	1.094	-.068	1.084
'Electorale leider' * 2007			.072	4.984
'Electorale leider' * 2010			.077	4.329
'Electorale leider' * 2014			.133***	4.078
Constante		3.081		3.055
R ²	0.682		0.688	

*** $p < 0.001$; ** $p < 0.01$; * $p < 0.05$

Noot: We hebben gecontroleerd voor multicollineariteit. De VIF-waarden zijn nooit hoger dan 3.

Tabel 5.4 toont duidelijk aan dat de vraag of een 'electorale leider' al dan niet kandidaat is in een kieskring, een sterk effect heeft op het voorkeurstemmenpercentage van zijn partij in die kieskring, ook als we het effect van heel wat andere variabelen controleren. Het is het derde grootste effect (af te lezen via de betacoëfficiënt) na het effect op voorkeurstemmen dat traditionele partijen (tegenover nieuwe partijen) en lijsten met veel uittredende parlementsleden (tegenover lijsten met weinig parlementsleden) hebben. Dat wil zeggen dat kiezers massaal een voorkeurstem uitbrengen wanneer ze voor het absolute partijboegbeeld kunnen stemmen, terwijl ze in andere kieskringen (waar het electorale boegbeeld geen kandidaat is) eerder voor de partij zullen stemmen. We zien ook dat het effect sterker wordt doorheen de tijd. Dat blijkt uit model 2, waar we interactietermen hebben toegevoegd. Het effect van 'electorale leiders' is in 2014 significant groter dan in vorige jaren.

We hebben ook onderzocht of er een besmettingseffect heeft plaatsgevonden tussen verkiezingen op dezelfde dag. Onze resultaten tonen dat het feit

dat een kiezer voor het absolute boegbeeld van zijn partij kon stemmen op een ander niveau dan de Kamer (bijvoorbeeld als lijsttrekker voor de Senaat), geen significante invloed heeft op het voorkeurstemgebruik voor de Kamer. De variabele *electorale leider kandidaat ander parlement* heeft immers geen significant effect.

Ondanks de electorale neergang van traditionele partijen, trekken ze relatief gezien nog altijd de meeste voorkeurstemmen aan. Nieuwere partijen zoals N-VA, die intussen ook heel wat parlementsleden, burgemeesters en soms zelfs ministers in de electorale strijd kunnen gooien, blijven op het vlak van voorkeurstemmen een beetje achterop hinken. Die resultaten tonen dus aan dat de daling van het aantal voorkeurstemmen deels kan verklaard worden door de neergang van de traditionele partijen en de opmars van nieuwere partijen.

Verder hebben ook nog het percentage uittredende parlementsleden op de lijsten, het feit of een partij al dan niet zetels behaalt en het jaar waarin de verkiezingen georganiseerd werden, een significant effect op het percentage voorkeurstemmen. Het percentage uittredende parlementsleden is gedaald door de verstrenging van de regelgeving rond dubbele kandidaturen. Door de samenvallende verkiezingen in 2014 moesten parlementsleden zich verdelen over veel lijsten (Europees, federaal en regionaal parlement), zodat dit effect toen maximaal kon spelen. Het feit dat het jaartal een effect heeft, wijst erop dat we met de variabelen uit onze analyse toch nog niet alle verschuivingen doorheen de tijd kunnen verklaren.

Als tussentijdse conclusie kunnen we hier stellen dat er een negatieve evolutie is in het voorkeurstemgebruik in kieskringen waar de absolute boegbeelden geen kandidaat zijn en dat dat effect groter wordt doorheen de jaren.

5.6 Onderzoeksresultaten: kiezersonderzoek

In de rest van dit hoofdstuk gaan we op basis van het kiezersonderzoek dieper in op het stemgedrag van de kiezer. De focus ligt hier enkel op de verkiezingen van 2014. Dit onderzoek laat ons toe om niet enkel een onderscheid te maken tussen kiezers die voor een persoon of een partij hebben gestemd,

maar ook te bekijken of ze (enkel) voor de lijsttrekker hebben gestemd, dan wel voor één of meerdere ‘gewone’ kandidaten. Tot slot besteden we ook aandacht aan stemgedrag van de ‘boegbeeldkiezers’ bij andere simultane verkiezingen, waar een stem voor het boegbeeld niet mogelijk is.

Vooreerst is het belangrijk op te merken dat kiezersonderzoek het aantal mensen dat een voorkeurstem uitbrengt, licht onderschat. In totaal geeft 50.6% van de ondervraagden aan dat ze voor de Kamer voor één of meerdere individuele kandidaten heeft gestemd, terwijl het officieel cijfer 57.0% bedraagt (Wauters & Rodenbach, 2014). Voor de regionale parlementen tekent zich een gelijkaardige vertekening af met 47.5% in Vlaanderen (officieel 55.2%) en 53.1% in Wallonië (officieel 57.5%). Om die reden zullen we de ongewogen verkiezingsdata gebruiken en die met de nodige voorzichtigheid interpreteren. Bij het onderzoek naar aanleiding van de regionale verkiezingen in 2009 werden gelijkaardige afwijkingen van de officiële gegevens vastgesteld (André et al., 2010). Een mogelijke verklaring is dat een deel van de respondenten die zowel een voorkeurstem als een lijststem uitbrengen, antwoordt ‘voor de lijst’ te hebben gestemd, terwijl ze in de officiële statistieken enkel worden meegeteld als voorkeurstemmers.¹²

Het verkiezingsonderzoek toont dat van alle kiezers die een voorkeurstem uitbrengen, ongeveer één van de drie enkel voor de lijsttrekker heeft gestemd. De onderstaande rij van Tabel 5.5 geeft de gemiddelden voor alle kiezers die een voorkeurstem uitbrachten. Bij de verkiezing voor de Kamer stemde 36% enkel voor de lijsttrekker en bij de verkiezingen voor het regionale parlement 29%. Daarnaast stemt nogmaals bijna een derde van de voorkeurstemkiezers voor de lijsttrekker en voor één of meerdere andere kandidaten (30% Kamer; 32% regionaal). De overige groep voorkeurstemmers stemt enkel voor één of meerdere andere kandidaten (34% Kamer; 39% regionaal). Het verschil tussen de federale en de regionale verkiezingen is mogelijk te wijten aan het hogere aantal boegbeelden dat kandidaat was voor de Kamer. Dat wordt duidelijker als we focussen op de verschillen tussen de partijen en het niveau waarop het electorale boegbeeld actief was. Tabel 5.5 geeft enkel de verdeling voor de partijen met voldoende respondenten die een voorkeurstem uitbrachten (minstens twintig), waardoor de kleinere partijen niet worden weergegeven.

Tabel 5.5: soort voorkeurstem uitgebracht voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers en de regionale parlementen, in percentages, opgedeeld per partij (kiezersonderzoek)

	Kamer van Volksvertegenwoordigers				Vlaams/Waals Parlement			
	Enkel lijsttrekker (LT)	LT + andere kandidaat	Enkel andere	N	Enkel lijsttrekker (LT)	LT + andere kandidaat	Enkel andere	N
N-VA	53	26	21	123	35	35	30	115
CD&V	25	36	39	75	36	46	18	83
Open VLD	49	29	22	63	29	38	33	52
sp.a	35	35	30	43	22	29	49	45
Groen	32	32	36	22	36	36	28	25
PS	41	23	38	107	30	24	46	93
MR	22	27	51	78	20	23	57	84
cdH	23	44	33	60	28	34	38	68
Ecolo	11	41	48	27	0	36	63	33
TOTAAL	36	30	34	628	29	32	39	628

Noot: Het totaal bevat ook de kleinere partijen die niet afzonderlijk zijn weergegeven.

De opdeling per partij leert dat voor sommige verkiezingen en in sommige kieskringen de lijsttrekker een sterke aantrekkingskracht heeft uitgeoefend. Bij de federale verkiezingen gaat het met name om N-VA en Open VLD. Een uitsplitsing per provincie leert dat het over respectievelijk Bart De Wever in Antwerpen en Maggie De Block in Vlaams-Brabant gaat. Voor de regionale verkiezingen scoren de lijsttrekkers van CD&V, en in hoofdzaak voormalig Vlaams-minister president Kris Peeters (CD&V) in Antwerpen, hoger dan gemiddeld. Slechts uitzonderlijk wordt er minder voor de lijsttrekker gestemd op het niveau van het electorale boegbeeld dan voor het andere niveau. Dat is het geval bij de PS, waar electoraal boegbeeld Paul Magnette behoorlijk scoort voor het Waals Parlement, maar minder uitgesproken dan uittredend premier Elio Di Rupo, die kandidaat was voor de Kamer. We beperken ons voor de verdere analyse tot diegenen die hierboven werden opgesomd.

Tabel 5.6 gaat dieper in op het opvallend sterke effect van de absolute partij-boegbeelden in hun eigen kieskring. Zo stemt 46% of bijna de helft van de N-VA-kiezers in de provincie Antwerpen enkel voor boegbeeld Bart De Wever. In alle andere provincies stemt gemiddeld maar iets meer dan 11% van de N-VA-kiezers enkel voor de lijsttrekker: een verschil van 35 procentpun-

ten. Er worden bijgevolg ook heel wat meer voorkeurstemmen uitgebracht voor de N-VA in Antwerpen (64%): bijna 30 procentpunten meer dan in de andere provincies. Ook CD&V-boegbeeld Kris Peeters heeft een gelijkaardig effect binnen zijn partij. Niet toevallig waren Peeters en De Wever ook erg zichtbaar in de media als uitgesproken boegbeelden van hun partij (Nieuwsmonitor 20, 2014). De aantrekkingskracht van PS-lijsttrekkers Di Rupo en Magnette is minder uitgesproken. In de kiesdistricten waar zij opkomen, stemt men ook meer voor personen en minder voor de lijst, maar

Tabel 5.6: vergelijking van stemgedrag in kieskring van electorale boegbeelden met stemgedrag in andere kieskringen (kiezersonderzoek)

Kiezer van ...	Proportie stemmen exclusief voor de lijsttrekker (%)			Proportie voorkeurstemmen (%)		
	Antwerpen (De Wever)	Elders	Vershil %p	Antwerpen (De Wever)	Elders	Vershil %p
N-VA (federaal)	46	11	35	64	35	29
N-waarden	97	176		97	176	
	Vlaams-Brabant (De Block)	Elders	Vershil %p	Vlaams-Brabant (De Block)	Elders	Vershil %p
Open VLD (federaal)	63	10	53	82	43	39
N-waarden	38	74		38	74	
	Henegouwen (Di Rupo)	Elders	Vershil %p	Henegouwen (Di Rupo)	Elders	Vershil %p
PS (federaal)	39	23	16	79	51	28
N-waarden	85	105		85	105	
	Antwerpen (Peeters)	Elders	Vershil %p	Antwerpen (Peeters)	Elders	Vershil %p
CD&V (Vlaams)	44	14	30	73	51	22
N-waarden	34	110		34	110	
	Charleroi (Magnette)	Elders	Vershil %p	Charleroi (Magnette)	Elders	Vershil %p
PS (Waals)	30	14	16	73	52	21
N-waarden	10	18		24	69	

gaan de stemmen niet enkel naar hen, maar ook naar andere kandidaten op de lijst. Het sterkste voorbeeld van uitgesproken presidentialisering vinden we terug bij de Open VLD in Vlaams Brabant, waar maar liefst 63% van de liberale kiezers enkel en alleen een stem aan Maggie De Block toekent. In de andere provincies halen Open VLD-lijsttrekkers gemiddeld amper 10% van de exclusieve stemmen binnen.

Het sterke electorale effect van die boegbeelden roept natuurlijk de vraag op wat die kiezers doen bij afwezigheid van dat boegbeeld op andere niveaus. Zouden zij dan voor de partij stemmen (lijststem)? Of is er eerder sprake van een 'besmettingseffect' en kiezen zij ook bij andere simultane verkiezingen voor personen? Enige voorzichtigheid is wel geboden bij de interpretatie, omdat het vaak over kleine aantallen respondenten gaat die we verder opsplitsen.

Met uitzondering van de kiezers van De Block lijkt een voorkeurstem voor een electoraal boegbeeld wel degelijk een besmettingseffect te hebben. Boegbeeldkiezers brengen ook bij andere verkiezingen meer dan gemiddeld voorkeurstemmen uit.¹³ Het lijkt erop dat velen van hen vrij consequent personen verkiezen boven partijen. Zo brengt bijvoorbeeld 79% van de kiezers die voor lijsttrekker De Wever stemmen bij de verkiezingen voor de Kamer, bij de Vlaamse verkiezingen een voorkeurstem uit (tabel 5.7). Op dit moment lijkt het effect van de electorale boegbeelden beperkt te blijven tot de kieskringen waarin zij opkwamen. Mogelijk was dat voorheen ruimer omdat electorale boegbeelden toen voor de Senaat opkwamen over heel Vlaanderen of heel Franstalig België. Dat kan dan ook een gedeeltelijke verklaring bieden voor de recente daling van het aantal voorkeurstemmen. We komen hier in de conclusie op terug.

De kiezers van Maggie De Block vertonen echter een ander profiel: zij stemmen wel meer voor een partij. 65% van de kiezers met een voorkeurstem voor De Block brengt bij de Vlaamse verkiezingen een lijststem uit. Verdere analyse toont evenwel aan dat een meerderheid van hen (54%) voor een andere politieke partij stemt dan Open VLD. Dat bevestigt dat De Block een sterke persoonlijke aantrekkingskracht heeft gehad, die slechts beperkt afstraalde op de Open VLD als geheel.

Tabel 5.7: Hoe stemmen kiezers van electorale boegbeelden bij andere simultane verkiezingen? (kiezersonderzoek)

	Kiezer stemde federaal voor... (%)			Kiezer stemde regionaal voor... (%)	
	De Wever	De Block	Di Rupo	Peeters	Magnette
	Hoe stemt die ... bij de regionale verkiezingen			Hoe stemt die ... bij de federale verkiezingen	
Voorkeurstem	79	36	76	77	88
Lijststem	21	64	24	23	12
Voor de partij van het electorale boegbeeld	85	46	78	64	94
Voor andere partij	15	54	22	36	6
TOTAAL (N)	58	26	45	22	16

5.7 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn we dieper ingegaan op het dalende aantal kiezers dat een voorkeurstem uitbrengt. Dat lijkt in tegenspraak te zijn met processen van personalisering, die de jongste jaren uitvoerig beschreven zijn in de wetenschappelijke literatuur (maar niet altijd empirisch bewezen zijn).

Op basis van een analyse van de officiële verkiezingsuitslagen sinds 2003 en van het PARTIREP-kiezersonderzoek (in 2014) zijn we eerst en vooral nagegaan of presidentialisering daarvoor een verklaring kan bieden. Die bijzondere vorm van personalisering stelt dat de verschuiving van de aandacht, weg van collectieve actoren, in het voordeel is geweest van een beperkt kransje toppolitici (en dus niet van alle individuele politici). Onze analyse op basis van de officiële uitslagen heeft duidelijk gemaakt dat electorale boegbeelden er niet voor gezorgd hebben dat er in de kieskringen waar zij kandideren gemiddeld meer voorkeurstemmen worden uitgebracht. Er is op dat vlak stabiliteit doorheen de tijd. In de kieskringen waar de 'electorale leiders' geen kandidaat zijn, is er wel duidelijk sprake van een negatieve evolutie. Het percentage voorkeurstemmen daalt daar stelselmatig. Of anders gesteld: zonder het blijvende belang van de electorale boegbeelden zou de daling nog veel duidelijker zijn geweest.

Het blijft echter moeilijk om na te gaan of presidentialisering ook echt als oorzaak mag aanzien worden voor het dalende aantal voorkeurstemmen. Daarom hebben we bijzondere aandacht besteed aan het besmettingseffect dat grote boegbeelden hebben op het voorkeurstemmenpercentage in hun kieskring. De redenering luidt dat een kiezer die voor een boegbeeld stemt, eveneens een voorkeurstem zal uitbrengen voor een andere verkiezing die dezelfde dag gehouden wordt. Het onderzoek op basis van de officiële uitslagen gaf geen empirische bevestiging voor het bestaan van zo'n besmettingseffect, het kiezersonderzoek daarentegen wel. In het onderzoek op basis van de uitslagen werd evenwel enkel gekeken of een electoraal boegbeeld kandidaat was in die kieskring (niet of hij/zij veel stemmen haalde), terwijl bij het kiezersonderzoek enkel de grote stemmentrekkers onderzocht werden. Verder onderzoek dient uit te maken of een besmettingseffect zich inderdaad voordoet.

De resultaten voor de twee andere factoren die we in overweging genomen hebben, vertonen een duidelijker effect. Enerzijds is er de electorale terugval van de traditionele partijen (christendemocraten, socialisten en liberalen). Zij blijven de partijen die relatief gezien het meeste voorkeurstemmen aantrekken. Als zij in totaal minder stemmen halen dan voorheen, dan maakt hun aantal voorkeurstemmen ook een kleiner aandeel uit op het geheel van stemmen, waardoor er een daling in voorkeurstemmenpercentages over alle partijen heen te noteren valt. Nieuwe partijen, waaronder N-VA die intussen ook met heel wat mandatarissen kan uitpakken, scoren een heel stuk lager qua voorkeurstemmen. Anderzijds heeft een verstrenging van de regelgeving (onder andere het verbod van dubbele kandidaatstelling) ervoor gezorgd dat er minder uittredende parlementsleden dan voorheen kandidaat kunnen zijn, wat, zoals we hebben aangetoond, een negatieve invloed heeft op het uitbrengen van een voorkeurstem.

Het is wel een feit dat kiezers de laatste tien jaar terug meer voor een partij stemmen (lijststem) in plaats van voor een persoon (voorkeurstem). Dat gaat in tegen de vaak gehoorde bewering dat politiek enkel nog maar om personen zou draaien en dat politieke partijen gedoemd zijn te verdwijnen. Partijen mogen dan al aan aanzien en vertrouwen hebben ingeboet, het laatste decennium blijken ze alvast in het kieshokje stand te houden. Allicht met dank aan de 'nieuwe' politieke partijen.

6 VERANDERINGEN IN BELEIDSSTANDPUNTEN EN ELECTORALE VOLATILITEIT

VERSCHILLEN IN OPINIECONGRUENTIE TUSSEN OPLEIDINGSNIVEAUS

Christophe Lesschaeve & Conrad Meulewaeter

6.1 Inleiding

De ideologische congruentie tussen kiezers en politieke elites (het feit dat kiezers en de elites die ze verkiezen er gelijkaardige opinies op na houden) is een belangrijk aspect van de representatieve democratie. Iedere democratie is uniek, maar moet wel voldoen aan bepaalde voorwaarden om een democratie genoemd te kunnen worden. Wij evalueren de kwaliteit van een democratie doorgaans op basis van meerdere criteria, zoals de overeenstemming in de standpunten van kiezers en die van de partij waarvoor ze stemmen (Belchior, 2010; Louwerse, 2012; Luna & Zechmeister, 2005). We kunnen zonder twijfel stellen dat een democratie beter functioneert wanneer kiezers stemmen op een partij waarmee ze het eens zijn.

We weten echter uit voorgaand onderzoek dat kiezers niet goed vertegenwoordigd worden op bepaalde politieke thema's en dat de overeenstemming in opinies van kiezers en verkozenen soms relatief laag ligt (Lau, Andersen and Redlawsk, 2008; Lau and Redlawsk, 1997; Thomassen, 2012). Kiezers zijn niet allemaal even aandachtig voor politieke informatie en politieke gebeurtenissen. Ze hebben ook niet allemaal dezelfde achtergrond: ze komen uit andere sociale klassen, hebben een ander opleidingsniveau of inkomen ... We kunnen daarom van verschillende kiezers een verschillend

gedrag verwachten tijdens de verkiezingen, wat mogelijk een invloed heeft op de ideologische congruentie met de partij waarop ze (willen) stemmen. Om de congruentie met hun geprefereerde partij te veranderen tijdens een verkiezingscampagne, hebben kiezers twee opties: ze kunnen hun eigen standpunt wijzigen of ze kunnen hun partijvoorkeur veranderen.

In dit hoofdstuk onderzoeken we hoe die twee opties tijdens de campagne gebruikt worden. We gaan na of alle kiezers evenveel van partijkeuze en/of beleidsstandpunt wisselen of dat het eerder enkel een specifieke groep kiezers is die dat doet. Daarenboven kan het zijn dat niet alle kiezers de twee opties op dezelfde manier gebruiken. In welke mate veranderen kiezers met een verschillend opleidingsniveau hun partijcongruentie door van mening of partijvoorkeur te wisselen? En welk effect hebben die veranderingen dan op de congruentie met de partij die uiteindelijk hun stem krijgt?

We beantwoorden die vraag door gebruik te maken van de kiezersgegevens verzameld in het kader van de PARTIREP-kiezersbevraging en van de partijgegevens verzameld via de populairste stemtest tijdens de verkiezingen van 25 mei 2014, met name *Stemtest 2014/Test Électorale 2014*. De eerste dataset biedt ons informatie over de achtergrond van kiezers, zoals hun opleidingsniveau, en over hun mening over het beleid dat een volgende federale regering zou moeten voeren. De tweede laat ons toe partijen te positioneren, eveneens over het gewenste beleid door de volgende federale regering. In het kader van *Stemtest 2014/Test Électorale 2014*, werden partijen gevraagd een zeer groot aantal stellingen over politiek beleid te beantwoorden. Een aantal van die stellingen werd ook opgenomen in de PARTIREP kiezersbevraging met als doel later de antwoorden van kiezers te vergelijken met de antwoorden van de politieke partijen. Voor iedere golf van de PARTIREP-survey (zie inleiding van dit boek) berekenen we de congruentie tussen kiezers en hun partijvoorkeur als zijnde het percentage van stellingen waarop ze hetzelfde standpunt hebben. Dat geeft ons een eerste meting van partijcongruentie bij het begin van de campagne en een tweede meting vlak na de verkiezingen. Het verschil tussen die twee metingen is de verandering in partijcongruentie tussen de twee bevraginggolven. We stellen in dit hoofdstuk vast dat kiezers niet allemaal evenveel van beleidsstandpunt of partijvoorkeur wisselen en dat dat gevolgen heeft voor de evolutie van hun partijcongruentie.

6.2 Veranderingen in partijcongruentie

Een fundamenteel principe van de representatieve democratie is dat burgers individuen verkiezen om hen te vertegenwoordigen (Dalton, 1988; Manin, 1997). De wetgevende (en soms de uitvoerende) macht wordt verkozen door middel van verkiezingen, die volksvertegenwoordigers aanwijzen die de uiteindelijke beslissingen moeten nemen. Het is zowel voor politieke elites als voor kiezers een uitdaging om te bepalen wat er nu met ‘vertegenwoordigen’ bedoeld wordt, en vooral wat de rol is die aan een ‘vertegenwoordiger’ moet worden toegeschreven (Pitkin, 1967). Sommigen zijn van mening dat volksvertegenwoordigers in het parlement rechtstreeks de positie moeten vertegenwoordigen van diegenen die hen hebben verkozen, waardoor ze vertegenwoordigers eerder beschouwen als ‘afgevaardigden’. Anderen willen vertegenwoordigers meer vrijheid geven en zien hen meer als *trustees* (Eulau et al., 1959; Pitkin, 1967). Volgens die interpretatie kunnen vertegenwoordigers best zelf bepalen hoe ze de belangen van hun kiezers het meest optimaal kunnen verdedigen. Indien vertegenwoordigers inderdaad worden gezien als afgevaardigden, dan wordt opinie- of ideologische congruentie zeer belangrijk. Kiezers moeten bijgevolg in de mate van het mogelijke kiezen voor de partij waarmee ze het het meest eens zijn over het toekomstige beleid.

Verkozenen vertegenwoordigen in principe dus burgers met dezelfde mening als zijzelf en verzekeren de aanwezigheid en verdediging van de standpunten van die burgers in het parlement. Maar het spreekt voor zich dat niet alle kiezers stemmen op een partij met de grootste overeenstemming in beleidsstandpunten. Zonder in te gaan op alle theorieën omtrent stemgedrag, moeten we onthouden dat kiezers zeer verschillend zijn qua stemgedrag en dat niet iedereen stemt op basis van thema’s en beleidsstandpunten. Maar diegenen die dat wel doen, proberen uiteraard hun partijcongruentie te maximaliseren.

Als we dat als uitgangspunt nemen, dan zijn er twee manieren waarop kiezers de ideologische congruentie met hun voorkeurspartij kunnen verhogen tijdens een campagne: kiezers kunnen hun *beleidsstandpunten* wijzigen op basis van de tijdens de campagne verspreide informatie of kiezers kunnen van *partij* wisselen en voor een partij stemmen die nauwer aansluit bij hun eigen standpunten.

We weten uit de literatuur dat opleidingsniveau een factor is die in het algemeen enorm veel invloed uitoefent op het politieke gedrag en de attitudes van kiezers. Zo is opleidingsniveau, bijvoorbeeld, een sterke voorspeller van deelname aan verkiezingen (De Winter et al., 2014) of de positie ten aanzien van Europese integratie (Gabel, 1998). Daarnaast is onderwijs ook een belangrijke voorspeller van ideologische congruentie (Walgrave en Lefevre, 2013), politieke interesse en het volgen van een electorale campagne (Lefevre en Lesschaeve, 2014; Moore, 1987; Nadeau et al., 2008). Hoogopgeleiden zijn doorgaans congruenter met de partij waarop ze stemmen dan laagopgeleiden en hebben minder partijloyaliteit. Met andere woorden: ze stemmen vaker voor een partij waarvoor ze tijdens de vorige verkiezingen niet gestemd hebben (Dassonneville, 2013).

Daarom is de onderzoeksvraag in dit hoofdstuk in welke mate kiezers, afhankelijk van hun opleidingsniveau, de opiniecongruentie met hun partijvoorkeur doen toenemen (of dalen) door hun standpunten of partijvoorkeur te wijzigen. Een kiezer kan, geconfronteerd met nieuwe informatie tijdens de campagne, ervoor kiezen om zijn/haar stem uit te brengen op een andere partij. Het fenomeen waarbij kiezers van partijvoorkeur wisselen komt vaker voor sinds de ontzuiling, wat leidde tot een afname van *class voting* en dus een toename van de electorale volatiliteit (Andeweg, 2011). Traditionele partijen kunnen minder en minder rekenen op de stem van kiezers die zich identificeren met een bepaalde zuil of die uit gewoonte stemmen. De basis waarop kiezers hun stemvoorkeur baseren, is minder stabiel, en kiezers reageren sneller op recente gebeurtenissen (Dalton, 2013). De mate van partijcongruentie tussen kiezers en politieke partijen lijkt net wel te zijn toegenomen als gevolg van die toegenomen electorale volatiliteit. De ontzuiling maakte het voor kiezers gemakkelijker om op een andere partij te stemmen (Andeweg, 2011) en dus een partij te kiezen die ideologisch beter bij hen aansluit.

In lijn met dat argument kunnen we onze eerste hypothese (H₁) formuleren: hoogopgeleide kiezers hebben een grotere kans dan lager opgeleide kiezers om congruenter te worden met hun voorkeurspartij wanneer ze besluiten om op een andere partij te stemmen. Eerder onderzoek heeft immers aangetoond dat hoogopgeleide kiezers volatieler zijn (Dassonneville, 2013), maar tegelijk congruenter zijn met hun stemvoorkeur (Walgrave en Lefevre, 2013). Daardoor verwachten we dat hoogopgeleiden hun partijcongruentie doen toenemen bij een partijwissel.

Ten tweede weten we dat kiezers tijdens verkiezingscampagnes onderworpen worden aan een enorme hoeveelheid informatie (zie ook hoofdstuk 6). Verkiezingsperiodes zijn bijzonder in de zin dat ze worden gekenmerkt door een grote hoeveelheid politieke berichtgeving, waarbij vooral aandacht wordt gegeven aan binnenlandse dossiers (Van Aelst en De Swert, 2009). Hoogopgeleiden zijn ook diegenen met de meeste achtergrondinformatie over de issues die in de politieke actualiteit spelen en zijn dus ook het meest aandachtig voor de enorme hoeveelheid informatie tijdens campagnes. Daarom verwachten we *dat hoogopgeleide kiezers die hun eigen mening veranderen, daarmee, eveneens meer dan de laagopgeleiden, de overeenstemming met hun stemvoorkeur op het vlak van beleidsvoorkeuren doen toenemen* (H2).

6.3 Data en methoden

In dit hoofdstuk gebruiken we twee soorten data. De eerste is de PARTIREP-kiezersbevraging. Een doel van de survey was om veranderingen te onderzoeken tijdens de campagne. Daarom werd een representatief staal van Vlaamse en Waalse kiezers tweemaal bevroegd: een keer voor het begin van de campagne en een tweede keer na de verkiezingen (voor alle details, zie hoofdstuk 1). In de bevraging werden kiezers gevraagd 23 stellingen over het beleid van de federale overheid te beantwoorden (zie Appendix achteraan voor een lijst met alle stellingen). Die stellingen werden ook voorgelegd aan de elf belangrijkste Vlaamse en Waalse politieke partijen tijdens de ontwikkeling van de stemtestapplicatie *Stemtest/Test Électorale 2014*. Die elitesurvey is de tweede dataset die gebruikt zal worden in dit hoofdstuk. Aan de partijen werd gevraagd om meer dan 200 stellingen te beantwoorden en een sample van 23 stellingen werd opgenomen in de PARTIREP-kiezersbevraging. De 23 stellingen waren relevant, zowel aan de Vlaamse als aan de Waalse zijde van het land. Om die reden werd de voorkeur gegeven aan stellingen over federale bevoegdheden. De stellingen werden identiek geformuleerd voor de beide landsgedeelten.

De kiezers- en elitebevraging met hun posities op 23 beleidsstellingen laten ons toe de standpunten van kiezers te vergelijken met die van partijvoorkeur (PARTIREP golf 1) en de partij waarvoor ze uiteindelijk stemden (PARTIREP golf 2). Partijen kregen de mogelijkheid om het eens of oneens te zijn met iedere stelling. Kiezers kregen vier opties: 'helemaal eens', 'eens',

‘oneens’, ‘helemaal oneens’. Er was geen neutrale categorie. De antwoorden van kiezers werden gehercodeerd om overeen te stemmen met de antwoordmogelijkheden van de partijen (‘eens’ en ‘oneens’).

Partijcongruentie, de afhankelijke variabele in dit onderzoek, is de procentuele overeenstemming tussen de posities van een kiezer en de posities van de partij die zijn/haar voorkeur wegdroeg. In de meeste gevallen betekent dat dat het aantal stellingen waarop een kiezer en zijn/haar voorkeurspartijvoorkeur hetzelfde antwoord gaven, werd gedeeld door 23. In het geval van ontbrekende kiezersantwoorden werd dat aantal echter gedeeld door het aantal geldige antwoorden van een kiezer. Stellingen met een ontbrekend antwoord niet in rekening brengen, zou leiden tot een systematische onderschatting van partijcongruentie, aangezien stellingen met een ontbrekend antwoord nooit kunnen leiden tot congruentie noch tot incongruentie tussen een kiezer en een politieke partij. Partijcongruentie werd dus als volgt berekend:

$$\text{Partijcongruentie} = \frac{\sum_{i=1}^k 1 - |\text{Antwoord kiezer}_i - \text{Antwoord politieke partij}_i|}{k}$$

‘K’ staat voor het aantal geldige, beantwoorde stellingen. De bovenstaande formule werd gebruikt om de partijcongruentie van elke kiezer te berekenen in de beide golven van de PARTIREP-survey. De belangrijkste onafhankelijke variabele is *onderwijsniveau*. Kiezers werden onderverdeeld in drie onderwijscategorieën. Laagopgeleiden zijn kiezers met enkel een diploma lager onderwijs. Middenopgeleiden hebben een diploma middelbaar onderwijs op zak en hoogopgeleiden hebben een diploma hoger onderwijs (hogeschool of universiteit).

Positieverandering is het percentage stellingen (van de 23) waarop een kiezer zijn/haar standpunt wijzigde tussen de twee bevragingsgolven. Met andere woorden: positieverandering is de partijcongruentie van kiezer A voor het begin van de electorale campagne en zijn/haar partijcongruentie vlak na de verkiezingen. Om die reden wordt ook hier rekening gehouden met ontbrekende antwoorden. Indien een kiezer een stelling onbeantwoord liet, dan wordt de stelling niet meegerekend. Het kan zijn dat een respondent geen mening had of die niet wilde delen, daar kunnen we niet zeker van zijn en dus is het veiliger om met die stelling dan geen rekening te houden.

Partijverandering is een andere onafhankelijke variabele. Het meet of een kiezer zijn/haar partijvoorkeur wijzigde tussen de twee bevraginggolven (1) of niet (0). Niet iedere wijziging in partijvoorkeur wordt echter meegenomen. De 23 stellingen werden voorgelegd aan de elf Vlaamse en Franstalige partijen (CD&V, CDH, Ecolo, FDF, Groen, MR, N-VA, Open VLD, PS, Sp.a, Vlaams Belang) die reeds een volksvertegenwoordiger hadden in het federaal parlement voor de verkiezingen van 25 mei 2014. Om die reden beschikken we niet over de partijposities van andere partijen (bijvoorbeeld PvdA/PTB-GO). Aangezien we in dit hoofdstuk willen nagaan hoe een wijziging in partijvoorkeur partijcongruentie beïnvloedt, hebben we een meting van partijcongruentie nodig in de beide golven van de PARTIREP-survey. Enkel wanneer de partijvoorkeur van een respondent zowel in golf 1 als in golf 2 voorkomt in de lijst van elf Vlaamse en Franstalige partijen uit *Stemtest/Test Électorale 2014*, wordt de respondent meegenomen in de analyses. Concreet betekent dat dat respondenten die aangaven in golf 1 of golf 2 voor PvdA/PTB-GO of Parti Populaire te stemmen, uitgesloten werden. Dat zijn echter kleine partijen, dus in totaal werden daardoor slechts 95 respondenten niet opgenomen in de analyses.

Tabel 6.1 beschrijft de variabelen die aan bod zullen komen in het volgende gedeelte. Daaruit kan opgemaakt worden dat de partijcongruentie globaal gezien ongeveer met 2% toenam tijdens de campagne. We zien ook dat naar schatting 22% van de kiezers zijn/haar partijvoorkeur wisselde en dat de gemiddelde kiezer zijn/haar positie wijzigde op een vierde van het totaal aantal stellingen. De data in de PARTIREP-survey zijn gewogen zodat de samenstelling een accurate weergave is van de stemgerechtigde Belgische bevolking op het vlak van regio (Vlaanderen en Wallonië), geslacht, leeftijd en opleidingsniveau.

Tabel 6.1: beschrijving van de variabelen

	Gemiddelde	Standaardafwijking	Min.	Max.
Partijcongruentie Golf 1	53.60%	13.15%	21.74%	92.86%
Partijcongruentie Golf 2	55.64%	13.15%	21.74%	86.96%
Positieverandering	23.79%	10.48%	0%	61.90%
Partijverandering	22.16%	41.58%	0%	100%

6.4 Resultaten

In tabel 6.2 wordt de partijcongruentie in golf 1 en 2 opgesplitst per onderwijsniveau. Tijdens de campagne is de kloof van de partijcongruentie tussen laag- en hoogopgeleiden toegenomen. Hoogopgeleiden zijn het gemiddeld 2.3% meer eens met de partij van hun voorkeur geworden en het verschil tussen golf 1 en 2 is zeer significant. De partijcongruentie bij laag- en middenopgeleiden wijzigt nauwelijks tijdens de campagne. Hoogopgeleiden zijn gemiddeld 5.5% congruenter met hun stemvoorkeur dan laagopgeleiden in golf 1 en dat percentage stijgt tot 8.5% naar het einde van de campagne.

Die kloof in partijcongruentie tussen laag- en hoogopgeleiden is wellicht een conservatieve schatting van het werkelijke verschil. Om veranderingen in partijcongruentie tijdens de campagne te onderzoeken, werden in de analyse enkel respondenten meegenomen die aan de beide bevraginggolven deelnamen. Aangezien politiek minder geïnteresseerde kiezers, die ook vaker laagopgeleid zijn, meer kans hebben om niet deel te nemen aan de tweede golf van het politieke onderzoek, is het mogelijk dat de overgebleven laagopgeleiden (die wel aan de twee golven deelnamen) de meer politiek geïnteresseerde laagopgeleiden zijn. In de eerste golf was 30.7% laagopgeleid en 33.5% hoogopgeleid. In de tweede golf, echter, was nog maar 27.8% laagopgeleid, terwijl de proportie hoogopgeleiden toenam tot 37.3%. Het zou daarom kunnen dat in de werkelijkheid de partijcongruentie van laagopgeleiden daalt tijdens de campagne, wat zou betekenen dat de kloof tussen laag- en hoogopgeleiden nog groter is en nog groter wordt tijdens de campagne.

Tabel 6.2: partijcongruentie per golf en onderwijsniveau

Onderwijsniveau	Gemiddelde partijcongruentie Golf 1	Gemiddelde partijcongruentie Golf 2	Vershil	N
Laagopgeleid	52.76% (10.98%)	52.91% (11.86)	+1.15%	326
Middenopgeleid	55.25% (11.39%)	54.72% (11.74)	-5.3%	392
Hoogopgeleid	57.53% (12.00%)	59.84% (11.65)	+2.31% ***	362

Er zijn twee manieren waarop een kiezer zijn/haar partijcongruentie kan wijzigen tijdens een campagne: (1) hij/zij kan haar positie ten opzichte van een stelling veranderen en/of (2) hij/zij kan van geprefereerde partij wis-

selen. Tabel 6.3 kijkt naar de mate waarin kiezers met een verschillend onderwijsniveau gebruikmaken van die twee mechanismen. We doen dat door middel van regressies. Zowel voor positie- als partijverandering zien we een significant verband met het onderwijsniveau. Hoogopgeleiden zijn, in vergelijking met laagopgeleiden, *minder* geneigd van mening te veranderen wanneer het aankomt op het toekomstige beleid dat de federale overheid zou moeten voeren. Tegelijkertijd zijn ze minder stabiel in hun partijkeuze: hoogopgeleiden wisselen veel *vaker* dan laagopgeleiden van stemvoorkeur tijdens een electorale campagne.

Tabel 6.3: verschillen in positie- en partijverandering tussen onderwijsniveaus

	Positieverandering ¹	Partijverandering ²
Laagopgeleid	---	---
Middenopgeleid	-2.44 (1.07) *	.39 (.21) †
Hoogopgeleid	-3.93 (1.14) ***	.60 (.20) **
Constante	25.41 (2.29) ***	-.40 (.30) ***
N	1106	1106
R ² /Pseudo R ²	.0441	.0090

¹ OLS-regressie; afhankelijke variabele = % stellingen waarop een kiezer zijn/haar antwoord wijzigde tijdens de campagne; * = $p \leq .05$; ** = $p \leq .01$; *** = $p \leq .001$

logistische regressie; afhankelijke variabele = of een kiezer zijn/haar partijvoorkeur wijzigde tijdens de campagne (1) of niet (0); * = $p \leq .05$; ** = $p \leq .01$; *** = $p \leq .001$

Het is echter moeilijk om de coëfficiënten van de modellen te vergelijken aangezien het eerste model een OLS-regressieanalyse is en het tweede een logistische regressie. Daarom tonen we ook de voorspelde waarden van positie- en partijverandering voor ieder onderwijsniveau. Die worden gepresenteerd in tabel 6.4. Daaruit blijkt dat laagopgeleide kiezers inderdaad volatieler zijn in hun beleidsstandpunten, maar dat het verschil met de andere onderwijsniveaus niet zo groot is. De verschillen zijn substantiëler wanneer we kijken naar partijverandering. Hogeropgeleiden veranderen hun partijvoorkeur in 27% van de gevallen, terwijl dat maar 17% is voor laagopgeleiden. Die resultaten suggereren dat de toename in partijcongruentie bij hoogopgeleide kiezers, zoals we eerder aantoonde, vooral het gevolg is van een verandering in hun partijkeuze.

Tabel 6.4: de verwachte waarden van positieverandering en partijverandering per onderwijsniveau

Onderwijsniveau	Positieverandering	Partijverandering
Laagopgeleid	26.79% (.85)	17.61% (2.41)
Middenopgeleid	23.10% (.54)	20.29% (2.21)
Hoogopgeleid	21.02% (.49)	28.00% (2.22)

De vraag blijft echter hoe het gebruik van die twee mechanismen door mensen met verschillende onderwijsniveaus een impact heeft op de verandering van hun partijcongruentie tijdens de campagne. Verhogen hoogopgeleiden hun partijcongruentie door te stemmen op een andere partij of door hun positie aan te passen? Om dat na te gaan, vergelijken we de gemiddelde partijcongruentie tussen golf 1 en golf 2 per onderwijsniveau en binnen ieder onderwijsniveau kijken we enkel naar kiezers die (1) hun partijkeuze veranderden of (2) vaak hun positie veranderden tijdens de campagne. Om te bepalen wie veel zijn/haar standpunten wijzigde en wie niet, keken we binnen iedere onderwijscategorie naar het percentage stellingen waarop de mediaankiezers zijn/haar standpunten wijzigde. Als we binnen iedere onderwijscategorie alle kiezers zouden sorteren op basis van het percentage stellingen waarop ze hun standpunt wijzigden, dan is de mediaankiezer de middelste kiezer in de lijst. Het voordeel van de mediaan is dat die minder gevoelig is voor (enkele) extreme waarden in vergelijking met het gemiddelde. Kiezers die vaker dan de mediaankiezer hun standpunt wijzigden, beschouwen we als kiezers die veel van positie veranderden; kiezers die minder dan de mediaankiezer hun standpunt wijzigden, beschouwen we als kiezers die niet veel van positie veranderden. De mediaankiezer veranderde op 21.74% van de stellingen zijn/haar standpunt. Aangezien dat echter sterk verschilt volgens opleidingsniveau, nemen we de waarde van de mediaankiezer binnen ieder onderwijsniveau als waarde waarop we de kiezers in twee groepen delen.

Tabel 6.5 biedt een overzicht van de manier waarop positie- en partijverandering een effect heeft op de wijziging in partijcongruentie. De focus ligt hier op wat er gebeurt wanneer kiezers hun partijkeuze wijzigden en wanneer kiezers hun beleidsstandpunten veel veranderen. Partijverandering lijkt geen impact te hebben op de partijcongruentie van laag- en middenopgeleiden. De mate van overeenstemming tussen de standpunten van

laag- en middenopgeleide kiezers en de partij die hun voorkeur wegdraagt, verandert nauwelijks wanneer ze tijdens de campagne van stemvoorkeur wisselen. Wanneer we kijken naar hoogopgeleide kiezers, dan zien we dat het veranderen van partijkeuze een sterk en positief effect heeft op hun partijcongruentie. Hun partijcongruentie neemt gemiddeld toe met 3.26% wanneer ze hun stemvoorkeur wijzigen. Het verschil is enkel significant op een .05 niveau, maar gezien de grootte van het verschil, is dat waarschijnlijk te wijten aan de grootte van de groep hoogopgeleiden (n=101).

Wanneer we kijken naar positieveranderingen op beleidsstellingen, dan zien we dat enkel hoogopgeleiden hun partijcongruentie significant doen toenemen wanneer ze hun beleidspositie veranderen. Bij middenopgeleiden die hun mening wijzigen, stellen we geen verschil vast in partijcongruentie. Wanneer laagopgeleiden veel van standpunt veranderen, doet dat hun partijcongruentie dalen (-1.2), hoewel het verschil niet significant is.

Tabel 6.5: het verband tussen onderwijsniveau en politieke interesse en politieke kennis

	Politieke interesse ¹		Politieke kennis ²	
Laagopgeleid	---		---	
Middenopgeleid	.56	(.16) ***	.09	(.04) *
Hoogopgeleid	1.43	(.17) ***	.31	(.04) ***
Inkomen	.10	(.03) ***	.02	(.01) ***
Geslacht	-1.13	(.12) ***	-.31	(.03) ***
Leeftijd	.02	(.00) ***	.01	(.00) ***
Constante	4.31	(.32) ***	.47	(.08) ***
N	1832		1833	
R ² /Pseudo R ²	.1089			

¹ OLS-regressie; afhankelijke variabele = 11-puntenschaal politieke belangstelling; * = p ≤ .05; ** = p ≤ .01; *** = p ≤ .001

² Negatieve binomiale regressie; afhankelijke variabele = aantal politieke kennisvragen die correct beantwoord werden; * = p ≤ .05; ** = p ≤ .01; *** = p ≤ .001

We deden enkel bivariate analyses omdat we enkel geïnteresseerd zijn in de totale effecten van het onderwijsniveau op partijcongruentie wanneer er van partijkeuze of beleidsstandpunt veranderd wordt. Multivariate analyses, waarin we andere variabelen zoals politieke interesse en kennis zouden kunnen controleren, zouden ons toelaten om het directe effect van het onderwijsniveau te schatten door de indirecte effecten via interesse en kennis te con-

toleren. Variabelen zoals politieke interesse kunnen ook een invloed hebben op partij- of positieverandering, maar dat is vooral in de manier waarop het onderwijsniveau leidt tot een hogere (of lagere) kans van een kiezer om zijn/haar beleidsposities of partijkeuze te veranderen. In dit hoofdstuk zijn we niet zozeer geïnteresseerd in *de manier waarop* hoogopgeleide kiezers hun partijcongruentie doen toenemen via partij- of positieverandering (bijvoorbeeld via een hogere politieke interesse), het enige wat hier belangrijk is, is dat het toeneemt bij hoogopgeleide kiezers en dat het werkt via partij- en/of positieverandering. Het bewijs voor de sterke relatie tussen politieke interesse en onderwijsniveau wordt geleverd in tabel 6.6. We treffen een sterk verband aan tussen onderwijsniveau, politieke interesse (op een 11-punten schaal) en politieke kennis,¹ zelfs wanneer we andere sociodemografische variabelen zoals geslacht, leeftijd en inkomen controleren.

Tabel 6.6: veranderingen in partijvoorkeur en beleidsposities en veranderingen in partijcongruentie, per onderwijsniveau

	Partijverandering			Positieverandering		
	Verskil in gemiddelde partijcongruentie (W2-W1)	S.d.	Sig. N	Verskil in gemiddelde partijcongruentie (W2-W1)	S.d.	Sig. N
Laagopgeleid	+2.80%	(2.04)	57	-1.21	(1.15)	142
Middenopgeleid	-.47%	(1.39)	130	-.06	(.91)	190
Hoogopgeleid	+3.26%	(1.64)	* 101	+2.83	(.98)	** 175

* = $p \leq .05$; ** = $p \leq .01$; *** = $p \leq .001$

De resultaten in tabel 6.6 werpen een licht op de verschillende evoluties van partijcongruentie tijdens de campagne voor laag-, midden-, en hoogopgeleiden. Hoogopgeleide kiezers veranderen vaker dan andere van partijvoorkeur en wanneer ze dat doen, slagen ze er beter dan de andere kiezers in om uit te komen bij een partij die hun standpunten beter vertegenwoordigt. We kunnen dus onze eerste hypothese bevestigen (H1). Wanneer hoogopgeleide kiezers daarenboven hun standpunt op beleidsstellingen wijzigen (hoewel ze het minder toepassen dan laag- of middenopgeleide kiezers), dan brengt dat hen ook dichterbij hun partijkeuze. Dat bevestigt onze tweede hypothese. De twee dynamieken kunnen echter ook in interactie met elkaar werken. Hoogopgeleide kiezers die hun partijkeuze wijzigen, kunnen

ook hun positie op beleidsstellingen aanpassen, om op die manier een nog grotere overstemming met hun nieuwe stemvoorkeur te bereiken. De hoeveelheid huidige data zijn echter ontoereikend om dat potentiële interactie-effect verder te onderzoeken.

6.5 Conclusie

Dit hoofdstuk heeft aangetoond dat hoogopgeleide kiezers tijdens een electorale campagne congruenter worden met de partij waarop ze willen stemmen, terwijl bij laag- en middenopgeleide kiezers de partijcongruentie niet bijzonder wijzigt. De vraag die we hier trachtten te beantwoorden, was hoe het kwam dat de kloof in partijcongruentie tussen hoog- en laagopgeleiden groter werd tijdens een campagne. Hoe worden hoogopgeleiden congruenter met hun partijvoorkeur in de laatste weken voor de verkiezingen? Kiezers hebben immers twee opties ter beschikking om de mate van overeenstemming inzake beleidsstandpunten met de door hen geprefereerde partij te doen toenemen (of afnemen). Kiezers kunnen hun partijkeuze veranderen: men kiest een andere partij (en dus ook andere beleidsstandpunten) om voor te stemmen. Of kiezers kunnen hun eigen mening, hun eigen standpunten op beleidsvragen, aanpassen om ze zo dichter (of verder) te brengen bij die van de partij die ze prefereren.

De resultaten in dit hoofdstuk tonen aan dat hoogopgeleiden meer dan andere kiezers hun partijvoorkeur wijzigen tijdens een campagne, maar hun beleidsstandpunten tegelijkertijd minder dan andere kiezers aanpassen. Dat laatste lijkt te suggereren dat hun posities stabiel en vermoedelijk meer ontwikkeld zijn dan die van laag- of middenopgeleide kiezers. Daarnaast zien we dat hoogopgeleiden hun partijcongruentie zien toenemen wanneer ze van stemvoorkeur wisselen of hun beleidsposities wijzigen. Hoogopgeleide kiezers lijken de beide mechanismen dus aan te wenden ter verbetering van de mate waarin ze het eens zijn met de partij waarop ze willen stemmen of uiteindelijk ook echt stemmen. Toch is de toename in partijcongruentie bij hooggeschoolden vooral het resultaat van het veranderen van hun partijvoorkeur, aangezien ze dat mechanisme vaker toepassen.

We vonden geen effect bij laag- en middenopgeleide kiezers. Geen enkel significant verband werd aangetroffen voor die twee onderwijsniveaugroepen en we kunnen er moeilijk conclusies over afleiden. De niet-significante resultaten kunnen het gevolg zijn van een gebrek aan respondenten, waardoor onze resultaten mogelijk vertekend worden door een te kleine *n*. In ieder geval stellen we vast dat laagopgeleiden gemakkelijker van positie veranderen dan hoogopgeleiden. Ze zijn tegelijkertijd minder electoraal volatiel en veranderen dus minder snel hun partijvoorkeur dan hoogopgeleiden.

De verschillen in partijcongruentie tussen hoog- en laag- en middenopgeleiden zijn problematisch vanuit een normatief standpunt. De ideologische congruentie is een goede indicator van 'correct stemmen'. Een representatieve democratie die goed functioneert, heeft nood aan burgers die een goede partijkeuze maken en die de beleidsstandpunten van partijen meenemen in hun keuze. Hoewel het niet het enige criterium is voor een gezonde democratie (er is bijvoorbeeld ook de descriptieve vertegenwoordiging van achtergestelde groepen of de competentie van partijen en/of kandidaten om een politiek mandaat uit te oefenen), is beleidscongruentie wel essentieel. Indien laagopgeleiden het globaal gezien minder eens zijn met de partij waarop ze stemmen, dan zullen hun politieke vertegenwoordigers in het parlement gemiddeld gezien meer standpunten verkondigen waarmee hun kiezers het eigenlijk niet eens zijn. Laagopgeleide burgers worden dan minder goed vertegenwoordigd dan hoogopgeleide. Die ongelijke vertegenwoordiging kan op haar beurt leiden tot minder vertrouwen in politieke instellingen bij laagopgeleide kiezers (Reher, 2014). Door te onderzoeken en inzichten te vergaren over de mechanismen waarmee kiezers hun partijcongruentie wijzigen, hoopt dit hoofdstuk bij te dragen tot het verkleinen van de kloof in correct stemmen die bestaat tussen kiezers met een hoog en kiezers met een laag onderwijsniveau.

Appendix

- Grote vermogens moeten meer worden belast.
- De federale overheid moet haar aandelen in Belgacom verkopen.
- Mensen die hun geld investeren in plaats van te sparen, moeten fiscaal beloond worden.
- Bedrijfswagens moeten zwaarder worden belast.
- De uitgaven van de federale overheid mogen de komende jaren niet toenemen.
- De overheid moet pensioensparen fiscaal meer aanmoedigen.
- Leefloners moeten verplicht kunnen worden gemeenschapswerk te verrichten.
- De lonen moeten bevroren worden als ze sneller stijgen dan in de buurlanden.
- Als er bij de NMBS wordt gestaakt, moet er een minimumdienst zijn.
- Alle veroordeelden moeten hun straf volledig uitzitten.
- De minimumleeftijd voor GAS-boetes moet hoger liggen dan de huidige leeftijd van 14 jaar.
- Illegaal downloaden moet harder worden aangepakt.
- Het moet wettelijk verboden worden voor ouders om hun kinderen te slaan.
- Jongeren moeten vanaf 16 jaar kunnen stemmen.
- Vlaanderen moet onafhankelijk worden.
- De voorzitter van de Europese Commissie moet rechtstreeks worden verkozen door de Europeanen.
- Een moeder moet anoniem haar kind kunnen afstaan voor adoptie.
- Er moeten kerncentrales open blijven.
- De maximumsnelheid op de Brusselse ring moet verlaagd worden tot 100 km per uur.
- Een asielzoeker die hier als minderjarige is binnengekomen, mag niet meer worden teruggestuurd.
- België moet migranten van buiten de EU toelaten om tekorten op de arbeidsmarkt op te vangen.
- Het Belgische leger moet investeren in een opvolger van het F-16 gevechtsvliegtuig.
- Alle kernwapens die op Belgisch grondgebied opgeslagen zijn, moeten worden verwijderd.

7 STRATEGISCH COALITIESTEMMEN

Tom Verthé, Stefanie Beyens, Fernanda Flacco & Louise Nikolic

7.1 Inleiding

Waarom maken kiezers bepaalde beslissingen in het stemhokje? Waarom stemmen ze voor partij A en niet voor partij B? Waarom stemmen ze voor partij A en niet politicus C? Die simpele vragen hebben al vele antwoorden gekregen, die weliswaar een tipje van de sluier lichten, maar niet definitief en afdoend zijn. Wij suggereren in dit hoofdstuk om het antwoord in de hoek van strategische stemmotieven te zoeken. Ook wij verwachten geen definitief antwoord, maar we vinden wel dat die kiezers die stemmen met de winnende regeringscoalitie in het achterhoofd, onze aandacht verdienen.

Over hoeveel kiezers gaat het? De literatuur is het erover eens dat ongeveer 10% van de kiezers strategisch stemt, wat betekent dat de gekozen partij niet de voorkeur van de kiezer wegdraagt, maar eerder gekozen is om de uitslag van de verkiezing te beïnvloeden (bijvoorbeeld omdat de voorkeurspartij geen kans maakt om een zetel te winnen) (zie onder andere Blais et al., 2001). Wij voegen aan die algemene definitie toe dat het doel van strategisch stemmen niet enkel de samenstelling van het parlement is, maar ook de regeringssamenstelling. Wij onderzoeken dus die kiezers die voor een andere partij dan hun lievelingspartij stemmen net omdat die geen kans maakt op regeringsdeelname. Die kiezers willen dus geen ‘weggegooide’ stem geven aan een oppositiepartij. Ze denken het coalitiepotentieel van partijen te kennen en ze maken op basis daarvan hun stemkeuze. We bestuderen hier het aantal strategische coalitiekiezers in mei 2014, de manier waarop ze hun keuze maken, welke partijen hier garen bij spinnen en welke erbij verliezen en we maken het profiel op van dat soort kiezer.

De federale verkiezingen van 2014 vormen een uitgelezen kans om uit te zoeken wat de impact van geschat coalitiepotentieel op stemgedrag is. We beargumenteren in dit hoofdstuk dat strategische kiezers rekening houden met de verwachte verkiezingsuitslag in die zin dat ze de coalitiekansen van hun favoriete partij inschatten en, indien die niet hoog zijn, ten minste overwegen om op een andere partij te stemmen. Dat is erg relevant in België, waar partijen over de taalgrens heen een regeerakkoord moeten overeenkomen. Er is namelijk geen twijfel mogelijk: Belgische verkiezingen eindigen in een coalitieregering. Zo telde de laatste regering niet minder dan zes partijen. De doorbraak van een Vlaams-nationalistische partij in 2010 heeft de oefening nog moeilijker gemaakt, omdat N-VA geen vanzelfsprekende Franstalige partner heeft uit dezelfde partijfamilie. Dezelfde omstandigheden die regeringsformatie bemoeilijken, maken van België een zeer interessante case voor de studie van strategisch stemmen. Ook kiezers hebben immers ideeën over wie een coalitieregering zou kunnen/moeten bevolken. Wij onderzoeken de mate waarin Vlaamse en Waalse kiezers in 2014 in het stemhokje rekening hielden met het coalitiepotentieel van hun voorkeurspartij.

7.2 Theorie

Of en in welke omstandigheden kiezers hun voorkeurspartij verlaten wegens een te laag coalitiepotentieel, wordt doorgaans onderzocht vanuit de rationele-keuzetheorie. ‘Niet-oprechte kiezers’ stemmen niet op hun voorkeurspartij (Merrill, 1984); ‘strategische kiezers’ stemmen (1) niet op hun voorkeurspartij met als expliciet doel om (2) de verkiezingsuitslag te beïnvloeden (Blais et al., 2001). Pas in de laatste twintig jaar wordt niet-oprecht en strategisch stemmen ook in proportionele kiessystemen onderzocht. Omdat verkiezingen met proportionele regels erg vaak coalitieregeringen opleveren (zoals in België), presenteren we hier een korte opsomming van mogelijke beweegredenen van strategische coalitiekiezers in proportionele kiessystemen. Ten eerste weten kiezers in die systemen dat het beleid van de volgende regering niet wordt bepaald in het stemhokje; het zijn eerder politieke partijen die onderhandelen en (uiteindelijk) beslissen wie er vertegenwoordigd is in de coalitie en hoeveel macht iedere regeringspartij heeft. De aandachtige kiezer is er zich dus wel degelijk van bewust dat *coalities* de ware uitkomst van verkiezingen zijn; bijgevolg ontwikkelt hij

ex ante bepaalde verwachtingen over het coalitiepotentieel van partijen (Herrmann, 2008). Wat vormt de basis voor die inschattingen? We gaan ervan uit dat de strategische coalitiekiezer kennis neemt van peilingen, campagnes, kartelvormingen of simpelweg signalen van partijen die (al dan niet subtiel) duidelijk maken welke andere partij hun voorkeur wegdraagt voor regeringsformatie (Golder, 2006; McCuen en Morton, 2010; Meffert en Gschwend, 2007). De gevreesde ‘weggegooide stem’ vormt de laatste reden waarom kiezers in proportionele kiessystemen zich strategisch gedragen. Net zoals sommige kiezers hun stem weigeren te verspillen aan een partij die, zo denken zij, toch geen parlamentszetel zal winnen, zullen kiezers die willen wegen op postelectorale coalitie- en dus beleidsvorming hun stem niet verspillen aan een gedoodverfde oppositiepartij.

Wat zijn de resultaten van eerder onderzoek naar strategisch coalitiestemmen? Irwin en Van Holsteyn (2003) toonden het bestaan van dat fenomeen aan in Nederland, dat net als België een gefragmenteerd partijlandschap en dus een weelde aan mogelijke coalities herbergt. Ook in Israël spelen coalitiemotieven een rol, onafhankelijk van andere determinanten van stemgedrag zoals ideologie, partijvoorkeur en eigenschappen van kandidaten op de lijst. Onderzoek wees uit dat 9% van de Israëliische respondenten zich zelfs hoofdzakelijk door zijn coalitievoorkeur laat inspireren om van zijn voorkeurspartij af te wijken en dus strategisch te stemmen (Blais et al., 2006). Concrete voorbeelden uit ander onderzoek naar Israëliisch stemgedrag scheppen klaarheid. De linkse kiezer verlaat de Labour Party (nochtans de meest linkse Israëliische partij) voor Kadima (centrumpartij) wanneer Labour minder kans maakt op regeringsdeelname; de centrumpartij is in een dergelijk scenario ‘het minste kwaad’ (Bargsted en Kedar, 2009). Hetzelfde gebeurt aan de andere kant van het ideologische spectrum: gematigde rechtse kiezers stemmen op Kadima wanneer een centrumlinkse coalitie waarschijnlijk is, terwijl dezelfde mensen Likud (meest rechtse partij maar niet extreem) steunen wanneer een centrumrechtse coalitie wordt voorspeld (Bargsted en Kedar, 2009). Het Duitse kiessysteem laat de kiezer twee keer stemmen: een keer op een partijlijst (zoals in België), een keer op een kandidaat (zoals in het Verenigd Koninkrijk). Dat zet de deur open voor *split-ticket voting*, waarmee kiezers kunnen opteren voor (kandidaten van) twee verschillende partijen. Onderzoek toont aan dat het Duitse electoraat daar uit strategische coalitie-overwegingen van gebruikmaakt (Pappi en Thurner, 2002). Zo stemmen mensen soms op een kandidaat van CDU

(Christlich Demokratische Union) en geven ze hun lijststem aan CDU's junior coalitiepartner FDP (Freie Demokratische Partei) (Gschwend, 2007).

En wie zijn de mensen die strategische coalitiestemmen uitbrengen? Om strategische van andere kiezers te onderscheiden, introduceerden onderzoekers variabelen die attitudes, demografische en socio-economische eigenschappen meten. Het profiel van Britse strategische kiezers opgesteld door Franklin et al. (1992), beschrijft hoogopgeleide mensen die inzicht hebben in de politieke situatie in hun kiesdistrict en zich weinig identificeren met een partij. Ook Hobolt en Karp (2010) onderstreepten dat het waarschijnlijker is dat die kiezers die een betere kennis hebben van wat de peilingen voorspellen, strategisch stemmen. Ander onderzoek wijst er echter op dat minder goed geïnformeerde kiezers net zo goed strategisch kunnen stemmen en dat het fenomeen dus niet enkel beperkt blijft tot de elite; de relatieve zwakte van de partijvoorkeuren van kiezers daarentegen vormt de doorslaggevende factor (studie van Israëlische verkiezingen in 2003, Blais et al., 2006). Een interactie tussen politieke kennis en sterkte van partijvoorkeur, de logische volgende stap in het licht van tegenstrijdige resultaten, brengt geen uitsluitel over hun impact op strategisch gedrag (studie van Israëlische verkiezingen in 2006, Bargsted en Kedar, 2009). Een definitief profiel van de strategische coalitiekiezer ontbreekt dus nog.

Het belang van strategisch coalitiestemmen ligt onder andere in de mogelijkheden die het de kiezer biedt om zelf in te grijpen en de congruentie tussen zijn beleidsvoorkeur en die van de regering te vergroten. Onderzoek wijst inderdaad uit dat strategische coalitiekiezers uitdrukking geven aan hun beleids- eerder dan aan hun partijvoorkeur en dat ze tot doel hebben om uiteindelijke beleidsuitkomsten te beïnvloeden (Bargsted en Kedar, 2009; Herrmann, 2008). Ze zijn zich ervan bewust dat partijen uitvoerende macht nodig hebben om de beleidsvorming te controleren en ze handelen ernaar in het stemhokje. Op die manier is strategisch stemmen ten dele een uitdrukking van risicoschuwe kiezers (Slinko en White, 2010).

7.3 Resultaten

7.3.1 Wat is 'niet-oprecht' stemmen?

Om stemgedrag te begrijpen en de motieven erachter te ontwaren, moeten we verder kijken dan de geaggregeerde verkiezingsresultaten. Die geven ons slechts het eindresultaat van miljoenen individuele besluitvormingsprocessen en gunnen ons geen blik in de stemmotieven zelf. Daarom nemen wij deze kiezersbevraging te baat om niet-oprecht en strategisch stemgedrag te bestuderen. Voor de verkiezingen vroegen we 976 Vlaamse¹⁴ en 1009 Waalse respondenten om een evaluatie van de Belgische politieke partijen. We vroegen hun eerst om op een schaal van 0 tot 10 aan te duiden hoe 'sympathiek' ze iedere partij vonden – de partij met de hoogste score noemen we de 'voorkeurspartij' van de respondent. 66% van de Vlaamse en 67% van de Waalse respondenten geeft een partij een hogere score dan alle andere; 19% van de Vlaamse en 15% van de Waalse respondenten geeft twee partijen eenzelfde hoogste score; 15% van de Vlaamse en 18% van de Waalse respondenten geeft meer dan twee partijen eenzelfde hoogste score. We houden ons in deze exploratie van strategisch stemgedrag enkel bezig met die respondenten die een duidelijke voorkeurspartij hebben (slechts een partij krijgt de hoogste score). De reden daarvoor is de aard van strategisch stemmen: die veronderstelt dat er überhaupt een voorkeurspartij is om uit strategische overwegingen van af te wijken.

We vroegen respondenten ook om de partij aan te geven waarop ze willen stemmen op het federale niveau (stemintentie). De hardnekkige veronderstelling in kiezersonderzoek is dat de voorkeurspartij en de stemintentie altijd dezelfde partij betreffen, terwijl onderzoek naar strategisch stemmen die assumptie al onderuit heeft gehaald. Wij onderzoeken dus de discrepantie tussen voorkeurspartij enerzijds en stemintentie zoals aangegeven voor de verkiezingen anderzijds (niet de gerapporteerde stem in onze bevraging na de verkiezingen).¹⁵ De resultaten tonen aan dat die discrepantie er wel degelijk is: 23% van de Vlaamse respondenten met een voorkeurspartij is van plan om 'niet-oprecht' te stemmen en dus te opteren voor een partij waaraan ze niet de hoogste score heeft gegeven in de partijevaluaties. In Wallonië vinden we 25% niet-oprechte kiezers. Omdat we de redenen van dat stemgedrag nog niet hebben achterhaald, interpreteren we dat nog niet meteen als stra-

tegisch stemmen. Op basis van eerder onderzoek formuleren we wel de verwachting dat sommige van die niet-oprechte kiezers afwijken van hun voorkeurspartij opdat ze de coalitievorming zouden kunnen beïnvloeden. Een gedetailleerde blik op de dynamiek van stemintenties en voorkeurspartijen vormt een eerste stap in ons onderzoek naar strategisch coalitiestemmen.

Tabel 7.1: partijvoorkeur(en) en oprecht stemmen – Vlaanderen

Kiezers met slechts 1 partijvoorkeur	644	
<i>die ook zullen stemmen op die partij</i>		495
<i>die niet zullen stemmen op die partij</i>		149
Kiezers met 2 partijvoorkeuren	189	
Kiezers met meer dan 2 partijvoorkeuren	141	
Totaal	974	

Tabel 7.2: partijvoorkeur en stemintentie – Vlaanderen

	Stemintentie								
	N-VA	CD&V	Open VLD	sp.a	Groen	VB	PvdA+	LDD	Totaal
N-VA	176 92.6%	8 4.2%	3 1.6%	1 0.5%		1 0.5%	1 0.5%		190 100%
CD&V	5 4.1%	106 87.6%	6 5.0%	2 1.7%		1 0.8%	1 0.8%		121 100%
Open VLD	6 8.2%	5 6.9%	60 82.2%	2 2.7%					73 100%
sp.a	1 1.3%	1 1.3%		69 88.5%	5 6.4%	1 1.3%	1 1.3%		78 100%
Groen	10 12.7%	6 7.6%	6 7.6%	6 7.6%	50 63.3%		1 1.3%		79 100%
VB	3 11.5%	2 7.7%		1 3.9%		20 76.9%			26 100%
PvdA+	2 11.1%	1 5.6%		4 22.2%			11 61.1%		18 100%
LDD		2 40.0%						3 60.0%	5 100%
Meerdere partij- voorkeuren	77 28.6%	47 17.5%	53 19.7%	47 17.5%	27 10.0%	11 4.1%	6 2.2%	1 0.4%	269 100%
Totaal	280 32.6%	178 20.7%	128 14.9%	132 15.4%	82 9.6%	34 4.0%	21 2.4%	4 0.5%	859 100%

Tabel 7.3: partijvoorkeur(en) en oprecht stemmen – Wallonië

Kiezers met slechts 1 partijvoorkeur	676	
<i>die ook zullen stemmen op die partij</i>		510
<i>die niet zullen stemmen op die partij</i>		166
Kiezers met 2 partijvoorkeuren	152	
Kiezers met meer dan 2 partijvoorkeuren	181	
Totaal	1009	

Tabel 7.4: partijvoorkeur en stemintentie – Wallonië

	Stemintentie							Totaal
	PS	MR	cdH	Ecolo	PTB- GO	FN	FDF	
PS	206 93.6%	4 1.8%	6 2.7%			2 0.9%	2 0.9%	220 100%
MR	1 0.9%	106 96.4%	1 0.9%	1 0.9%		1 0.9%		110 100%
cdH	2 2.6%	2 2.6%	74 94.9%					78 100%
Ecolo	12 10.4%	8 7.0%	8 7.0%	83 72.2%		1 0.9%	3 2.6%	115 100%
PTB-GO	5 13.2%	2 5.3%	1 2.6%		29 76.3%		1 2.6%	38 100%
FN	2 11.1%	2 11.1%			3 16.7%	11 61.1%		18 100%
FDF		4 57.1%	1 14.3%		1 14.3%		1 14.3%	7 100%
Meerdere partij- voorkeuren	94 38.2%	59 24.0%	33 13.4%	34 13.8%	17 6.9%	6 2.4%	3 1.2%	246 100%
Totaal	322 38.7%	187 22.5%	124 14.9%	118 14.2%	55 6.6%	21 2.5%	5 0.6%	832 100%

Tabellen 7.2 en 7.4 vergelijken de voorkeurspartij (rij) en de stemintentie (kolom) van respondenten. De percentages geven de proportie aan van respondenten die dezelfde partij aanduiden als voorkeurspartij (rij) en stemintentie (kolom). Zo zien we dat 92.6% van de Vlamingen die N-VA prefereert ook van plan is ervoor te stemmen. Dat geldt ook voor 93.6% van de Waalse respondenten die PS prefereert. De zogenaamde oprechte kiezers bevinden zich dus op de diagonale lijn die van linksboven tot rechtsonder loopt. Die

lijn toont aan dat een aanzienlijk aantal kiezers *niet* van plan is te stemmen voor de partij die hun voorkeur wegdraagt. We zien dat N-VA, CD&V en sp.a hun sympathisanten het best tot een stem kunnen bewegen, maar zelfs die partijen verliezen tot 12,5% van hun mogelijk electoraat in het stemhokje. 18% van de mensen die zegt dat Open VLD de voorkeur wegdraagt, geeft aan niet op die partij te zullen stemmen. Groen, Vlaams Belang en PVDA+ verwerken verliezen van 23% tot een ontstellende 40%. Wallonië herbergt een gelijkaardig patroon: PS, MR en cdH hebben de trouwste supporters, terwijl Ecolo, PTB-GO en FN tussen 24% en 39% van hun mogelijke electoraat verliezen. FDF heeft de twijfelachtige eer de meeste sympathisanten te verliezen: meer dan de helft van de respondenten met FDF als voorkeurspartij geeft aan uiteindelijk niet voor die partij te zullen stemmen. Het hoeft niet te verbazen dat MR, die zestien jaar lang de alliantiepartner van FDF is geweest, daar het meest van profiteert.

Alle partijen ondervinden hinder van de discrepantie tussen de voorkeurspartij van een kiezer en diens stemintentie, zelfs die partijen die geen probleem hebben om de kiesdrempel te halen. Wij betogen dat sommige van die niet-oprechte kiezers zich zo gedragen omdat ze het coalitiepotentieel van partijen op een bepaalde manier inschatten en op die manier aan strategisch coalitiestemmen doen.

7.3.2 De indirecte aanpak

Om te analyseren of het coalitiepotentieel van partijen een effect heeft op de stemintentie, volgen we eerst wat Blais et al. (2006) de indirecte aanpak hebben genoemd in hun studie over coalitie-evaluaties ('hoe sympathiek vind je coalitie A, B, C, ...') en stemkeuze in Israël. We schatten een conditioneel logistisch model met de variabelen *partijevaluatie*, *ideologische afstand* en *geschat coalitiepotentieel*, alle drie gemeten op een schaal van 0 tot 10. *Partijevaluatie* vat wat de respondent vindt van de partij ('hoe sympathiek...'); *geschat coalitiepotentieel* is de mate waarin de respondent het waarschijnlijk acht dat de partij deel zal uitmaken van de volgende federale regering; *ideologische afstand* hebben we berekend door het verschil te nemen tussen de positie van de partij en de positie van de respondent op de links-rechts-as (absolute waarde). De metingen van de drie variabelen bevatten de inschattingen van de respondent; ze zijn niet gebaseerd op partijprogramma's of peilingen. We nemen ook controlevariabelen op in ons model (leeftijd, ge-

slacht, inkomen, opleidingsniveau, politieke interesse en politieke kennis), maar we rapporteren hun effecten niet in de tabellen.¹⁶ De hypothese die we testen, is of geschat coalitiepotentieel een effect heeft op stemintentie onafhankelijk van partijevaluatie, ideologie, politieke kennis en andere controlevariabelen.

Tabel 7.5: alternatief-specifiek conditioneel logistisch model (*McFadden's choice*) – Vlaanderen

	Model 1		Model 2		Model 3	
	Odds Ratio	Sign.	Odds Ratio	Sign.	Odds Ratio	Sign.
Partijevaluatie	4.8181	***	4.6334	***	4.4630	***
Ideologische afstand			0.8641	*	0.8508	**
Coalitiepotentieel					1.2213	**
#obs	5584		4304		4208	
#cases	698		538		526	

Data: Vlaamse respondenten, uitgezonderd de faciliteitengemeenten, gewogen op leeftijd, geslacht en opleiding. Coëfficiënten zijn odds ratios. Significant * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$. Controlevariabelen niet gerapporteerd.

Tabel 7.6: alternatief-specifiek conditioneel logistisch model (*McFadden's choice*) – Wallonië

	Model 1		Model 2		Model 3	
	Odds Ratio	Sign.	Odds Ratio	Sign.	Odds Ratio	Sign.
Partijevaluatie	3.1008	***	2.8878	***	2.6373	***
Ideologische afstand			0.7083	***	0.6851	***
Coalitiepotentieel					1.3704	**
#obs	4179		2534		2450	
#cases	597		362		350	

Data: Waalse respondenten, gewogen op leeftijd, geslacht en opleiding. Coëfficiënten zijn odds ratios. Significant * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$. Controlevariabelen niet gerapporteerd.

Tabellen 7.5 en 7.6 rapporteren drie modellen om te tonen wat er gebeurt als we telkens meer onafhankelijke variabelen toevoegen. Model 1 toont enkel de partijevaluatie van de respondent; Model 2 voegt ideologische afstand tussen partij en respondent toe; Model 3 voegt daarbij nog de voorspellende variabele waarin we het meest geïnteresseerd zijn, met name geschat coalitiepotentieel. De gerapporteerde resultaten zijn *odds ratios*, wat betekent

dat een score hoger dan 1 op een positieve en een score lager dan 1 op een negatieve relatie duidt.

We zien dat partijevaluatie, zoals verwacht, een sterk positief effect heeft op stemintentie. Dat de partij die een respondent het sympathiekst vindt, ook zijn stem krijgt, is simpelweg oprecht stemgedrag. Model 2 toont dat de ideologische afstand tussen partij en kiezer een afzonderlijke, negatieve relatie heeft met stemintentie. Hoe verder een respondent zich ideologisch van een partij bevindt, hoe kleiner de kans dat hij erop wil stemmen. Model 3 tot slot toont dat geschat coalitiepotentieel een groot en positief effect heeft op stemintentie, wat onze hypothese bevestigt. Uit de indirecte aanpak blijkt dat coalitiepotentieel van belang is als stemmotivatie.

7.3.3 De directere aanpak

Nu nemen we een directere route en vergelijken we de partijvoorkeuren en stemintenties van individuele kiezers. Dat stelt ons in staat om te bepalen welke partijen winnen en welke partijen verliezen als kiezers zich laten leiden door coalitiepotentieel. Een eerste stap is de afbakening van een groep coalitiekiezers: net als Blais et al. (2006) definiëren we een set van criteria die ons een conservatieve schatting geven van het aantal coalitiekiezers.

Zoals we eerder al duidelijk maakten, dient een respondent te willen stemmen op een partij die niet zijn voorkeur wegdraagt alvorens hij kan beschouwd worden als een strategische kiezer gemotiveerd door coalitiepotentieel – een eerste criterium om de groep coalitiekiezers af te bakenen. Dat is ook de reden waarom we onze schatting conservatief noemen: we veronderstellen namelijk dat zij die aangeven voor hun voorkeurspartij te zullen stemmen, dat doen op basis van partijevaluatie en zonder coalitiepotentieel in overweging te nemen (Blais et al., 2006). Uiteraard is het ook mogelijk dat bepaalde kiezers op hun voorkeurspartij stemmen net omdat ze verwachten dat die partij deel zal uitmaken van de regeringscoalitie. Omdat we die kiezers niet opnemen in ons model, verwachten we het aantal strategische coalitiekiezers te onderschatten. Tabellen 7.1 en 7.2 toonden al dat 23.1% van de Vlaamse en 24.6% van de Waalse respondenten niet-oprechte kiezers zijn en dus mogelijk coalitiepotentieel als stemmotivatie hebben.

Een tweede criterium betreft het coalitiepotentieel zelf. Wanneer we het coalitiepotentieel van de voorkeurspartij van niet-oprechte kiezers vergelijken met het coalitiepotentieel van de partij waarop ze van plan zijn te stemmen, dan suggereren de data inderdaad dat we in de meerderheid van de gevallen kunnen spreken van strategisch coalitiestemmen. Meer dan de helft van de Vlaamse (55.8%) en Waalse (60.5%) respondenten die zeggen niet te zullen gaan stemmen op hun voorkeurspartij, schrijven de partij van hun stemintentie een hoger coalitiepotentieel toe dan de partij die hun voorkeur wegdraagt.

Tabel 7.7: coalitiepotentieel en oprecht stemmen – Vlaanderen

Coalitiepotentieel stemintentie > Coalitiepotentieel partijvoorkeur	53
Coalitiepotentieel stemintentie < Coalitiepotentieel partijvoorkeur	26
Coalitiepotentieel stemintentie = Coalitiepotentieel partijvoorkeur	16
Totaal	95

Tabel 7.8: coalitiepotentieel en oprecht stemmen – Wallonië

Coalitiepotentieel stemintentie > Coalitiepotentieel partijvoorkeur	46
Coalitiepotentieel stemintentie < Coalitiepotentieel partijvoorkeur	19
Coalitiepotentieel stemintentie = Coalitiepotentieel partijvoorkeur	11
Totaal	76

Volgens onze twee criteria bevat de dataset 53 Vlaamse en 46 Waalse strategische coalitiekiezers. Dat betekent dat 6.2% van het Vlaamse electoraat strategisch kiest en daarbij coalitiepotentieel in overweging neemt; 5.5% van het Waalse electoraat doet hetzelfde. Onze bevindingen zijn in lijn met eerdere internationale onderzoeksresultaten (Alvarez en Nagler, 2000; Blais et al., 2001), maar lager dan wat Blais et al. (2006) vonden in de Israëlische verkiezingen van 2003. Dit is een opportuun moment om de lezer eraan te herinneren dat onze schattingen conservatief zijn en dat ook eerder kleine aantallen van groot belang kunnen zijn. Het totale aantal stemmen dat uitgebracht wordt uit coalitie-overwegingen, is immers even groot als het stemmenaantal van een doorsnee kleine partij. Bovendien zien we dat de winst van het strategisch stemmen niet gelijk gespreid is over de partijen. Onze vorige analyse toont dat er ook veel kiezers zijn die weliswaar belang hechten aan coalitiepotentieel, maar voor wie die overweging niet doorslaggevend is. Dat zijn onder meer kiezers die van plan zijn om voor hun voorkeurspartij te stemmen net omdat ze verwachten dat die partij een (centrale) rol zal spelen in de regeringscoalitie. Bovendien lijkt onze dataset

onder ontbrekende antwoorden op de vraag naar coalitiepotentieel (verge-
lijk tabellen 7.7 en 7.8 met tabellen 7.1 en 7.2). Als we het aandeel strategische
coalitiekiezers in tabellen 7.7 en 7.8 nemen en dat aandeel toepassen op
het originele aantal niet-oprechte kiezers, dan zou blijken dat 7.8% van de
Vlaamse en liefst 12% van de Waalse kiezers zich laat leiden door coalitiepo-
tentieel. Maar we blijven liever voorzichtig en gebruiken de onderste grens
van onze schatting als indicator van strategisch coalitiestemmen.

Tabel 7.9: partijvoorkeur en federale stemintentie – Vlaanderen

	Stemintentie								Totaal verlies
	N-VA	CD&V	Open VLD	sp.a	Groen	VB	PvdA+	LDD	
N-VA		2 50.0%	1 25.0%	1 14.3%					4 100%
CD&V	3 42.9%		2 28.6%	1 14.3%			1 14.3%		7 100%
Open VLD	4 57.1%	2 28.6%		1 14.3%					7 100%
sp.a		1 100.0%							1 100%
Groen	7 33.3%	5 23.8%	4 19.1%	4 19.1%			1 4.8%		21 100%
VB	2 40.0%	2 28.6%		1 20.0%					5 100%
PvdA+	2 28.6%	1 14.3%		4 57.1%					7 100%
LDD		1 100.0%							1 100%
Totale winst	18 34.0%	14 26.4%	7 13.2%	12 22.6%			2 3.8%		53 100%
Netto- winst	14	7	0	11	-21	-5	-5	-1	
Verschil	5.0%	3.9%	0.0%	8.4%	-25.6%	-14.7%	-24.0%	-23.8%	

Tabel 7.10: partijvoorkeur en federale stemintentie – Wallonië

	Stemintentie							Totaal verlies
	PS	MR	cdH	Ecolo	PTB- GO	FN	FDF	
PS			1			1		2
			50.0%			50.0%		100%
MR	1		1					2
	50.0%		50.0%					100%
cdH	1							1
	100.0%							100%
Ecolo	11	7	7					25
	44.0%	28.0%	28.0%					100%
PTB-GO	4	2	1					7
	57.1%	28.6%	14.3%					100%
FN	1	1			1			3
	33.3%	33.3%			33.3%			100%
FDF		4	1		1			6
		66.7%	16.7%		16.7%			100%
Totale winst	18	14	11		2	1		46
	39.1%	30.4%	23.9%		4.4%	2.2%		100%
Netto- winst	16	12	10	-25	-5	-2	-6	
Vershil %	5.0%	6.4%	8.0%	21.2%	-9.1%	-9.7%	-120.4%	

De tabellen 7.9 en 7.10 brengen de relatie in beeld tussen voorkeuren en stemintenties van de groep strategische coalitiekiezers. In Vlaanderen is N-VA de grootste slokop met een nettowinst van veertien stemmen: achttien coalitiekiezers geven aan een andere partij te prefereren maar kiezen dankzij N-VA's coalitiepotentieel toch voor die partij; slechts vier N-VA-sympathisanten verlaten de partij wegens een gebrek aan coalitiepotentieel. Dat betekent dat coalitie-overwegingen N-VA 5% extra kiezers bezorgen, verrassend genoeg vooral Groen-sympathisanten. De Waalse winnaar is PS met een nettowinst van zestien stemmen (5%) dankzij strategische coalitiekiezers, vooral aangeleverd door Ecolo. De tabel maakt duidelijk dat de ecologische partijen in de beide landsdelen de grootste verliezen maken door strategisch coalitiestemmen. Groen verliest 21 stemmen en wint er geen; Ecolo verliest er 25. De impact daarvan is aanzienlijk: als geschat coalitiepotentieel

geen enkel effect had, dan zou Ecolo 21% meer stemmen halen en Groen zou haar stemmenaantal zelfs met 24% zien stijgen. Strategisch stemmen kost de groene partijen dus minstens een vijfde van hun electoraat, niet omdat kiezers vrezen dat de groenen de kiesdrempel niet halen, maar omdat ze denken dat regeringsdeelname uitgesloten is voor de groenen. Die verschillen doen ertoe in een erg gefragmenteerd partijstelsel: sommige partijen verschijnen met een zware achterstand aan de start terwijl andere hun macht aan de onderhandelingstafel versterkt weten louter en alleen door hun coalitiepotentieel.

7.3.4 Wie zijn de strategische coalitiekiezers?

Onze directe aanpak toont aan dat minstens 6.2% van het Vlaamse en 5.4% van het Waalse electoraat haar stem laat afhangen van coalitie-overwegingen. Maar wie zijn die kiezers nu precies? Een eerste veronderstelling is dat kiezers met een uitgesproken voorkeur minder geneigd zijn om hun stem(intentie) te laten afhangen van het coalitiepotentieel van partijen (Blais et al., 2006). Een andere mogelijkheid is dat de intensiteit van alle partijevaluaties niet belangrijk is, maar wel het verschil in intensiteit tussen de partij die als eerste en de partij die als tweede is gerangschikt. Indien een kiezer zijn tweede geprefereerde partij slechts een beetje minder sympathiek vindt dan zijn voorkeurspartij (dus hoogst gerangschikte partij), dan zal hij sneller toegeven aan strategische coalitie-overwegingen dan wanneer hij zijn tweede geprefereerde partij veel minder goed vindt dan zijn voorkeurspartij. Een laatste veronderstelling is ontleend aan de klassieke literatuur over strategisch stemmen, namelijk dat kiezers zich rationeel gedragen. Zo zouden ze zorgvuldig de voor- en nadelen van iedere partij afwegen en enkel op basis daarvan beslissen op partij A dan wel partij B te stemmen. Die assumptie is impliciet aanwezig wanneer we de dynamiek van strategisch stemmen beschrijven. We maken ook nog andere veronderstellingen. Zo geloven we dat kiezers, om complexe strategische overwegingen te maken, goed geïnformeerd dienen te zijn over de machtsverhoudingen in het partijlandschap dat ze willen beïnvloeden. Maar dat is niet zo vanzelfsprekend als het soms lijkt. Het volstaat immers dat mensen *denken* genoeg politieke kennis te hebben om strategische stemmotieven te koesteren. Omdat de bevindingen over het verband tussen kennis en strategisch stemmen elkaar tegenspreken, nemen we politieke kennis toch op in ons model.

Tabel 7.11: Wie stemt voor coalities? – een logistische regressie

	Vlaanderen		Wallonië	
	Odds Ratio	Sign.	Odds Ratio	Sign.
Intensiteit partijevaluatie	0.8478	*	1.0355	
Afstand tussen 1e en 2e voorkeurspartij	0.4146	***	0.8241	
Politieke kennis	0.7738	*	0.7738	
Observaties	590		580	

Noot: Omdat de groep strategische coalitiekiezers zo klein is, moeten we een zogenaamd *rare-events* logistisch model schatten. We passen daarom een *penalized maximum likelihood estimation method* (van David Firth) toe. Die methode laat echter geen gewichten in de data toe. Voor Vlaanderen verschillen de coëfficiënten en significantieniveaus minimaal tussen die methode en een normale logistische regressie met gewichten. In Wallonië is er geen verschil voor de significantie van de relaties, hoewel de coëfficiënten wel lichtjes afwijken. Er is één uitzondering: de afstand tussen partijvoorkeur #1 en #2 heeft een p-waarde van 0.053 en is daarom bijna significant op het $p < 0.05$ niveau. Omdat het duidelijk is dat het model werkt in Vlaanderen maar niet in Wallonië, hebben we voor de voorzichtige aanpak gekozen en een gewone logistische regressie gerapporteerd die steekproefgewichten toelaat en zo de steekproefvertekeningen in de beide regio's vermindert.

De resultaten van de logistische regressie die een profiel van de strategische coalitiekiezer moet schetsen, staan in tabel 7.11. Het eerste wat opvalt, is dat geen enkele voorspellende variabele een significant effect heeft in Wallonië. De ruimte ontbreekt ons hier om dat nader te onderzoeken; we werpen echter wel enkele mogelijke verklaringen op. Een eerste mogelijke verklaring is dat de onderzochte verkiezingen samenvielen: op 25 mei 2014 brachten de Belgen een stem uit op federaal, regionaal en Europees niveau. Terwijl het duidelijk was wat de verkiezingen zouden brengen in Vlaanderen (verwachte winst voor N-VA op alle niveaus en voorspelde regeringsdeelname ten minste in Vlaanderen), was Wallonië het strijdtoneel van een spannende tweestrijd tussen MR en PS en waren ook de verwachtingen in termen van regeringsdeelname allesbehalve eenduidig. Het feit dat de verkiezingsuitslag in Vlaanderen gemakkelijker te voorspellen was, zou dus zeker kunnen geleid hebben tot een anders gestructureerd patroon van strategisch stemmen. Bovendien is het Vlaamse partijlandschap van oudsher al meer gefragmenteerd dan het Waalse. Zo zien we in tabel 7.10 dat de grote Waalse partijen stevige winsten boeken dankzij strategisch coalitiestemmen en dat in het nadeel van de kleine partijen; in Vlaanderen daarentegen bewegen vele kiezers ook tussen de grote partijen (tabel 7.9). Dat wijst er mogelijk op dat strategisch coalitiestemmen een ander patroon vertoont in de beide regio's omdat de politieke context er verschilt. Verder onderzoek moet ach-

terhalen of en op welke manier de gelaagde Belgische staatsstructuur strategisch stemmen wegens coalitie-overwegingen beïnvloedt.

Ons model laat ons echter wel toe om het profiel te schetsen van de Vlaamse coalitiekiezer. De intensiteit van partijvoorkeuren wordt gevat door het verschil te nemen tussen de hoogste en de laagste score op de schaal van partij-evaluaties ('hoe sympathiek...' tussen 0 en 10). Dat meet of een respondent een uitgesproken partijvoorkeur (groot verschil) had of niet (klein verschil tussen voorkeurspartij en minst sympathieke partij). De relatie blijkt negatief te zijn, wat betekent dat het minder waarschijnlijk is dat een kiezer strategisch stemt uit coalitie-overwegingen, naarmate zijn voorkeur meer uitgesproken is. Een kiezer van wie de voorkeuren dichter bij elkaar liggen, heeft dan weer meer kans om een strategische coalitiestem uit te brengen.

We brachten eerder al aan dat de intensiteit van alle partijevaluaties meten, misschien te ruw is als indicator. Dat wordt bevestigd door onze tweede voorspellende variabele, die het verschil meet tussen de score die de respondent gaf aan de partij die als eerste en de partij die als tweede is gerangschikt. Die variabele toont ook een negatieve relatie aan met strategisch coalitiestemmen, maar deze keer met een sterker effect. Hoe dichter de scores van de eerste twee voorkeuren bij elkaar liggen, hoe groter de kans dat een kiezer strategisch stemt. Dat is logisch als je bedenkt dat de straf in termen van beleidsvoorkeuren vrij klein is als je een partij verlaat voor een andere die je bijna even sympathiek vindt.

Politieke kennis is het laatste element in deze analyse. We meten dat door de som te nemen van vijf kennisvragen over politiek die respondenten juist of fout beantwoordden. De variabele politieke kennis bestaat dus uit een schaal die varieert tussen geen enkel correct antwoord (0), één correct antwoord (1) ... tot vijf correcte antwoorden (score van 5). We vinden inderdaad een significante relatie tussen politieke kennis en strategisch stemgedrag, maar vreemd genoeg niet in de verwachte richting: hoe minder kennis, hoe meer kans om zich in het stemhokje strategisch te gedragen. Een mogelijke verklaring is dat kiezers met meer politieke kennis vaker uitgesproken voorkeuren hebben dan diegenen met weinig kennis van politiek. Een bijkomende analyse toont inderdaad aan dat dat de onderliggende dynamiek zou kunnen zijn: politieke kennis en intensiteit van voorkeuren zijn zwak maar positief gecorreleerd (Pearson's $r = 0.26$; $p = 0.000$).

7.4 Besluit

Niet alle kiezers stemmen op de partij die hun voorkeur wegdraagt. Die observatie is slechts op het eerste gezicht vreemd. Zoals we aantoonde, kijken sommige zogenaamd niet-oprechte kiezers verder dan de verkiezingsuitslag en willen ze op een partij stemmen die een realistische kans heeft om in de regering terecht te komen. De strategische kiezers die wij hier onderzochten, gaan dus nog een stap verder dan zij die enkel op partijen stemmen die zeker de kiesdrempel halen. Strategische coalitiekiezers, zoals wij ze genoemd hebben, willen het risico niet lopen om hun stem te verspillen aan een oppositiepartij die niet zal kunnen wegen op het regeringsbeleid.

Met als instrument het coalitiepotentieel van partijen zoals de kiezer dat inschat, zochten we uit hoeveel strategische kiezers rekening houden met coalitie-overwegingen in het stemhokje. Eerst bepaalden we hoeveel niet-oprechte kiezers er zijn. Van alle respondenten in onze steekproef loopt ongeveer een kwart weg van hun meest geprefereerde partij. Welk effect heeft dat op de stemmenaantallen van de partijen? Het patroon dat we ontwaarden, toont dat de traditionele (en dus grote) partijen minder stemmen verliezen dan de kleinere, nieuwere of ideologisch meer extreme partijen, met als uitzondering N-VA, de winnaar in dit verhaal. Maar liefst een kwart van de kiezers heeft dus de intentie om op een andere partij te stemmen dan zijn voorkeurspartij. Een tweede stap in ons onderzoek bestond erin te achterhalen of ze dat deden met mogelijke regeringscoalities in het achterhoofd.

We bestudeerden het effect van coalitie-overwegingen op stemintenties en namen ook andere onafhankelijke variabelen op (ideologische afstand, partijevaluaties, wat controlevariabelen) in een conditioneel logistisch model. Onze bevindingen toonden aan dat een hoger geschat coalitiepotentieel het waarschijnlijker maakt dat de respondent op die partij zal stemmen; het effect is onafhankelijk van ideologie en partijvoorkeur en geldt zowel in Vlaanderen als in Wallonië. Dat beantwoordt aan onze verwachtingen dat kiezers eerder stemmen op een partij met een geloofwaardige kans op regeringsdeelname. Die meer indirecte aanpak bevestigt dus het belang van strategische coalitie-overwegingen.

Maar wie zijn de strategische coalitiekiezers precies? Om dat te achterhalen, pakten we het directer aan. Eerst filterden we de oprechte kiezers – zelfde

voorkeurspartij als stemintentie – uit onze dataset. Het is weliswaar meer dan waarschijnlijk dat sommige oprechte kiezers denken dat de partij die zij prefereren ook de grootste kans maakt op regeringsdeelname; aangezien we die kiezers niet opnemen in ons analysemodel, verwachtten we het ware aantal coalitiekiezers te onderschatten. Indien de niet-oprechte kiezers het coalitiepotentieel van hun stemintentie hoger inschatten dan dat van hun voorkeurspartij, dan beschouwden we hen als strategische coalitiekiezers. Een conservatieve schatting is dat in Vlaanderen 6.2% van de kiezers strategische coalitie-overwegingen maakt; in Wallonië is dat 5.5%. Die vrij lage percentages kunnen toch grote verschuivingen teweegbrengen: sommige partijen winnen veel stemmen dankzij strategische coalitiekiezers, andere verliezen er veel (zie tabellen 7.9 en 7.10). Zo zien we dat de groene partijen in de beide landsdelen een aanzienlijk deel van hun electoraat verliezen: meer dan een vijfde van hun sympathisanten stemt toch op een andere partij omdat ze de kansen van de groenen op regeringsdeelname erg laag inschatten. Andere partijen winnen dan weer enkele procenten. In een gefragmenteerd partijstelsel zoals het Belgische hebben die kleine verschuivingen een grote impact op welke partijen de grootste worden en dus de meeste macht hebben in de onderhandelingen over coalitieformatie.

Een laatste stap in ons onderzoek was een profiel creëren van de strategische coalitiekiezers. We onderzochten of preferentiestructuren en politieke kennis van individuele kiezers een invloed hebben op het al dan niet koesteren van coalitie-overwegingen. Voor Vlaamse kiezers blijkt het hebben van meer uitgesproken voorkeuren te leiden tot een lagere kans op strategisch coalitiestemmen; als de evaluatie van de eerste twee preferentiepartijen dicht bij elkaar ligt, dan wordt strategisch coalitiestemmen waarschijnlijker. Dat model gaat echter niet op voor de Waalse kiezer. Meer onderzoek zal moeten uitwijzen of een ander patroon voor coalitievorming, een anders gestructureerd partijlandschap dan wel andere preferentiestructuren bij kiezers daaraan ten grondslag liggen.

Dit hoofdstuk heeft aangetoond dat coalitie-overwegingen van belang zijn in het stemhokje en dat een relatief klein aandeel strategische coalitiekiezers genoeg is om een aanzienlijk effect te hebben op de verkiezingsuitslag. Onze (conservatieve) schattingen werpen ook normatieve vragen op. We zien dat kiezers – zelfs in een gefragmenteerd partijstelsel met moeilijk voorspelbare coalitieformaties – grip proberen te krijgen op de uitkomst

van hun stemkeuze: ze beschouwen hun beleidspreferenties en die van hun voorkeurspartij en wegen die op tegen de kans op regeringsdeelname van die partij, dus de kans om die beleidspreferenties gerealiseerd te zien. Is het dan niet aan de politieke partijen om kiezers tegemoet te komen met transparantie en informatie? Coalitiesignalen zijn zo goed als taboe in de Belgische politiek, hoewel iedereen weet dat coalities onvermijdelijk zijn. De gelaagde federale structuur maakt het uiteraard ook niet gemakkelijk voor partijen: ze moeten niet enkel binnen de eigen taalgroep voldoende partners vinden om aan een meerderheid te geraken, maar ook daarbuiten. Bovendien moet er ook rekening gehouden worden met de bestuursmeerderheden op andere niveaus. Dat neemt echter niet weg dat partijen het voortouw zouden kunnen nemen om zelf wat meer structuur in de chaos te brengen. Nu wachten de partijen op 'hét signaal van dé kiezer', alsof het de verantwoordelijkheid van de Vlaamse en Waalse kiezers is om de coalitievorming te coördineren. Die op zijn minst onrealistische verwachting frustriert kiezers die zich, terecht, zorgen maken over wat er gebeurt met hun stem nadat ze het kieslokaal verlaten. Hoe zouden kiezers reageren op partijen die open kaart spelen over hun beoogde coalitiepartners – zouden ze die partijen straffen, belonen of zou er helemaal niets veranderen? We kunnen die vraag niet beantwoorden als partijen geen open spel spelen. Kartelformules waren zo'n tiental jaar geleden even in de mode, maar werden niet gehanteerd als instrument om een levensvatbare coalitie aan de kiezer voor te leggen. Nochtans is de belangrijkste les die we uit dit hoofdstuk trekken bemoedigend: kiezers geven oprecht om de regeringsformatie na verkiezingen, zelfs in een gefragmenteerd politiek landschap waar coalitiesignalen verwarrend of gewoon afwezig zijn. Het is nu aan de partijen om te beslissen of ze daarnaar handelen dan wel eraan voorbijgaan om hun handen vrij te houden voor (een paar honderd dagen van) coalitieonderhandelingen.

8 MAKEN DE CONTACTEN DE BELGEN?

DE RELATIE TUSSEN VLAAMS-WAALSE CONTACTEN, IDENTITEITEN EN HOUDINGEN OVER STAATSHERVORMING

Peter Thijssen, Dave Sinardet & Régis Dandoy

8.1 Inleiding

De houding van de publieke opinie over het federaliseringsproces in België, en met name over de verdeling van de bevoegdheden over de verschillende bestuursniveaus, alsook de daarmee samenhangende identificatie met die verschillende niveaus wordt al meer dan twee decennia in detail bestudeerd, meestal in het kader van grootschalige onderzoeken naar het kiesgedrag (zie onder andere Swyngedouw & Beerten, 1996; Frogner, Dewinter & Baudewyns, 2007; Swyngedouw & Rink, 2008; Deschouwer & Sinardet, 2010; hoofdstuk 9 in dit boek). De evolutie van die 'etnisch-territoriale' identiteiten en voorkeuren voor bevoegdheidsverdeling wordt meestal ook in verband gebracht met ruimere politieke voorkeuren en met een aantal van de klassieke sociodemografische variabelen zoals leeftijd, geslacht en opleidingsniveau.

Een dimensie die echter nog zelden werd onderzocht, is die van de communicatie en de contacten tussen de taalgroepen. Daarmee bedoelen we de mate waarin mensen de taalgrens oversteken, hetzij fysiek, hetzij via media-gebruik, maar ook de mate waarin ze persoonlijke banden onderhouden met mensen die niet tot hun eigen taalgroep behoren. Wat is het profiel van mensen met veel of weinig van die contacten? En hoe zijn die contacten geëvolueerd tijdens de periode van communautaire hoogspanning en politieke crisis van de voorbije jaren?

Die vraag is op zichzelf interessant, maar het is ongetwijfeld nog interessanter om te onderzoeken in welke mate die contacten ook een invloed hebben op de identiteiten en op de voorkeuren rond bevoegdheidsverdeling. Is het bijvoorbeeld zo dat wie in zijn persoonlijke leven meer taalgrensoverschrijdende communicatie en contacten heeft, het gehele Belgische samenlevingsmodel een warmer hart toedraagt, zich meer Belg voelt en tegenstander is van verdere opsplitsing van federale bevoegdheden? Of leiden die contacten eerder tot een sterkere vaststelling van een verschil tussen de regio's, waardoor mensen met veel interregionale contacten eerder geneigd zijn zich meer Vlaming of Waal te voelen en voorstander te zijn van meer regionale autonomie?

8.2 Contact en solidariteit

De theoretische vraag die centraal staat in dit hoofdstuk, is de rol van interregionale contacten voor verschillende vormen van identiteitsvorming en de bevoegdheidsverdeling in een federale staat. Het bestaande onderzoek heeft zich nogal eenzijdig gericht op interregionale uitwisseling in de vorm van solidariteitsstromen in de sociale zekerheid. De onderliggende processen bleven echter grotendeels onderbelicht (Van Parijs, 2011: 194). Er bestaan op dat vlak nochtans heel wat inspirerende sociologische en sociaalpsychologische theorieën. Zo voorspelde Durkheim reeds aan het einde van de negentiende eeuw dat de mechanische groepsgebonden solidariteit, die steunt op identificatie met de eigen etnisch-culturele lidmaatschaps-groep, ten gevolge van individualisering en arbeidsdeling geleidelijk zou worden vervangen door organische contactgebonden solidariteit die steunt op bilaterale ontmoeting (Durkheim, 1893). Of Durkheim gelijk heeft gekregen, blijft echter een open vraag, niet in het minst omdat veel sociale wetenschappers federale solidariteit nog steeds vooral zien in het licht van de mechanische groepsgebonden identificatie. Men gaat er gemeenzaam van uit dat het overleven van een federale staat afhankelijk is van een behoorlijke mate van identificatie met de federatie. Hoe die identificatie tot stand komt, is evenwel minder duidelijk.

Veel sociaalpsychologen zijn echter van oordeel dat groepscontact cruciaal is in dat verband, al verschillen ze van mening over de richting van het effect. Volgens de enen is er sprake van een positief effect omdat contacten

tussen groepen tot wederzijdse erkenning en empathie kunnen leiden. Zo stelt de 'intergroup contact theory', geïntroduceerd door Allport in *The Nature of Prejudice* in 1954, dat contact tussen verschillende etnisch-culturele groepen de wederzijdse kennis vergroot en negatieve vooroordelen vermindert (Pettigrew, 1998). De wederzijdse empathie die voortvloeit uit contacten tussen verschillende etnisch-culturele groepen, is niet toevallig ook de basis voor Durkheims 'organische solidariteit' (Pettigrew, 1998; Pettigrew and Tropp, 2008). Het contact tussen de verschillende etnisch-culturele groepen zou immers ook de motor zijn van de substitutie van mechanische identificatie met de eigen etnisch-culturele groep door de organische solidariteit die die groepen overstijgt.

Anderen benadrukken daarentegen de negatieve effecten van contact. Zo stelt de 'group threat theory', waarvan Putnam (2007) bijvoorbeeld een bekende exponent is, dat contacten tussen groepen waarbij er al een zekere animositeit bestaat, eerder zullen leiden tot een uitdieping van negatieve vooroordelen. De veronderstelling is dat contacten gevoelens van bedreiging stimuleren omdat leden van de andere etnisch-culturele groep als concurrenten voor de schaarse hulpbronnen worden gepercipieerd en dat in het bijzonder in een context van economische crisis waarbij politieke elites inspelen op de groepsverschillen. Die theorie impliceert dus een omkering van Durkheims logica: contacten zouden hier geen aparte organische solidariteit genereren, maar enkel de mechanische solidariteit met de eigen etnisch-culturele groep versterken (Thijssen, 2012).

Empirisch onderzoek dat zich toespitst op de relaties tussen autochtonen en allochtonen, lijkt de intergroep contact theory gelijk te geven, alhoewel er aanvankelijk bij de eerste contacten toch ook enige ondersteuning is voor de group threat theory (Thijssen & Dierckx, 2011). In tegenstelling tot de contacten tussen autochtonen en allochtonen die in onze contreien alledaags, doch van recente datum zijn, hebben Vlamingen en Walen echter een lang samenlevingsverleden maar veeleer in de vorm van een latrelatie. Door de territoriale, bestuurlijke, taalkundige en mediatieke segregatie, leven Vlamingen en Walen steeds nadrukkelijker *apart together* (al kan men ook zeggen dat dat geldt voor andere categorieën in de samenleving binnen de twee taalgroepen). Contacten tussen Vlamingen en Walen zijn daardoor meer occasioneel en meer intentioneel dan de contacten tussen autochtonen en allochtonen, die zeker in een stedelijke context eerder *together apart*

leven. Gegeven die uiteenlopende contexten blijft het dus onduidelijk in welke mate contacten tussen Vlamingen en Walen een positief dan wel een negatief effect zullen hebben op de politieke identiteitsvorming en de houding ten opzichte van de bevoegdheidsverdeling.

In wat volgt, gaan we eerst wat dieper in op de politiek-sociologische context van de Vlaams-Waalse contacten met het oog op de formulering van een viertal afgelijnde hypothesen. Die hypothesen zullen we dan in het laatste deel testen.

8.3 Contacthypothesen in federaal België 2007-2014

Wie zich baseert op het politieke en mediadiscours van de voorbije jaren, zou kunnen concluderen dat de kloof tussen Vlamingen en Walen groter is dan ooit. Communautaire thema's als Brussel-Halle-Vilvoorde leidden tot jarenlange politieke stilstand, gekruid met momenten van absolute hoogspanning. Onder meer vanwege dat dossier en vanwege de moeilijkheden om tot een zesde hervorming van de Belgische staat te komen, kende België de langste periode in haar geschiedenis zonder volwaardige regering. De media vormden doorgaans geen neutraal forum waarop de verschillende standpunten met elkaar geconfronteerd konden worden, maar versterkten veeleer de politieke consensus in de eigen taalgroep (Sinardet 2012).

Op basis daarvan zou men ook kunnen stellen dat België een pijnlijke illustratie is van de zogenaamde paradox van het federalisme, die stelt dat zelfbestuur het potentieel heeft om etnisch-culturele tegenstellingen zowel te matigen als te versterken (bijvoorbeeld Erk & Anderson, 2009). In de mate dat federalisering leidt tot meer segregatie van de Belgische samenleving (bijvoorbeeld het verdwijnen van nationale verenigingen en nationale ontmoetingsplaatsen) en tot meer segregatie van de publieke sfeer (bijvoorbeeld een gescheiden medialandschap en berichtgeving) ten gevolge van een regionalistisch elitediscours, zou het kunnen dat er minder contacten zijn tussen Vlamingen en Walen. Hoewel we helaas niet bij machte zijn om te testen in welke mate de federalisering of de verschillende processen die daarmee verbonden zijn, daadwerkelijk katalysatoren zijn van verandering, gaan we er sowieso van uit dat er in 2014, na een periode van commu-

nautaire hoogspanning en verdere stappen in het federaliseringsproces (de overdracht van steeds meer bevoegdheden naar deelgebieden), een daling is van de contacten tussen Vlamingen en Walen. Concreet leidt dat tot de volgende, eerste hypothese:

Hypothese 1: Tussen 2007 en 2014 neemt de contactfrequentie tussen Vlamingen en Walen af.

Hoewel de toekenning van autonomie een manier kan zijn om conflicten tussen etnisch-culturele groepen vreedzaam op te lossen, kan dat ook net de identiteiten van die groepen versterken en consolideren. Politieke elites zijn in dat proces een belangrijke actor. Terwijl van elites in een consensus-democratie zoals de Belgische verwacht wordt dat ze de spanningen tussen taalgroepen kunnen pacificeren (Lijphart, 1977), is echter ook het omgekeerde waar (Sinardet, 2011). Zo kan federalisme op termijn aan nationalistische partijen de middelen aanreiken voor de volledige uitholling van de elementen van gedeeld bestuur (Riker, 1964). In de mate dat dat gedeeld bestuur bijvoorbeeld ook interregionale transfers omvat die inkomensongelijkheid reduceren, zal die uitholling ook het sociaal herverdelingsbeleid en dus de solidariteit in strikte zin bedreigen (zie onder andere Banting & Kymlicka, 2006). Maar men zou ook kunnen stellen dat federalisering tot de versterking leidt van een bepaald type van solidariteit, namelijk die met de eigen etnisch-culturele groep. Hoe meer de andere etnisch-culturele groep in de eliteretoriek wordt afgebeeld als fundamenteel anders en als een bedreiging (voor de eigen welvaart), hoe groter de kans dat interregionale contacten ook op publieksniveau eerder zullen leiden tot een sterkere identificatie met de eigen in-group (mechanische solidariteit). In wezen ligt de paradox van het federalisme dus in het verlengde van de hogergenoemde bedreigingstheorie, die impliceert dat meer contacten net de identificatie met de regionale identiteit zullen versterken.

Het is interessant om vast te stellen dat die laatste logica op het eerste gezicht haaks staat op de manier waarop Emile Durkheim en veel van zijn moderne interpretatoren (Alexander, 2006; Van Parijs, 2011) verwachtten dat solidariteit zal evolueren in moderne staten. In *De la division du travail social* voorzag Durkheim een evolutie van mechanische naar organische solidariteit. Die eerste solidariteitsvorm is gebaseerd op de kracht van een instinctieve en bijna-automatische identificatie met de eigen etnisch-

culturele groep, waarbij de nadruk ligt op ‘ingebeelde’ gemeenschappelijkheid en gelijkenissen van die groep. De tweede vorm is eerder gebaseerd op de complementariteit van uitwisselingen tussen verschillende individuen, die in de hand wordt gewerkt door een toenemende arbeidsverdeling. Het gaat hier eerder om intersubjectieve empathie en is dus veeleer een reflexief proces dat mogelijk wordt gemaakt door een sterk onderwijssysteem en een sterk middenveld. Maar als federalisering aanleiding geeft tot aparte arbeidsdelingen (minder interregionale samenwerking en ontmoeting tussen Vlaanderen en Wallonië), is er eigenlijk geen tegenspraak tussen de federaliseringsparadox en het werk van Durkheim. In de termen van Durkheim kunnen we dus zeggen dat federalisme – als het almaar meer autonomie en mogelijk afscheiding faciliteert – kan leiden tot een regressie van de moderne evolutie van solidariteit, van organisch terug naar mechanisch (Thijssen, 2012). De paradox van federalisme impliceert dus een relatie tussen verdergaande federalisering en toenemende ‘mechanische’ solidariteit.

Hypothese 2: Meer contacten tussen Vlamingen en Walen leidt tot een versterking van de identificatie met de eigen etnisch-culturele groep.

Hypothese 3: Meer contacten tussen Vlamingen en Walen leidt tot meer steun voor verdere overdracht van bevoegdheden naar de regio's en dat zowel via een direct effect (3a) als via een indirect effect over regionale identificatie (3b).

Zoals hoger al aangekaart werd, gaat de ‘intergroup contact theory’ uit van totaal tegenovergestelde premissen (o.a. Schlueter & Wagner, 2008; Wagner e.a., 2006; Pettigrew & Tropp, 2006). Volgens die theorie leiden interregionale contacten ook in tijden van economische crisis en vijandige eliteretoriek tot meer wederzijds begrip en tolerantie tussen etnisch-culturele groepen. Intensievere contacten tussen individuen van verschillende etnische achtergrond leiden tot een vermindering van subjectieve bedreiging en angst (Pettigrew & Tropp, 2008) en zorgen dus voor een genuanceerde en positieve beeldvorming van de andere etnische groep, wat dan op zijn beurt zal leiden tot meer interetnisch vertrouwen en tot een sterkere geneigdheid om samen te werken. Aanvankelijk stelde Allport (1954) dat dat positieve effect van etnische diversiteit op intergroep-verhoudingen zich enkel voordoet als er een goede samenwerking bestaat tussen de verschillende etnische groepen. Recent onderzoek toonde echter aan dat er ook een direct positief effect

bestaat, los van die voorwaarden (Pettigrew, 1998; Pettigrew & Tropp, 2006). We kunnen de bovenstaande hypothesen dus ook gewoon omkeren.

Hypothese 4: Meer contacten tussen Vlamingen en Walen leidt tot een verzwakking van de identificatie met de eigen etnisch-culturele groep.

Hypothese 5: Meer contacten tussen Vlamingen en Walen leidt tot minder steun voor verdere overdracht van bevoegdheden naar de regio's en dat zowel via een direct effect (5a) als via een indirect effect over regionale identificatie (5b).

Het spreekt echter voor zich dat we de bovenstaande hypothesen 3, 4, 5 en 6 ook longitudinaal kunnen testen. We baseren ons daarom niet enkel op het PARTIREP-verkiezingsonderzoek van 2014, maar ook op een vergelijkbare dataset die in 2007 werd verzameld door TNS Media in opdracht van de kranten *De Standaard* en *Le Soir*. Dat gebeurde in het kader van een samenwerkingsoperatie tussen de twee kranten, waarin analoge vragen werden gesteld die een licht kunnen werpen op het belang van interregionale contacten voor de solidariteit in de Belgische federale staat.

8.4 Vlaams-Waalse communicatie en contacten (evolutie 2007 - 2014)

Met het oog op de test van hypothese 1 kijken we eerst naar de manier waarop de interregionale contacten tussen Vlamingen en Walen binnen België in de tijd geëvolueerd zijn. Aangezien er in het verleden geen onderzoek is gebeurd naar die contacten, blijft die vergelijking helaas beperkt tot de periode tussen 2007 en 2014. Dat is echter wel een relevante periode aangezien de federale verkiezingen van 2007 het begin inluiden van een lange communautaire crisis, die uiteindelijk zou duren tot het afsluiten van een akkoord over een zesde staatshervorming en de vorming van de regering Di Rupo, einde 2011. Tijdens de korte overblijvende legislatuur, waarin de staatshervorming ook nog in wetteksten moest worden omgezet, worden goedgekeurd in het parlement en deels ook worden uitgevoerd, en waarin N-VA sterk bleef scoren in de peilingen, bleven de communautaire spanningen hoog. Het was dus een periode waarin de toekomst van het land en de

relaties tussen de taalgroepen in het middelpunt van het politieke en media-debat bleven. Dat zou ook een invloed kunnen hebben op de communicatie en contacten tussen de taalgroepen.

Tabel 8.1: bezoekfrequentie Vlaanderen- Wallonië (Bron: *Le Soir – De Standaard* 2007 & PARTIREP 2014)

Waalse respondenten – Bezoekfrequentie Vlaanderen									
	Voor vakantie of vrije tijd			Voor bezoek Nederlands-talige vrienden			Om te winkelen		
	2007	2014	Vershil	2007	2014	Vershil	2007	2014	Vershil
Minder dan									
jaarlijks/ nooit	44.4%	51.8%		65.8%	80.9%		68.2%	73.9%	
Frequenter	55.6%	48.2%	-7.4%	34.2%	19.1%	-15.1%	31.8%	26.1%	-5.7%
Vlaamse respondenten – Bezoekfrequentie Wallonië									
	Voor vakantie of vrije tijd			Voor bezoek Franstalige vrienden			Om te winkelen		
	2007	2014	Vershil	2007	2014	Vershil	2007	2014	Vershil
Minder dan									
jaarlijks/ nooit	46.4%	58.8%		75.5%	82.7%		86.1%	83.2%	
Frequenter	53.6%	41.2%	-12.4%	24.5%	17.3%	-7.2%	13.9%	16.8%	+2.9%
Vershil	-2.0%	-7.0%		-9.7%	-1.8%		-17.9%	-9.3%	
Vla-Wal									

We vroegen de respondenten aan te geven hoe vaak ze de taalgrens oversteken. De resultaten daarvan staan in tabel 8.1. Of het nu gaat over bezoeken voor vakantie of vrije tijd of voor ontmoetingen met vrienden, het valt op dat de interregionale contacten over de onderzochte periode van zeven jaar significant gedaald zijn. Enkel het aantal Vlamingen dat gaat winkelen in Wallonië, is licht gestegen. De daling in bezoeken voor vakantie blijft beperkt, maar vooral het bezoek aan vrienden is gedaald en dat is wellicht de variabele die het meest substantiële contact impliceert.¹⁷ De daling die we zien tussen 2007 en 2014, is overigens niet te wijten aan substantiële verschillen in de steekproeven met betrekking tot de afstand van de woonplaats tot de taalgrens. Het ligt immers voor de hand dat individuen die dichterbij de taalgrens wonen, meer contact zullen hebben met de andere taalgemeenschap. We merken inderdaad op dat inwoners van Vlaams- en Waals-Brabant veruit de meeste contacten hebben over de taalgrens. Maar

ook wanneer we ons toespitsen op de respondenten die in een provincie wonen zonder direct contact met de taalgrens, respectievelijk Namen en Luxemburg voor Wallonië en Antwerpen voor Vlaanderen, zien we een significante daling van het aantal contacten tussen 2007 en 2014. We vinden dus wel degelijk ondersteuning voor de eerste hypothese, die suggereert dat het aantal contacten en dus Durkheims organische solidariteit daalt.

Wat het absolute niveau van de onderscheiden contactvariabelen betreft, zien we dat de bezoeken voor vakantie of vrije tijd er enigszins uitschieten, want met een Waal op de twee en vier Vlamingen op de tien die meer dan één keer per jaar de taalgrens oversteken, is de contactfrequentie hier toch heel wat hoger dan bij de andere indicatoren. Die voor het ontmoeten van vrienden ligt bijvoorbeeld al een pak lager, met in de beide groepen minder dan een op de vijf. Ten slotte zien we dat de contacten meer van Wallonië naar Vlaanderen gaan dan omgekeerd. Vooral wat het winkelen betreft, valt het op dat er meer Walen in Vlaanderen winkelen dan omgekeerd.

Kijken we dan naar het mediagebruik. De vergelijking is hier iets complexer aangezien er in 2014 gevraagd werd naar het algemene mediagebruik, terwijl er in 2007 afzonderlijk naar vier verschillende media (kranten, tv, radio en weekbladen) werd gevraagd. In tegenstelling tot de voorgaande 'directe' contactvariabelen zien we hier een omgekeerd verband met de regio. Terwijl daarnet bleek dat Walen meer face to face contacten hebben met Vlamingen dan omgekeerd, stellen we hier vast dat Walen minder in aanraking komen met de Nederlandstalige media dan omgekeerd. Naar de verklaring daarvan kunnen we voorlopig slechts gissen, maar het verband is significant en gelijkaardig in de twee onderzochte periodes. Belangrijker voor die bijdrage is evenwel dat we ook hier zien dat het wederzijdse mediagebruik duidelijk is afgenomen over de laatste zeven jaar. De afname lijkt bovendien iets sterker in Vlaanderen dan in Wallonië, wat mogelijk op een zekere convergentie wijst. Hoewel we benadrukken dat de indicatoren voor 2007 en 2014 niet helemaal dezelfde zijn, lijkt het onwaarschijnlijk dat het hier gaat om een artefact van de vraagstelling. In tabel 8.1 zien we immers dat in 2007 slechts 37,3% van de Vlamingen minder dan jaarlijks of nooit naar de Franstalige tv kijkt, terwijl in 2014 66% van de Vlamingen zegt dat ze minder dan jaarlijks of nooit de Franstalige media *in het algemeen* volgen. Het lijkt ons vrij onwaarschijnlijk dat respondenten nooit aan de televisie denken wanneer er gevraagd wordt naar hun mediagebruik. Hoe dan ook zou het zeer inte-

ressant zijn om het een en ander grondiger te toetsen op basis van meer objectieve kijkcijfergegevens.

8.5 Contacten, identiteiten en staatsvorming

Vervolgens kijken we hoe de aan- of afwezigheid van contacten gerelateerd is aan de identificatie van de respondenten met de verschillende etnoterritoriale identiteiten in België.

Op basis van de *group threat theory* en de context van economische crisis en communautaire spanning op eliteniveau veronderstelden we dat een hogere contactfrequentie met de andere taalgemeenschap eerder tot een versterking van de identificatie met de eigen etnisch-culturele gemeenschap zal leiden en dat ten koste van de supraregionale identificatie, in casu Belgische identiteit (hypothese 2). Meer frequent contact met de andere taalgroep zou de gepercipieerde verschillen uitvergroten en zo het aanvoelen van een onderscheid tussen de taalgroepen kunnen versterken. Contacten leiden volgens die these dus enkel tot een bevestiging van de stelling dat de andere taalgroep een bedreiging vormt voor de vitale belangen van de eigen regionale in-group. De *intergroup contact theory* gaat evenwel uit van een diametraal tegenovergestelde these, want ze leidt immers tot de verwachting dat mensen die veel taalgrensoverschrijdende contacten hebben, zich minder zullen identificeren met hun eigen etnisch-culturele groep en zich eerder Belg zullen voelen. Frequentere contacten kunnen immers leiden tot een aanvoelen dat er uiteindelijk niet zoveel verschillen zijn tussen Vlamingen en Walen of dat die verschillen alleszins kleiner zijn dan in het politieke en mediadiscours wordt voorgehouden. Mensen die een nauwere band hebben met de andere taalgemeenschap, zullen zich meer kunnen voorstellen bij het Belg-zijn. De organische solidariteit die voortspuit uit contact en ontmoeting heeft dus een belangrijke empathische component (Thijssen, 2012).

We onderzoeken het verband tussen contact en identiteit aan de hand van factorscores voor intercommunautair contact, waarvoor we ons baseren op de vier contactitems. Een nadeel van die contactschaal is wel dat ze ook mediacontact bevat omdat we weten dat de verschillende regio's zich daar op een afwijkende wijze toe verhouden.

Tabel 8.2: taalgrensoverschrijdend mediagebruik 2014

	Vlamingen	Walen	Vershil
	Franst. Media	Nederlandst. Media	
Minder dan jaarlijks/nooit	66.0%	79.6%	
Frequenter	34.0%	20.4%	7.4%

Tabel 8.3: taalgrensoverschrijdend mediagebruik 2007

	Vlamingen	Walen	Vershil	Vlamingen	Walen	Vershil
	Franst. TV	Nederlandst. TV		Franst. Kranten	Nederlandst. Kranten	
Minder dan jaarlijks/nooit	37.3%	59.3%		72.6%	86.9%	
Frequenter	62.7%	40.7%	20.0%	27.4%	13.1%	14.3%

Tabel 8.4: verhouding tussen contacten en identiteit (factorscores) - Waalse respondenten

Identiteit	Gemiddelde	N	Std. afwijking
Enkel Waal	-.325	81	.912
Meer Waal dan Belg	-.171	189	.778
Ik voel me evenveel Vlaming/Waal als Belg	-.072	418	.852
Ik voel me meer Belg dan Vlaming/Waal	.556	88	1.021
Ik voel me enkel Belg	.152	218	1.190
Totaal	-.007	994	.968

Tabel 8.5: verhouding tussen contacten en identiteit (factorscores) - Vlaamse respondenten

Identiteit	Gemiddelde	N	Std. afwijking
Enkel Vlaming	-.463	23	.888
Meer Vlaming dan Belg	-.411	75	.686
Evenveel Vlaming als Belg	-.153	433	.883
Meer Belg dan Vlaming	.0262	117	.943
Enkel Belg	.292	362	1.181
Totaal	.001	1010	1.022

In de tabellen 8.4 en 8.5, waar hogere scores wijzen op een hoger contact, blijkt bijzonder duidelijk dat wie taalgrensoverschrijdende contacten heeft, zich wel degelijk ook meer Belg voelt. De verwachting uit hypothese 4, dat meer contact zou samengaan met een sterker Belgisch gevoel, wordt dus bevestigd, in tegenstelling tot hypothese 2. Hier lijkt dus de contacttheorie op te gaan en niet de bedreigingstheorie.

Bij de Waalse respondenten loopt het stijgende Belgische gevoel recht evenredig met de stijging aan interregionale contacten. Bij de Vlaamse respondenten is dat eveneens het geval, met uitzondering van het feit dat wie zich meer Belg voelt dan Waal, meer contacten heeft dan wie zich enkel Belg voelt (maar ook die laatste categorie scoort nog steeds het hoogste op contacten).

In wat volgt, bekijken we alvast of een gelijkaardige dynamiek ook opgaat voor het verband tussen taalgrensoverschrijdende contacten en voorkeuren voor bevoegdheidsverdeling.

Tabel 8.6: verhouding tussen contacten en bevoegdheidsverdeling (factorscores) - Vlaamse respondenten

Bevoegdheidsverdeling (Q48)	Gemiddelde	N	Std. afwijking
0 - Alle bevoegdheden voor gemeenschappen en gewesten	-.105	63	.997
1	-.067	36	.819
2	-.153	86	.853
3	-.043	98	.846
4	.090	144	.858
5 - Het is goed zoals het is	-.098	326	1.002
6	-.064	62	.989
7	.170	67	1.002
8	.394	45	1.219
9	.651	13	1.092
10 - Alle bevoegdheden voor de federale staat	.488	38	1.179
Totaal	.007	978	.979

Op basis van de voorgaande resultaten zouden we ook hier verwachten dat een groter aantal contacten over de taalgrens heen samengaat met een voorkeur voor meer bevoegdheden op federaal vlak, of alleszins niet met een

voorkeur voor meer regionale autonomie. Uit hoofdstuk 9 van dit boek weten we alvast dat er een verband bestaat tussen identificatie en standpunten over staatsvorming, althans bij de Vlaamse respondenten: wie zich sterk Vlaming voelt, is ook geneigd meer bevoegdheden naar Vlaanderen te willen. Hier dook wel een regionaal verschil op, want bij de Waalse kiezers bleek er geen verband te bestaan tussen identiteit en voorkeur rond bevoegdheidsverdeling. In de volgende tabellen bekijken we nu in welke mate interregionale contacten een rol spelen op het vlak van institutionele voorkeuren.

Tabel 8.7: verhouding tussen contacten en bevoegdheidsverdeling (factorscores) - Waalse respondenten

Bevoegdheidsverdeling (Q48)	Gemiddelde	N	Std. afwijking
0 - Alle bevoegdheden voor gemeenschappen en gewesten	.080	31	1.199
1	-.351	11	.940
2	-.163	58	.892
3	-.061	79	1.115
4	.151	91	1.104
5 - Het is goed zoals het is	-.073	294	.943
6	.056	80	.889
7	.071	97	.936
8	.126	99	1.075
9	.222	30	1.332
10 - Alle bevoegdheden voor de federale staat	.004	97	1.102
Totaal	.008	967	.0191

Het verband is minder uitgesproken dan bij identiteit, maar we kunnen toch stellen dat wie voorstander is van meer regionale autonomie, meestal ook minder contacten heeft met de andere taalgroep. Opnieuw lijkt dus de contacttheorie uit hypothese 5 te worden bevestigd en de bedreigingstheorie uit hypothese 3 niet. Dat is het meest uitgesproken bij de Vlaamse respondenten, waar het verschil in aantal contacten tussen zij die meer decentralisering en zij die meer (her)federalisering voorstaan, vrij groot is. Dat verschil is er ook bij de Waalse respondenten, maar wat minder uitgesproken. Dat ligt ook in lijn met het al eerder vastgestelde verschil tussen Vlaamse en Waalse kiezers wat betreft de link tussen identiteit en bevoegdheidsverdeling.

ling. Het lijkt er dus op dat contacten over de taalgrens heen leiden tot een voorkeur voor het versterken van de federale staat.

In wat volgt, zullen we de verschillende variabelen die we al bespraken, samen met andere, opnemen in een structureel vergelijkingsmodel.

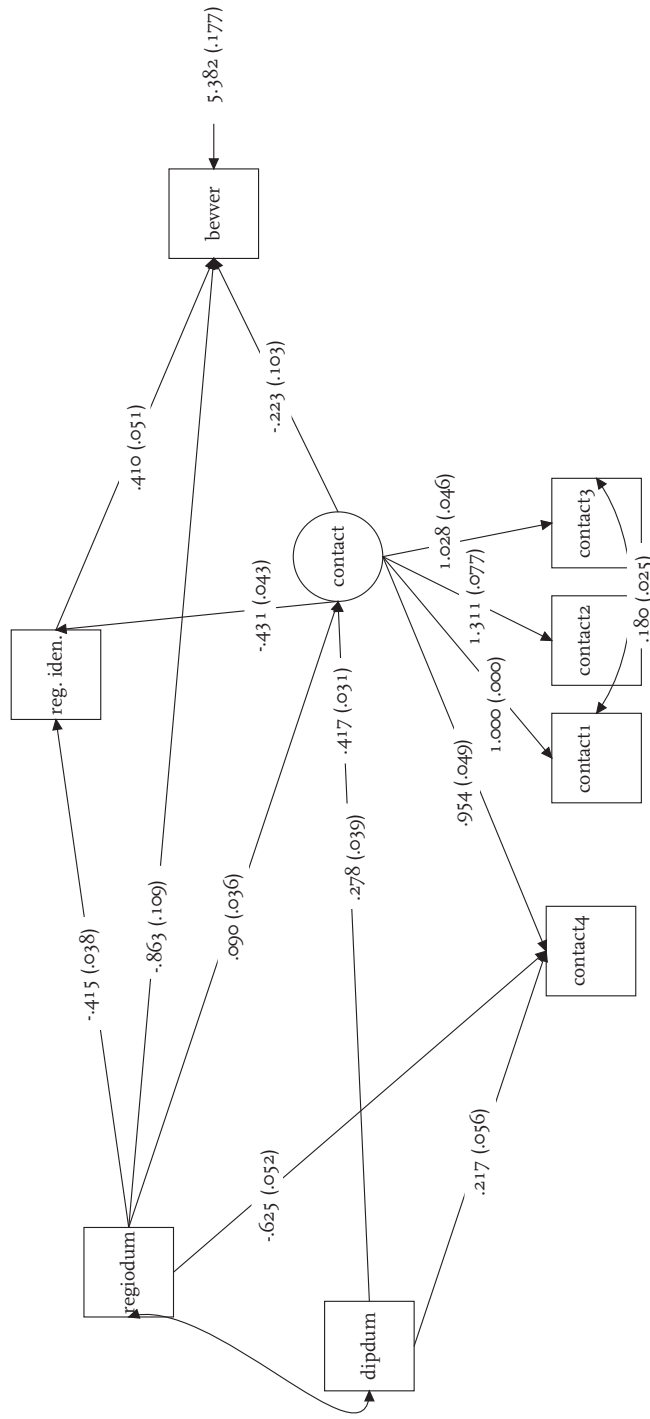
8.6 Contactfrequentie, identiteit en steun voor verdere regionalisering

Omdat we met het oog op de minimalisering van meetfouten de contactfrequentie willen meten aan de hand van een volwaardig meetmodel, is het best om de effecten van de factor 'contactfrequentie' te schatten op basis van een model van structurele vergelijkingen. Dat zogenaamde SEM-model laat bovendien toe om de directe en de indirecte effecten van contactfrequentie te onderscheiden. We schatten de SEM-modellen met behulp van de versie 7 van het programma Mplus.

Omdat we weliswaar over equivalente variabelen beschikken voor 2007 en 2014 maar niet voor dezelfde respondenten (we hebben geen paneldata), is het helaas niet mogelijk om de beide datasets te integreren in één en hetzelfde model. We zullen ons bijgevolg tevreden moeten stellen met de vergelijking van aparte modellen voor de beide tijdstippen afzonderlijk. We beginnen met de bespreking van het model voor 2014, vervolgen dan met de bespreking van het model voor 2007 en sluiten af met de vergelijking van de beide modellen. Bij de bespreking van de afzonderlijke modellen rapporteren we de ongestandaardiseerde effecten, terwijl we bij de vergelijking vooral focussen op gestandaardiseerde effecten omdat de operationalisering van bepaalde variabelen niet helemaal uniform zijn op de twee meetmomenten.

In het goed passende SEM-model [Chi-kwadraat= 64.091 ($v=13$); RMSEA= 0.044 (90% C.I.: 0.034 - 0.055); CFI= 0.984; TLI= 0.968] op basis van de PARTIREP-data van 2014 bekleedt het meetmodel voor interregionaal contact (Contact) uiteraard een centrale plaats. Het bestaat uit drie indicatoren die betrekking hebben op face to face contacten over de taalgrens en één indicator die peilt naar contact met de media uit de andere taalgemeenschap. De drie face to face indicatoren verwijzen respectievelijk naar vakantiebe-

Grafiek 8.1: SEM-model PARTIREP-data 2014

VARIABLEN:

- Regiodum: Waal (1) en Vlaming (0)
- Dipdum: hoger onderwijs (1) en ander (0)
- Contact 4: frequentie mediagebruik andere taalgemeenschap (algemeen)
- Contact 1-3: frequentie interregionale contacten (vakantie, vrienden, winkelen)
- Contact: overall factor voor interregionaal contact
- Reg. iden. (V16): gespiegelde schaal voor identificatie met België (Morenovraag)
- '1 = ik voel me enkel Belg' t.e.m. '5 = ik voel me enkel Vlaming/Waal'
- Bevver (V48): gespiegelde schaal verdere overdracht van bevoegdheden naar regionale bestuursniveau
- '0 = alle bevoegdheden federale staat' t.e.m. '10 = alle bevoegdheden voor gemeenschappen en gewesten'

zoek, vriendenbezoek en winkelbezoek. In tegenstelling tot de gedichotomiseerde weergave in de bovenstaande tabellen is elk van de vier indicatoren gemeten op basis van vijf categorieën gaande van '1 of meerdere keren per week' tot nooit. Hoewel de vier indicatoren aanvaardbaar scoren voor zowel validiteit als interne consistentie, lijkt het meetmodel te verbeteren als we een errorcovariantie tussen vakantiebezoek en winkelbezoek introduceren. Dat is inhoudelijk te verantwoorden, want het gaat hier in de beide gevallen om commerciële interacties die minder wederkerigheid en diepgang impliceren dan bijvoorbeeld vriendenbezoek.

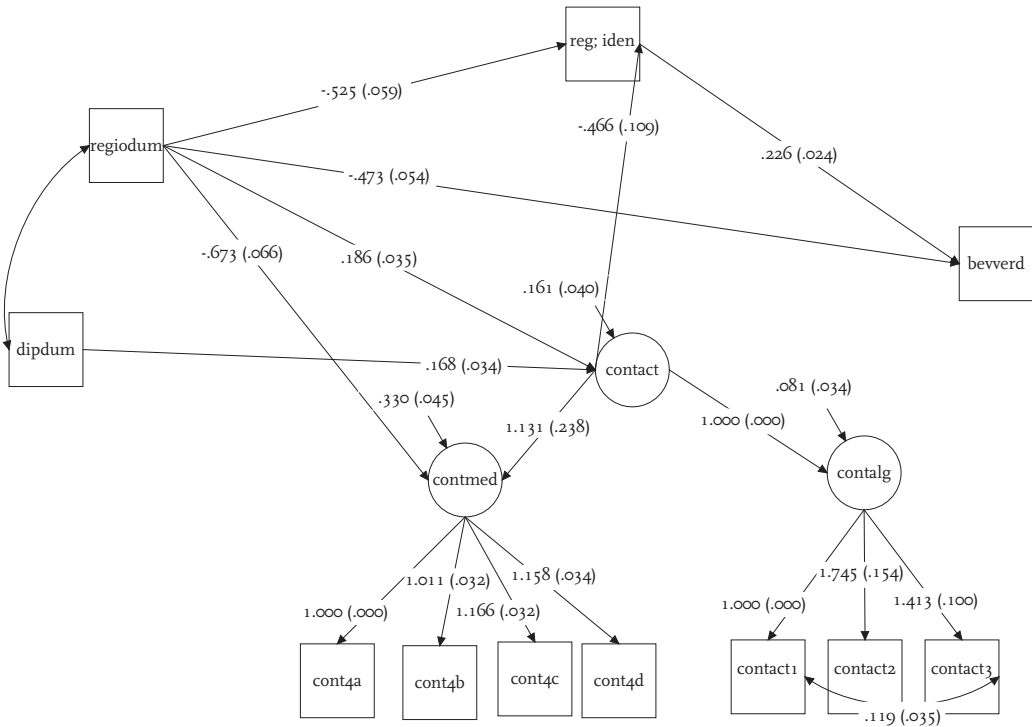
Interessant is alvast dat de indicator voor mediacontact (hoewel die behoorlijk laadt op de algemene contactfactor) zich toch op een onderscheiden wijze verhoudt tot de variabele *regio* dan de andere face to face indicatoren (Regiodum; Wallonië= 1 en Vlaanderen= 0). Walen blijken globaal gesproken frequenter contact te onderhouden met Vlaanderen dan omgekeerd ($b = 0,090^*$). Dat is enigszins te verwachten, gegeven de economisch dominante positie van Vlaanderen. Voor mediacontact geldt daarentegen het omgekeerde. Walen volgen veel minder de Vlaamse media dan omgekeerd ($b = -0,625^{***}$). Mogelijkerwijze is het zogenaamde 'differentiële functioneren van dit item' een uiting van de lagere taalkennis van de andere landstaal in Wallonië. Maar omdat er in de data van 2014 geen indicatoren voorradig waren voor taalkennis, kunnen we dat niet verifiëren. De indicator voor mediacontact blijkt sowieso wel sterker gerelateerd te zijn aan opleidingsniveau dan de andere indicatoren (Dipdum; Al of niet hoger universitair onderwijs=1 en niet-hoger onderwijs= 0). Hogeropgeleiden hebben sowieso al meer contact over de taalgrens ($b = 0,278^{***}$) maar dat geldt eens te meer voor mediacontact (Contact4), want hier is het totale effect b van het onderwijsniveau gelijk aan $0,482^{***}$. Dat effect bestaat uit een indirect effect over de globale contactfactor ($b = 0,265^{***}$) en een direct effect ($b = 0,217^{***}$).

Maar gegeven de aard van de bovenstaande hypothesen gaat onze aandacht in eerste instantie uit naar de structurele effecten van de contactfactor.

Ook het SEM-model voor 2014 pleit onomwonden voor hypothese 4 en de contacttheorie en tegen hypothese 2 en de bedreigingstheorie. We zien immers dat de schaalfactor *contact* een negatief effect heeft ($b = -0,431^{***}$) op de variabele 'Reg Iden'. Die laatste variabele is gemeten op basis van de gespiegelde versie van de zogenaamde Morenovraag met vijf categorieën,

gaande van '1 = ik voel me eerder Belg' tot '5 = ik voel me eerder Vlaming/Waal'. Mensen met frequentere contacten over de taalgrens identificeren zich dus minder met de eigen etnoculturele gemeenschap en voelen zich eerder Belg. In Durkheimiaanse termen zou men dat effect kunnen zien als de motor voor de vervanging van mechanische solidariteit door organische solidariteit. Zoals te verwachten was, zien we dat Walen (Regiodum= 1) zich minder met de eigen etnisch-culturele gemeenschap identificeren dan Vlamingen (Regiodum= 0). De ongestandaardiseerde effectparameter b is hier -0.415^{***} . Voorts zien we dat het effect van een hoger opleidingsniveau op regionale identificatie enkel indirect loopt ($b = -0.120^{***}$) via de contactfactor. Hogeropgeleiden identificeren zich minder met de eigen etnisch-culturele regio, maar enkel omdat ze frequenter contact onderhouden met de andere etnoculturele gemeenschap. Als we vervolgens kijken naar wat we het politieke effect van de contactfactor kunnen noemen, zien we ook opnieuw een bevestiging van de contacttheorie. We meten dat af aan de gewenste bevoegdheidsverdeling op basis van de variabele 'Bevver', die in 2014 wordt gemeten op basis van een enkelvoudige indicator met elf categorieën gaande van '0 = alle bevoegdheden overhevelen naar de federale staat' en '10 = alle bevoegdheden voor gemeenschappen en gewesten'. Ons model wijst uit dat individuen die meer contacten met de andere taalgemeenschap rapporteren, minder geneigd zijn om extra bevoegdheden over te hevelen naar de regio's ('Bevver'). Interessant is dat het hier zowel gaat om een direct effect ($b = -0.223^*$), als om een indirect effect over regionale identificatie ($b = -0.177^{***}$). Het totale effect van contacten over de taalgrens op de neiging om extra bevoegdheden naar de regio's over te hevelen, is dus $b = -0.399^{***}$. Individen die zich minder met de eigen etnisch-culturele gemeenschap identificeren, zijn (zoals te verwachten) ook minder geneigd om extra bevoegdheden over te hevelen naar de regio's ($b = 0.410^{***}$). Ook is er een significant indirect effect van de regio op de bevoegdheidskwestie via regionale identificatie ($b = -0.17^{***}$). Dat neemt niet weg dat er nog een veel groter direct regionaal effect overblijft dat losstaat van identificatie en contact ($b = -0.863^{**}$). Walen zijn beduidend minder geneigd om verder bevoegdheden over te hevelen naar de regio's en dat los van verschillen in identificatie en interregionaal contact. Toekomstig onderzoek zal moeten aantonen in welke mate dat directe effect van de regio eventueel gemedieerd wordt door instrumentele belangen en politieke voorkeuren.

Grafiek 8.2: SEM-model *Le Soir/De Standaard*-data 2007

VARIABLEN:

- Regiodum: Waal (1) en Vlaming (0)
- Dipdum: hoger onderwijs (1) en ander (0)
- Contmed: mediagebruik andere taalgemeenschap (tv, radio, kranten, magazines)
- Contalg: interregionale contacten (vakantie, vrienden, winkelen)
- Contact: overall factor voor interregionaal contact
- Reg. Iden.: gespiegelde schaal voor identificatie met België (Morenovraag)

- '1 = ik voel me enkel Belg' t.e.m. '6 = ik voel me enkel Vlaming/Waal'
- Bever (V48): gespiegelde schaal verdere overdracht van bevoegdheden naar regionale bestuursniveau
- '1 = alle bevoegdheden federale staat' tot en met '6 = alle bevoegdheden voor gemeenschappen en gewesten'
- Belgiden: schaal voor identificatie met België (vgl. Morenovraag)
- Bevervd: schaal voor verdere overdracht van bevoegdheden naar regionale bestuursniveau

Het is nu interessant om te bekijken hoe de kaarten zeven jaar geleden lagen. Daarvoor gebruiken we een gelijkaardig tweede model, dat gebaseerd is op de data van de CATI-survey uitgevoerd door TNS voor *Le Soir* en *De Standaard* in 2007. Het model past opnieuw als gegoten [Chi-Kwadraat= 156.475 (v= 38); RMSEA= 0.042 (90% C.I.: 0.035 - 0.048); CFI= 0.981; TLI= 0.973]. Het centrale meetmodel voor contact ziet er evenwel niet helemaal

hetzelfde uit als in 2014 omdat we ditmaal niet beschikken over één algemene indicator voor mediagebruik van het andere taalgebied (zoals contact 4 in het model van 2014), maar wel over vier afzonderlijke indicatoren voor specifieke mediavormen uit het andere taalgebied (respectievelijk televisie, radio, kranten en magazines). Daarom hebben we hier gekozen voor een tweede orde contactfactor met twee onderliggende dimensies: een aparte mediafactor ('Contmed') geïndiceerd op basis van de voornoemde vier media-indicatoren en een aparte face-to-facefactor ('contalg') geïndiceerd op basis van de drie overeenkomstige direct contactindicatoren (vakantie-, vrienden-, en winkelbezoek over de taalgrens). Gezien de afwijkende dimensionaliteit van de contactvariabele in 2007 in vergelijking met 2014 is het niet mogelijk om stringent aan te tonen dat het hier om een invariante meting gaat. Toch beschikken we gelukkig over de achterliggende sociodemografische variabelen *regio* (Regiodum; 1 = Wallonië en 0 = Vlaanderen) en *opleidingsniveau* (Dipdum; 1 = hoger onderwijs en 0 = niet-hoger onderwijs), die ons enige informatie kunnen geven over de criteriumvaliditeit van de contactfactor. In vergelijking met 2014 zien we hier alvast een zeer grote continuïteit. Net zoals in 2014 stellen we vast dat Walen frequenter contacten onderhouden met Vlamingen dan omgekeerd ($b=0.186^{***}$). Eveneens zien we dat de relatie voor de mediafactor tegenovergesteld is ($b=-0.673^{***}$). Walen consulteren minder frequent de Vlaamse media dan omgekeerd. Net als in 2014 hadden hogeropgeleiden in 2007 ook al meer contact met de andere taalgemeenschap ($b=0.168^{***}$). Kortom: op basis van die externe criteria lijkt het zeer plausibel dat de tweede orde contactfactor uit 2007 equivalent gemeten is aan die van 2007. In die zin lijkt het wel degelijk nuttig om de effecten van de contactfactor op respectievelijk regionale identiteit en steun voor verdere overheveling van bevoegdheden naar de regio's te vergelijken met de overeenkomstige effecten die we in 2014 vonden. Daartoe maken we gebruik van gestandaardiseerde effecten omdat de metingen zich weliswaar binnen dezelfde variatiebreedte situeren, maar een verschillend aantal categorieën tellen. Terwijl de regionale identiteitsvariabele en de variabele met betrekking tot de regionale bevoegdheidsverdeling in 2014 respectievelijk vijf en elf categorieën telt, waren er in 2007 telkens zes categorieën. In de onderstaande tabel staat een overzicht van de relevante, volledig gestandaardiseerde effecten voor respectievelijk 2007 en 2014.

Tabel 8.8: relevante volledig gestandaardiseerde effecten (2007 en 2014)

	2007 Beta	2014 Beta	
Meer interregionaal contact -> minder regionale identificatie	-.19	-.28	H4 bevestigd 2007-2014
Meer interregionaal contact -> minder steun voor verdere regiona- lisering bevoegdheden	NS	-.06	H5 bevestigd 2007-2014

Eerst en vooral stellen we vast dat de invloed van de interregionale contactfrequentie blijktbaar is toegenomen over de laatste zeven jaar en dat terwijl de contactfrequentie over dezelfde periode significant is afgenomen. *De impact van contact over de taalgrens neemt dus met andere woorden toe doorheen de tijd, terwijl de feitelijke contacten afnemen.* Net als bij interpersoonlijke contacten in het algemeen neemt hun impact toe naarmate ze schaarser worden. Individuen die meer contacten met de andere taalgemeenschap rapporteren, waren ook in 2007 al minder geneigd om zich in eerste instantie met de eigen etnisch-culturele groep te identificeren, maar zeven jaar later is het effect toch gevoelig sterker. Individuen die meer contacten met de andere taalgemeenschap rapporteren, waren in 2007 zelfs niet significant minder geneigd om extra bevoegdheden over te hevelen naar de regio's. Er was alleen een indirect effect over identificatie met België (Beta= $-0.19 \times 0.23 = -0.04$). Maar ook dat indirecte effect is duidelijk zwakker dan in 2014. Ook opmerkelijk is dat het directe regionale effect op bevoegdheidsverdeling ('bever'), dat niet te verklaren is door identificatie en contact, in 2007 aanzienlijk kleiner was (Beta= -0.47). De verschillen tussen Vlamingen en Walen waren in 2007 veel kleiner voor wat betreft het overhevelen van extra bevoegdheden naar de regio's. Als we specifieke beleidsdomeinen opnamen in plaats van een enkelvoudige indicator voor bevoegdheidsverdeling, keerde het effect zelfs om. Walen waren in 2007 zelfs meer dan Vlamingen geneigd om specifieke beleidsdomeinen over te hevelen naar het regionale niveau.

8.7 Conclusie

Dat sociaal kapitaal voor het individuele geluk minstens even belangrijk is als financieel kapitaal, is welbekend. Ondertussen meer dan een decennium geleden wees Putnam er trouwens op dat met name het *overbruggende* sociaal kapitaal (*bridging social capital*) cruciaal is in de moderne samenleving. Dat sociaal kapitaal verbindt individuen die uit verschillende maatschappelijke groepen komen. Hoewel Putnam (2007) later zelf kritische geluiden liet horen met betrekking tot de mogelijkheid om contacten tussen verschillende etnisch-culturele groepen om te zetten in overbruggend sociaal kapitaal, blijken contacten tussen Vlamingen en Walen in toenemende mate een dergelijk overbruggend effect te hebben. In dit hoofdstuk toonden we meer specifiek aan dat interregionale contacten belangrijk kunnen zijn voor het voortbestaan van het federale België en de federale solidariteit. Ook stelden we vast dat individuen die frequenter contacten onderhouden over de taalgrens, zich minder identificeren met hun eigen etnisch-culturele gemeenschap. Meer nog dan de arbeidsdeling is interregionaal contact dus mogelijk het hulpmiddel voor Durkheims solidariteitsdynamiek, waarbij de mechanische solidariteit met de ingebeelde gelijken uit de eigen in-groep wordt vervangen door organische solidariteit met de verschillende uit de out-groep. Het is echter opmerkelijk dat de impact van interregionaal contact blijkbaar toeneemt als het enigszins onder druk staat. We kunnen er immers niet naast dat de interregionale contacten bijna op alle vlakken gedaald zijn. In die zin is het niet evident dat beleid, gericht op de stimulering van de Vlaams-Waalse contacten, tot meer organische solidariteit zou leiden in het federale België. Toekomstig onderzoek moet zeker meer aandacht geven aan de eventuele randvoorwaarden van de gunstige effecten van interregionaal contact. Hoe dan ook is het duidelijk dat de variabele ‘interregionaal contact’ een meer centrale plaats verdient in toekomstig surveyonderzoek in onze contreien.

9 COMMUNAUTAIRE OVERTUIGINGEN EN STEMGEDRAG

*Kris Deschouwer, Lieven De Winter, Min Reuchamps,
Dave Sinardet & Jérémy Dodeigne*

9.1 Het debat over het Belgisch federalisme

Sinds 1993 is België een federale staat. Het Sint-Michielsakkoord waarmee ‘het dak op het federale huis gezet werd’ (Dehaene, 2012), was al de vierde grote staatshervorming sinds 1970. En tussendoor waren er verschillende mislukte pogingen om België verder om te vormen van een unitaire staat naar een federatie. De traditionele politieke partijen braken in twee onder druk van nationalistische partijen en omdat Nederlandstaligen en Frans-taligen het niet eens konden worden over de vorm van het nieuwe België, over de betekenis en het tracé van de taalgrens, over het statuut en de grenzen van Brussel, over de benoeming van een burgemeester in Voeren, over de vraag welke bevoegdheden aan welke overheid toebehoorden, en hoe en door wie het beleid zou gefinancierd worden. Alle Belgische regeringen sinds 1965 hadden hun rit voortijdig beëindigd omdat de tegenstellingen tussen partijen uit noord en zuid te groot geworden waren.

Na die vierde staatshervorming en de eerste federale verkiezingen in 1995 leek de rust een beetje teruggekeerd. Na talloze te vroeg gestorven regeringen kwamen er na 1991 vier federale coalities die niet over communautaire tegenstellingen struikelden. Er kwam zelfs nog een vijfde staatshervorming die zonder al te grote botsingen kon onderhandeld en uitgevoerd worden. Maar toen de tweede paarse regering onder leiding van Guy Verhofstadt in 2007 op haar laatste benen liep, was de geest alweer uit de fles.

Het statuut van de kieskring Brussel-Halle-Vilvoorde stond opnieuw bovenaan de agenda en het kartel van CD&V en N-VA, dat CD&V met Yves Leterme na vijf jaar alvast in Vlaanderen weer aan de macht gebracht had en dat N-VA in leven gehouden had, maakte duidelijk dat er nieuwe stappen gezet moesten worden naar een grotere autonomie voor Vlaanderen. De federale verkiezingen van 2007 en van 2010 stonden dan ook in het teken van BHV en van nieuwe staatshervormingen. Politici uit de twee grote taalgroepen bestookten elkaar met harde verklaringen en verwijten. De media, eveneens in grote mate op taalbasis opgesplitst, lieten zich geregeld meeslepen in het conflict als verdedigers van hun eigen taalgemeenschap (Sinardet, 2013).

Zo duurde het in 2007 zes maanden om een nieuwe regering te vormen en in 2010 bijna achttien maanden. En ook na de zesde staatshervorming van 2012 blijft de vraag of de politieke structuren van België nu wel de meest geschikte zijn en of er niet opnieuw en grondig over de staatsstructuur moet nagedacht worden. Dat vindt in elk geval de N-VA, die in 2010 en opnieuw in 2014 de grootste partij van Vlaanderen en van het land werd. In 2014 werd er weliswaar vooral campagne gevoerd over sociaaleconomische thema's, maar dat de grootste partij van het land op termijn de institutionele banden tussen Vlamingen en Franstaligen nog veel losser wil maken, steekt zij niet onder stoelen of banken. Over de toekomst van België is het laatste woord nog niet gesproken. Het debat over de politieke instellingen is nog niet gesloten (Popelier, Sinardet, Velaers & Cantillon, 2012).

En dus blijft het meer dan ooit de vraag hoe de kiezers in Vlaanderen en Wallonië tegen die ontwikkelingen aankijken. Wanneer politicologen in het verleden onderzoek deden naar de mate waarin de kiezers in België zich door het thema van de staatshervorming hadden laten leiden bij het uitbrengen van hun stem, bleek telkens weer dat dat maar in beperkte mate het geval was. Andere thema's bleken voor de meeste kiezers doorslaggevend te zijn geweest, zelfs na electorale campagnes waarin de communautaire spanningen centraal stonden (Swyngedouw & Beerten, 1996; Swyngedouw & Rink, 1998; Frogner, De Winter & Baudewyns, 2007; Deschouwer & Sinardet, 2010). En kiezers bleken zich ook veel minder met Vlaanderen of Wallonië en des te meer met België te identificeren dan uit de toon van het politieke debat kan verwacht worden.

In dit hoofdstuk staan we in eerste instantie stil bij die identiteiten. De vraag hoe die evolueren, is erg belangrijk in een federale staat. Critici van federale oplossingen voor verdeelde samenlevingen stellen dat die niet kunnen bijdragen tot een pacificatie van de spanningen, maar de spanningen eerder doen toenemen. En dat komt omdat een federale staat officiële instellingen geeft aan de verschillende groepen in de samenleving (Erk & Anderson, 2009; Sinardet, 2010; Deschouwer, 2014; Caluwaerts & Reuchamps, 2015). Als in België de Vlamingen, Walen, Brusselaars en Duitstaligen een zelf verkozen eigen parlement hebben, een eigen regering, een eigen administratie, een eigen vlag en een eigen feestdag, dan zou dat kunnen bijdragen tot een versterking van die identiteiten. En dan zou het best kunnen dat de deelstaten als gevolg daarvan opnieuw meer bevoegdheden voor zichzelf gaan vragen, waardoor de spanningen weer oplopen. We zullen daarom kijken naar de manier waarop de identiteiten van de Belgen de voorbije jaren geëvolueerd zijn. Tot nog toe vonden we niet meteen een toename van de Vlaamse of Waalse identiteiten (De Winter, 2002), maar naarmate de federale staat zich in de geesten van de mensen installeert, zou dat wel eens kunnen veranderen. We onderzoeken dan ook of en in welke mate de identificatie met België of met de deelstaten tot uiting komt in het stemgedrag van de burgers.

Naast de identiteiten kijken we ook naar de voorkeuren die de kiezers hebben met betrekking tot de toekomstige inrichting van België. Politieke partijen in noord en zuid hebben daarover vaak verschillende visies. Ook op dit punt toonde het verkiezingsonderzoek tot nog toe aan dat er verschillen zijn tussen de kiezers in Vlaanderen en Wallonië, maar dat die veel minder groot zijn dan wat we op basis van het partijpolitieke debat zouden kunnen verwachten. Nu er gedebatteerd wordt over federalisme en confederalisme en over een mogelijke volledige opdeling van de Belgische instellingen, loont het de moeite om opnieuw te kijken naar de voorkeuren van de kiezers. En ook hier zullen we onderzoeken in welke mate en op welke manier de voorkeuren voor een sterker België of integendeel voor sterkere deelstaten zich vertaalden in het stemgedrag op 25 mei 2014.

9.2 Identiteiten gemeten

In welke mate iemand zich Vlaming, Waal, Franstalige, Belg of Europeaan voelt, is niet zo eenvoudig vast te stellen. Identiteiten zijn complex en kunnen variëren. Het is best mogelijk om verschillende van de net genoemde identiteiten met elkaar te combineren. Afhankelijk van de situatie waarin iemand zich bevindt, kan de ene belangrijker worden dan de andere. Wanneer we identiteiten proberen te meten in surveyonderzoek, zal dat altijd een beetje oppervlakkig en statisch zijn. Het kan ook op verschillende manieren gebeuren, die niet noodzakelijk precies dezelfde resultaten opleveren.

In het Belgische opinieonderzoek zijn er wat dat betreft verschillende tradities (De Winter, 1998). Heel vaak wordt de zogenaamde ‘hiërarchische vraag’ gesteld, waarbij mensen moeten aangeven met welke gemeenschap zij zich in de eerste plaats, en vervolgens in de tweede plaats identificeren (voor een overzicht van de resultaten van 1991 tot 2009, zie Deschouwer & Sinardet, 2010). De keuze wordt dan geboden uit entiteiten zoals Vlaanderen, Wallonië, de Franse Gemeenschap, de Duitstalige Gemeenschap, België, Europa, de stad of gemeente, de provincie. De respondenten moeten dan kiezen. Eén enkele identiteit is de belangrijkste. Wie zich bijvoorbeeld evenveel Belg als Waal voelt, moet met die vraagstelling toch een keuze maken.

Een tweede klassieke techniek – die ook in onderzoek in andere landen frequent gebruikt wordt – is de zogenaamde ‘Morenovraag’, genoemd naar de Spaanse politicoloog Luis Moreno (2007). Die vertrekt van twee contrasterende identiteiten. In het Belgische geval wordt dan gevraagd of iemand zich enkel Vlaming of Waal voelt, meer Vlaming of Waal dan Belg, evenveel Vlaming of Waal dan Belg, meer Belg dan Vlaming of Waal of enkel en alleen Belg. Het voordeel van die vraagstelling is dat de combinatie van twee identiteiten mogelijk is, maar het nadeel is dan weer dat de vraag zich tot twee identiteiten moet beperken. Er is dan geen sprake van Europa of van provincies en gemeenten. En terwijl de tegenstelling Vlaming versus Belg in Vlaanderen een duidelijke betekenis heeft, zijn de identiteiten in Franstalig België niet zo gemakkelijk in één categorie te vatten. Daar is identificatie mogelijk met de Franse Gemeenschap, met het Brusselse Gewest of met het Waalse Gewest.

En er zijn nog meer manieren om identiteiten te meten. Er kan nog extra gepeild worden naar de frequentie en naar de sterkte van identiteitsgevoe-

lens (Vandekeere, Doutrelepont & Jacquemain, 1990; 1994; Italiano & Jacquemain, 2014) of er kan voor een hele reeks identiteiten gevraagd worden hoe belangrijk zij voor de respondenten zijn (Reuchamps, Kavadias & Deschouwer, 2014).

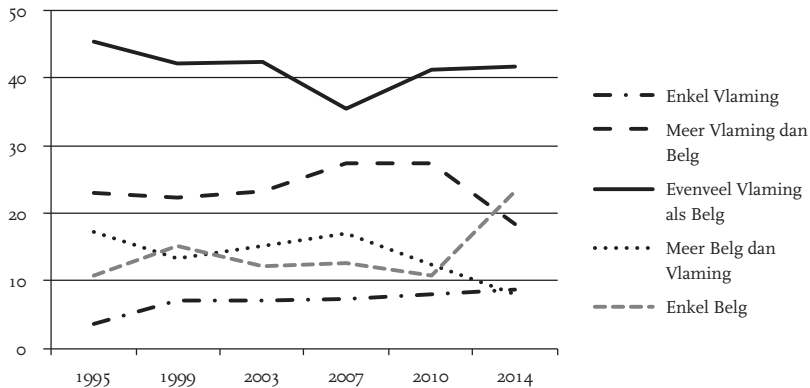
Iedere methode heeft dus haar voor- en nadelen. In dit hoofdstuk zullen we verder de Morenovraag gebruiken. Die heeft het voordeel dat ze ook in andere landen gebruikt wordt en dus vergelijkingen mogelijk maakt met onder meer identiteiten in bijvoorbeeld Québec en de rest van Canada, in Schotland, Engeland en Wales of in Catalonië en de rest van Spanje. Omdat in onze steekproef het Brusselse Gewest niet opgenomen is en we alleen Waalse kiezers ondervraagd hebben, is de beperking tot de Waalse versus de Belgische identiteit ook zinvol.

In het onderzoek naar de evolutie van de identiteiten in België bleek tot nog toe niet dat de regionale identiteiten belangrijker werden. Maar de voorbije jaren waren echter wel jaren van communautaire hoogspanning. Eerst in 2007 en nadien in 2010-2011 laaiden de discussies hoog op over BHV, over de taalgrens en de grenzen van Brussel, over de bevoegdheden en over de financiering van gemeenschappen en gewesten. In 2010 behaalde de N-VA, een partij die op termijn streeft naar een onafhankelijk Vlaanderen, een eclatant succes, dat in 2014 nog versterkt werd. En omdat het wereldrecord formatieduur gebroken werd na Vlaamse vragen voor meer autonomie en Waalse wensen om niet aan het bestaande systeem te raken, mogen we verwachten dat in Vlaanderen de Vlaamse identiteit versterkt is en in Wallonië de Belgische.

In de figuren 9.1 en 9.2 kan de evolutie van de Vlaamse, Waalse en Belgische identiteiten en hun onderlinge verhoudingen bekeken worden vanaf 1995 tot 2014. Die bevestigt echter niet de verwachtingen. De categorie 'enkel Vlaming', die op de sterkste wijze de Vlaamse identiteit uitdrukt, staat in figuur 9.1 helemaal onderaan. Tussen 2010 en 2014 stijgt die van 8% naar 8,7%, wat statistisch gezien niet significant is. Die categorie is overigens ook over de hele tijdsperiode (maar net niet in 2014) diegene die het minste gekozen wordt. Helemaal bovenaan, met telkens ruim 40% van de Vlamingen die ervoor opteert, is de categorie 'evenveel Vlaming als Belg'. Dat is recent ook niet veranderd. Voor twee van de antwoordmogelijkheden is er wel een knik in de grafiek te zien: in 2014 voelen veel meer Vlamingen zich

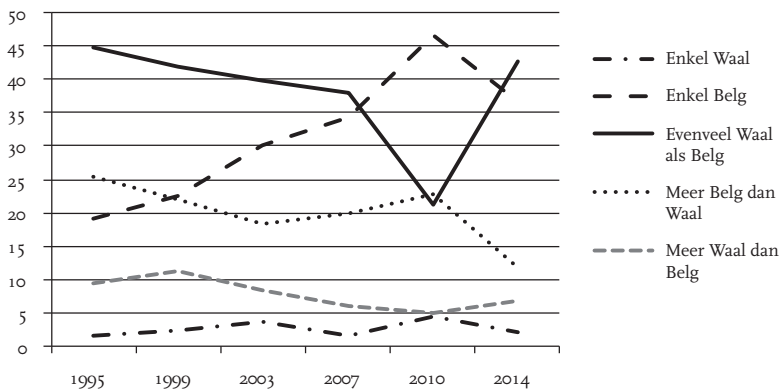
alleen maar Belg (23% - een verdubbeling ten opzichte van 2010) en voelen minder Vlamingen zich meer Vlaming dan Belg (van 27% naar 18%).

Figuur 9.1: evolutie van identiteiten in Vlaanderen (1995-2014)

Bron: ISPO-PIOP verkiezingsonderzoek 1995, 1999, 2004, 2007, 2010; PARTIREP 2014

Figuur 9.2: evolutie van identiteiten in Wallonië (1995-2014)

Bron: ISPO-PIOP verkiezingsonderzoek 1995, 1999, 2004, 2007, 2010; PARTIREP 2014

De antwoorden op de Morenovraag duiden ook in Wallonië op het sterke overwicht van de Belgische identiteit, maar de tendensen zijn iets minder lineair (vanwege een trendbreuk in 2010). In 2014 voelt 37% van de Walen zich enkel Belg en 12% meer Belg dan Waal. De middencategorie scoort steeds (met uitzondering van 2010) het hoogst (43% in 2014), terwijl die-

genen die zich meer Waal dan Belg voelen, of alleen Waal, een zeer kleine minderheid vormen (respectievelijk 7% en 2%).

Al bij al wijzen die resultaten op redelijk stabiele patronen inzake het relatief gewicht van de verschillende identiteiten, die slechts zeer geleidelijk evolueren in de tijd. En als ze al evolueren, doen ze dat niet in de richting van sterkere subnationale identiteiten. Dat bevestigt alle eerdere resultaten in dit verband, en overigens ook onafhankelijk van het feit of die nu met de Morenovraag of met de hiërarchische vraag bekomen werden (De Winter, 1998; Frogner & De Winter, 1999; Deschouwer & Sinardet, 2010). Zij zijn dus niet louter het product van momentopnames van een erg vluchtige attitude, die surft op de golven van communautaire spanningen (zoals Voeren, BHV of grotere debatten over de toekomst van België). Als dan politieke partijen die sterk rond die communautaire breuklijn mobiliseren, stemmen verliezen (zoals de Volksunie tot 2001 of eerder nog het Rassemblement Wallon), of integendeel stemmen winnen (zoals het Vlaams Belang na 1991 of de N-VA vanaf 2009), kan dat niet zomaar het gevolg zijn van fluctuaties in de identiteitsgevoelens. Die zijn blijkbaar stabielere dan het stemgedrag. Onderliggend zouden er echter wel ontwikkelingen kunnen zijn in de voorkeuren van de kiezers voor de institutionele toekomst van België of in het belang dat ze (tijdelijk) stellen in de problematiek van de verhoudingen tussen de taalgemeenschappen in België.

9.3 Institutionele voorkeuren

Vlaamse en Franstalige partijelites waren de voorbije jaren sterk gepolariseerd rond het thema staats Hervorming, ook al bleken de verschillen op het niveau van de parlementsleden vaak veel minder groot dan het lijkt op basis van het politieke en mediadiscours (Sinardet, Reuchamps & Dodeigne, 2014). Maar wat zijn de voorkeuren van de kiezers met betrekking tot de toekomst van België? Wensen zij dat de deelstaten meer bevoegdheden krijgen of wensen zij dat de Belgische federale overheid weer meer macht zou krijgen? In het verkiezingsonderzoek van PARTIREP in 2009, en opnieuw in 2014, vroegen wij de kiezers om zich te positioneren op een schaal gaande van 0 tot 10, waarbij 0 staat voor 'alle bevoegdheden voor de gemeenschappen/gewesten', 10 staat voor 'alle bevoegdheden voor de federale staat' en 5 expliciet werd aangeduid

als een keuze voor de status quo ('het is goed zoals het is'). In Vlaanderen was het antwoord op die vraag in 2009 gemiddeld 4.3 en 4.5 in 2014, in de beide gevallen lichtjes in de richting van meer autonomie voor de deelstaten. In Wallonië was het antwoord in 2009 gemiddeld 5.1 en in 2014 5.6, telkens dus lichtjes in de richting van meer bevoegdheden voor België.

In tabel 9.1 hebben we die elfpuntschaal herleid tot vijf categorieën en de resultaten vergeleken met 2009 (Deschouwer & Sinardet, 2010). We houden de twee extreme posities (alle macht voor België en alle macht voor de deelstaten – antwoorden 0 en 10) apart, evenals de middenpositie (5), die tevredenheid met de huidige toestand uitdrukt. De categorie 'meer bevoegdheden voor België' zijn dan de punten 1, 2, 3 en 4 en de categorie 'meer bevoegdheden voor de deelstaten' de punten 6, 7, 8 en 9.

Tabel 9.1: de voorkeuren met betrekking tot de toekomst van België (percentages)

	Vlaanderen		Wallonië	
	2009	2014	2009	2014
Alle bevoegdheden voor gemeenschappen en gewesten	4.9	4.0	5.5	1.1
Meer bevoegdheden voor gemeenschappen en gewesten	47.0	34.5	33.5	24.7
Het is goed zoals het is	24.2	38.0	22.5	31.6
Meer bevoegdheden voor de federale staat	20.3	19.6	29.6	31.8
Alle bevoegdheden voor de federale staat	3.5	4.0	8.9	10.8

Op basis van de polarisatie tussen Vlaamse en Franstalige partijelites, zou men kunnen verwachten daarvan een weerspiegeling te zien bij de publieke opinie. Dat is (vergelijkbaar met 2009) echter niet echt het geval. Het belangrijkste communautaire verschil kan gevonden worden in de steun voor verdere decentralisering en federalisering: Vlaamse kiezers zijn vaker voorstander van het eerste, Waalse kiezers van het tweede. Toch gaat het niet om enorme verschillen: ook ongeveer een kwart van de Vlaamse kiezers wil meer bevoegdheden voor de federale staat, terwijl ongeveer evenveel Waalse kiezers meer bevoegdheden naar de deelgebieden wil. De 'extreme' posities blijken nog steeds algemeen vrij weinig populair, hoewel er iets meer steun is om alle bevoegdheden aan de federale staat te geven bij Waalse dan bij Vlaamse kiezers. Verrassend is dat Vlaamse kiezers iets meer voorstander zijn van

een status quo in de staatshervorming dan hun Waalse tegenhangers, terwijl die keuze toch vooral steeds geassocieerd werd met het Franstalige politieke standpunt.

Deze categorie is ook interessant als we de gegevens van 2009 en 2014 vergelijken. De steun voor een status quo groeide bij alle kiezers. Dat kan geïnterpreteerd worden als een gevolg van het akkoord over de zesde staatshervorming, dat intussen werd afgesloten. Allicht vinden kiezers daardoor dat dit thema (al dan niet voorlopig) niet meer op de politieke agenda thuishoort of dat hun eerdere voorkeuren voor meer decentralisering ondertussen bevredigd werden. Die interpretatie lijkt bevestigd te worden als we de gegevens van 2009 en 2014 vergelijken, want het andere grote verschil dat we dan terugvinden, is dat de steun voor meer decentralisering zowel in Vlaanderen als in Wallonië daalde. Het lijkt dus aannemelijk dat een deel van de kiezers dat voorstander was van verdere opsplitsing van bevoegdheden, geëvolueerd is naar een voorkeur voor de status quo. Behalve die evolutie van decentralisering naar status quo zijn de cijfers tussen 2009 en 2014 vrij stabiel.

We kunnen verwachten dat de voorkeuren van de kiezers niet helemaal los staan van hun identiteiten. Wie zich heel sterk met Vlaanderen of Wallonië identificeert, zal allicht op de vraag naar de institutionele toekomst van het land eerder geneigd zijn om te pleiten voor een grotere autonomie voor de deelstaten. In tabel 9.2 staat voor elk van de antwoorden op de Moreno-vraag de gemiddelde score op de elfpuntenschaal die de preferenties met betrekking tot de staatshervorming meet. Daaruit blijkt heel duidelijk dat wie zich meer met Vlaanderen dan met België identificeert, ook duidelijk en significant meer voorstander is van een uitgebreidere autonomie voor de deelstaten. En wie zich eerder met België identificeert, neigt meer naar de status quo of naar een lichte voorkeur voor meer Belgische bevoegdheden. In Wallonië is een dergelijk verband echter niet te zien. Alleen de (heel kleine) groep kiezers die zich uitsluitend Waal voelt, onderscheidt zich van de anderen, maar met een voorkeur voor meer bevoegdheden voor de deelstaten die zelfs minder uitgesproken is dan het gemiddelde van alle Vlaamse kiezers. Het verband tussen identiteit en voorkeuren voor de staatsstructuur is dus alleen maar in Vlaanderen waar te nemen. We konden overigens ook in 2009 precies hetzelfde vaststellen (Deschouwer & Sinardet, 2010).

Tabel 9.2: de voorkeur voor de toekomst van België en de identificatie met Vlaanderen/Wallonië en België (gemiddelde score op elfpuntenschaal)

	Vlaanderen	Wallonië
Enkel Vlaming/Waal	3.14	4.92
Meer Vlaming/Waal dan Belg	3.76	5.75
Evenveel Vlaming/Waal als Belg	4.47	5.22
Meer Belg dan Vlaming/Waal	5.68	6.26
Enkel Belg	5.20	5.69

9.4 Identiteiten, staatsvorming en stemgedrag

De laatste en cruciale vraag die we moeten beantwoorden, is of identiteiten en voorkeuren met betrekking tot de staatsvorming zich ook vertalen in stemgedrag. We keken tot nog toe naar de algemene evolutie over de tijd en zagen daar geen grote ontwikkelingen. Maar we zagen wel dat zowel de Vlaamse als de Waalse bevolking zich elk intern spreidt over zeer verschillende posities, zowel wat identiteiten als voorkeuren betreft. Die verschillen binnen de beide gewesten zouden zich dus kunnen uiten in verschillen in stemgedrag. Daarbij verwachten we uiteraard dat wie een sterkere regionale identiteit heeft en/of wie meent dat de deelstaten meer bevoegdheden moeten krijgen, zal stemmen voor partijen die ook rond die standpunten kiezers proberen te mobiliseren. En dan is het ook altijd de vraag wat dat betekent in Wallonië, waar er geen regionalistische partijen (meer) zijn. Daar zouden partijen met elkaar in competitie kunnen gaan voor de verdediging van België of voor de verdediging van de institutionele status quo.

Opdat meningen en overtuigingen vertaald worden in stemgedrag, moeten ze ook belangrijk zijn. Kiezers hebben immers vele ideeën, wensen en verwachtingen, maar laten zich bij hun stemgedrag toch leiden door thema's die zij zelf ook belangrijk genoeg vinden. We vroegen onze respondenten daarom in welke mate zij de staatsvorming een belangrijk thema vonden bij het bepalen van hun stem. In tabel 9.3 staan de resultaten. En dan zien we een duidelijk maar wel verrassend verschil tussen Vlaanderen en Wallonië. Het zijn immers de Waalse kiezers die meer belang hechten aan de staatsvorming: ruim 56% van hen vindt dat thema belangrijk of heel belangrijk. En terwijl in Vlaanderen 29% het thema onbelangrijk vindt, is dat

slechts een kleine 19% in Wallonië. Dat is om twee redenen heel opvallend. In het politieke debat komt de vraag naar een verdere staatshervorming vooral uit Vlaanderen, terwijl de Franstalige partijen eerder de stelling verdedigen dat andere uitdagingen belangrijker zijn. Maar het resultaat is bovendien ook opvallend omdat de voorbije twintig jaar uit onderzoek meestal bleek dat de staatshervorming belangrijker werd geacht aan Vlaamse dan aan Franstalige kant (Baudewyns, 2013: 75; Reuchamps, 2013). In 2009 zagen we al wel dat er nog weinig verschil was tussen Vlaamse en Waalse respondenten op dat vlak (Deschouwer & Sinardet, 2010), maar in 2014 blijkt de situatie dus te zijn omgekeerd.

Tabel 9.3: het belang dat gehecht wordt aan het thema ‘staatshervorming’ bij het maken van een electorale keuze (percentages)

	Vlaanderen	Wallonië
Heel belangrijk of eerder belangrijk	42.5	56.5
Noch belangrijk, noch onbelangrijk	28.4	25.0
Eerder onbelangrijk of helemaal niet belangrijk	29.1	18.6

Het is evenwel ook nodig om het thema van de staatshervorming in relatie te brengen met andere mogelijke thema’s die het stemgedrag kunnen bepalen. Kiezers kunnen verschillende thema’s belangrijk vinden, maar maken daarin ook een hiërarchie. En het zijn de belangrijkste thema’s die dan de doorslag geven bij het stemgedrag. Wanneer we aan de kiezers vragen om uit een lijst met mogelijke thema’s het belangrijkste te kiezen, het thema dat hun stem het meest bepaalt, dan komen – zoals steeds – de sociaaleconomische thema’s bovendrijven (zie tabel 9.4): economie en werkgelegenheid zijn samen goed voor 64% in Vlaanderen en net geen 70% in Wallonië. Slechts een bijzonder klein aantal kiezers (zowat 3% zowel in Vlaanderen als in Wallonië) vindt staatshervorming een doorslaggevend thema. Er bestaan over de institutionele ontwikkeling van België dus verschillende meningen, van een terugkeer naar het unitaire België tot een volledige autonomie voor Vlaanderen en Wallonië, maar er is erg weinig variatie over het belang van die mening in het stemhokje. Voor de meeste kiezers is het helemaal geen stembepalend thema.

Tabel 9.4: het belang van verschillende thema's voor het bepalen van de stem: percentage dat een thema het belangrijkste vindt (percentages)

Thema's	Vlaanderen	Wallonië
Werkgelegenheid	38.9	51.7
Economie	25.2	17.9
Fiscaliteit	9.7	7.0
Milieu	9.1	7.3
Criminaliteit	7.8	6.0
Immigratie	6.2	6.9
Staatsvorming	3.1	2.6
Defensie	0.0	0.6

Maar zelfs als het thema weinig stembepalend is, kan het een rol spelen, en kunnen we verwachten dat kiezers hun identiteiten en hun institutionele voorkeuren laten meespelen – niet noodzakelijk expliciet en bewust – wanneer zij een electorale keuze maken.

Kiezen zij die zich uitsluitend of vooral identificeren met hun gewest meer voor regionalistische partijen? Of omgekeerd: stemmen de kiezers die verklaren een gemengde identiteit of uitsluitend of vooral een Belgische identiteit aan te hangen, meer voor andere partijen? De eerste hypothese laat zich afleiden uit de literatuur over regionalistische partijen. Die bieden een verkiezingsprogramma aan dat focust op de verdediging en promotie van socio-economische belangen van hun regio (Gómez-Reino, De Winter & Lynch, 2006). In dat geval zullen de kiezers met een sterk ontwikkelde regionale identiteit eerder geneigd zijn te stemmen op een partij waarvan de bestaansreden de verdediging van hun regio is (De Winter & Türsan, 1998). In België kan dat kiesgedrag waarschijnlijk het duidelijkst worden waargenomen in Vlaanderen, gelet op het bestaan van sterke regionalistische partijen (N-VA en VB). In Wallonië bestaat er sinds de verdwijning van het *Rassemblement Wallon* in 1985 geen regionalistische partij meer die vertegenwoordigd is in het parlement (Deschouwer, 2009). Binnen die context is het toch interessant na te gaan tot welke partij(en) de Waalse kiezers met de sterkste regionale identiteit zich wenden. Terwijl de PS vaak wordt beschouwd als de voornaamste erfgenaam van de Waalse Beweging, bestaan er ook binnen de andere Franstalige partijen sterke regionalistische fracties. Bovendien is de verdediging van 'le fait wallon' binnen de PS omgebogen van een discours gericht op de vragen naar regionale autonomie, naar een discours gericht op

het behoud van een sterke federale staat (met name om de interpersoonlijke solidariteit van de sociale zekerheid te waarborgen). Sommige regionalisten zouden zich dus wel eens kunnen afwenden van dat ‘belgicistische’ discours.

Daarbij kunnen we een tweede hypothese formuleren, waarbij een sterke regionale identiteit zich zal vertalen in voorkeuren voor meer regionale autonomie of zelfs de onafhankelijkheid van de regio. In dat geval worden de motieven om te stemmen voor een regionalistische partij versterkt, terwijl de meest Belgische kiezers zullen stemmen voor de partij die (het voortbestaan van) België het best verdedigt. Vroegere studies hebben uitgewezen dat identiteit en institutionele voorkeuren nauw verbonden zijn, maar dat dat verband niet systematisch is (Pattie, Denver, Mitchell & Bochel, 1999). Daarom is het noodzakelijk om de respectievelijke invloed van de beide dimensies op het stemgedrag te meten. Dat is zeker verantwoord binnen de context van de verkiezingen van mei 2014, waarbij in Vlaanderen de campagne over de staatshervorming niet zozeer gebouwd was op een regionalistisch of nationalistisch discours, maar eerder op de socio-economische voordelen van een verdere regionalisering. In die context kunnen sommige kiezers met een gemengde identiteit of een voornamelijk Belgische identiteit, het toch voordelig vinden om een partij te steunen die naar meer regionalisering streeft.

We kijken eerst naar het verband tussen identiteiten en stemgedrag. In de tabellen 9.5 en 9.6 geven we voor het kiezerskorps van elke partij de antwoorden op de Morenovraag. We hebben die tot drie categorieën herleid: uitsluitend of meer Vlaams/Waals dan Belg, evenveel Vlaams/Waals als Belg en uitsluitend of meer Belg dan Vlaming/Waals. Het stemgedrag is dat voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Voor de verkiezingen voor het regionale of het Europese parlement zijn de verhoudingen dezelfde, zodat we ons hier tot die ene verkiezing kunnen beperken.

Tabel 9.5: de relatie tussen identiteit en stemgedrag in Vlaanderen

	N-VA	CD&V	Open VLD	sp.a	Groen	VB	PvdA
Enkel Vlaming of meer Vlaming dan Belg	45.5	21.8	13.8	16.3	9.7	52.6	19.0
Evenveel Vlaming als Belg	40.2	48.1	45.9	38.5	48.6	21.1	38.1
Enkel Belg of meer Belg dan Vlaming	13.3	30.1	40.4	45.2	41.7	26.3	42.9
Totaal	N=271	N=133	N=109	N=104	N=72	N=19	N=21

Tabel 9.6: de relatie tussen identiteit en stemgedrag in Wallonië

	PS	MR	cdH	Ecolo	PTB-Go	PP
Enkel Waal of meer Waal dan Belg	11.3	5.2	6.7	7.0	14.0	21.4
Evenveel Waal als Belg	39.4	41.5	47.4	47.4	34.9	28.6
Enkel Belg of meer Belg dan Waal	49.3	43.3	46.2	45.6	51.2	50.0
Totaal	N=213	N=135	N=104	N=57	N=43	N=28

In Wallonië verschillen de kiezerskorporn van de verschillende partijen in dit verband nauwelijks van elkaar. In alle partijen is het kiezerskorps er zo verdeeld als het Waalse kiezerskorps in het algemeen, met dus een klein percentage dat de Waalse identiteit boven de Belgische plaatst en met de Belgische identiteit als de meest uitgesprokene.

In Vlaanderen is de situatie anders. Daar stemmen kiezers met een verschillende identiteit ook op verschillende partijen. Er zijn twee verschillende groepen te onderscheiden. Aan de ene kant zijn er N-VA en Vlaams Belang (met weliswaar zeer kleine aantallen – voorzichtigheid is geboden) met een kiezerskorps dat zichzelf duidelijk meer Vlaams dan Belgisch vindt. Aan de andere kant vinden we sp.a, Open VLD, Groen en PvdA met een kiezerskorps dat meer neigt naar een gemengde of naar een louter Belgische identiteit. Bij sp.a en PvdA (maar ook hier erg kleine aantallen) is de ‘Belgische’ groep de grootste. Tussen de beide groepen in vinden we CD&V, met een kiezerskorps dat minder Vlaams is dan dat van N-VA en Vlaams Belang, maar ook minder Belgisch dan de anderen.

Vervolgens kijken we naar het verband tussen institutionele voorkeuren en stemgedrag. In tabel 9.7 geven we voor het kiezerskorps van elke partij de gemiddelde positie op de elfpuntenschaal, die aangeeft of de kiezers alle bevoegdheden aan de deelstaten willen toevertrouwen (score 0 op de schaal) of integendeel alle bevoegdheden (opnieuw) op het Belgische niveau willen zien (score 10 op de schaal).

Tabel 9.7: gemiddelde voorkeur voor de bevoegdheidsverdeling per partij (0 = bevoegdheden voor gemeenschappen en gewesten / 10 = alle bevoegdheden voor de federale staat)

N-VA	3.7 (N=271)	PS	5.5 (N=213)
CD&V	4.5 (N=133)	MR	6.0 (N=135)
Open VLD	5.2 (N=109)	cdH	6.6 (N=104)
sp.a	5.3 (N=104)	Ecolo	5.7 (N=57)
Groen	5.0 (N=72)	PTB-Go	5.2 (N=43)
Vlaams Belang	4.5 (N=19)	PP	5.6 (N=28)
PvdA	5.5 (N=21)		
Gemiddelde Vlaanderen	4.5	Gemiddelde Wallonië	5.6

Ditmaal vinden we bij de Waalse kiezers wel degelijk een verschil. Geen enkele partij in Wallonië verdedigt expliciet een verdere regionalisering van het land en meer bevoegdheden voor Wallonië. De Franstalige partijen zijn eerder betrokken in een wedstrijd om wie het best de belangen verdedigt van diegenen die de Belgische eenheid willen behouden. De terughoudendheid om na de verkiezingen een federale coalitie te vormen met N-VA, illustreerde dat opnieuw heel duidelijk. En wanneer we kijken naar de kiezers van de verschillende partijen, zien we dat de kiezers van het cdH zich onderscheiden van de anderen. Voor alle andere partijen is de positie van de kiezers op de elfpuntenschaal ongeveer dezelfde als het Waalse gemiddelde. Maar de kiezers van het cdH positioneren zichzelf duidelijk meer aan de Belgische kant van de schaal.

In Vlaanderen vinden we dezelfde verdeling terug als bij de relatie tussen identiteiten en stemgedrag. De partijen waarvan de kiezers (een beetje) meer naar de Belgische kant neigen dan de gemiddelde Vlaamse kiezer, zijn Open VLD, sp.a, PvdA en Groen. De kiezers van CD&V (en ook van Vlaams Belang) vinden we in het midden terug. En hier is N-VA de enige partij waarvan de kiezers zich meer uitspreken voor een grotere Vlaamse autonomie. De positie van de N-VA-kiezers is echter niet extreem en is veel minder uitgesproken dan het partijprogramma.

Daarvoor zijn twee mogelijke verklaringen. De eerste is dat de N-VA, die campagne voerde rond sociaal-economische thema's, kiezers heeft weten te overtuigen voor wie een grotere Vlaamse autonomie niet belangrijk of zelfs niet gewenst is. Een tweede verklaring schuilt gewoon in de grootte

van de partij. N-VA haalt meer dan 30% van de stemmen in Vlaanderen en aangezien de kiezers van de andere partijen niet op extreme wijze een pro-Belgische positie innemen, kan het kiezerskorps van N-VA moeilijk heel sterk van het gemiddelde afwijken. In 2009, toen N-VA voor het eerst doorbrak en 13% van de Vlaamse stemmen behaalde, was de gemiddelde positie van haar kiezers op diezelfde schaal 3.1 (met toen een Vlaams gemiddelde van 4.3). Door te groeien heeft de partij dus een wat meer gematigd kiezerskorps gekregen. Toch is het verschil tussen de gemiddelde sp.a-kiezer (5.3 op de schaal) en de gemiddelde N-VA-kiezer (3.7 op de schaal) beduidend en significant. N-VA is zonder meer de enige partij waarvan de kiezers een vrij uitgesproken profiel hebben, zowel met hun identitaire keuzes (meer Vlaams dan Belgisch) als met hun voorkeuren voor een verdere hervorming van de staat in de richting van meer Vlaamse autonomie. Of dat ook geldt voor de kiezers van het Vlaams Belang, is moeilijk te zeggen. Die partij is zo klein geworden dat er in een louter toevallige steekproef van het kiezerskorps te weinig VB-kiezers zijn om stellige uitspraken te doen over hun profiel. In het verleden bleek echter al dat de kiezers van het Vlaams Belang zich meer onderscheidden door hun overtuigingen op het gebied van migratie en criminaliteit dan door een sterk Vlaams-nationaal profiel.

9.5 Besluit

In België wordt de federale politiek vaak geduid als een permanent conflict tussen twee monolithische blokken: de ene Vlaams en de andere Waals/Franstalig. Men kan zich echter afvragen of die visie op de werkelijkheid geldt voor de kiezers. In de voorbije decennia heeft het onderzoek naar de territoriale identiteiten herhaaldelijk uitgewezen dat de situatie complexer is dan een simpele taaltegenstelling. De resultaten van het kiezersonderzoek van 2014 bevestigen die diversiteit aan identiteiten van de Belgen. Zelfs wanneer men de respondenten 'dwingt' te kiezen tussen de categorieën van de Morenovraag, opteren de meesten voor een gemengde identiteit.

Een soortgelijke dynamiek doet zich voor inzake de institutionele voorkeuren. Terwijl de Vlamingen gemiddeld iets meer neigen naar gewestelijke en gemeenschapsautonomie, is de kloof groter binnen elke van die twee gemeenschappen dan tussen de beide gemeenschappen, en dan vooral in

Vlaanderen. Zelfs al staat het thema staatshervorming vaak in het centrum van het politieke debat, op het moment dat kiezers hun electorale keuze maken, speelt dat geen doorslaggevende rol. Een opmerkelijke verschuiving tegenover vroeger en een evolutie die helemaal haaks staat op het officiële politieke debat, is wel dat de Waalse kiezers staatsvorming uiteindelijk nog iets belangrijker vinden dan de Vlaamse.

Toch vonden we duidelijke relaties tussen identiteiten en stemgedrag alsook tussen institutionele voorkeuren en stemgedrag. En die verschillen zijn opnieuw vooral binnen Vlaanderen te vinden. De Franstalige partijen hebben in Wallonië allemaal een kiezerskorps dat de gemiddelde Waalse kiezer op het vlak van identitaire voorkeuren keurig weerspiegelt. Bij de vraag naar de gewenste toekomst van de Belgische staat vonden we dat alleen de kiezers van cdH een meer 'Belgische' positie innamen dan de anderen.

In Vlaanderen is het partijlandschap op het vlak van identiteiten en institutionele voorkeuren verdeeld in drie groepen. Aan de meer Vlaamse kant staat N-VA, met een profiel dat significant verschilt van de anderen. En aan de meer Belgische kant, zowel wat identiteiten als wat institutionele voorkeuren betreft, vinden we Open VLD, sp.a, Groen en PvdA. In het midden bevindt zich CD&V. De verdeling van de Vlaamse partijen volgt op dat vlak bijna ook de verdeling tussen links en rechts. Alleen Open VLD wijkt daarvan af, met kiezers die zich meer Belg dan Vlaming voelen en die zich eerder uitspreken voor wat meer bevoegdheden voor de Belgische, federale overheid dan voor de deelstaten. Er lijkt dus aan Vlaamse kant een electorale markt te bestaan voor een meer expliciet Belgisch profiel, die nog grotendeels onaangeboord is en waarop verschillende partijen elkaar zouden kunnen beconcurreren. De vraag is of en hoe partijen zich bij de volgende verkiezingen op communautaire thema's zullen profileren en hoe kiezers daarop zullen reageren.

10 STEMP LICHT EN ABSENTEÏSME IN EEN MULTILEVEL PERSPECTIEF

*Min Reuchamps, Didier Caluwaerts, Lieven De Winter,
Vincent Jacquet & Conrad Meulewaeter*

10.1 Inleiding

De kwaliteit van de representatieve democratie staat of valt met de deelname aan verkiezingen en dus ook met het electorale absenteïsme. De deelnamegraad heeft immers een directe invloed op de legitimiteit van het politieke systeem langs de inputzijde, maar ook langs de outputzijde, dat wil zeggen op de beleidskeuzes die gemaakt worden. Het debat over het belang van deelname aan verkiezingen heeft gedurende lange tijd echter talrijke debatten uitgelokt over de determinanten van electorale participatie en over de gevolgen ervan op de politiek en op het beleid.

België neemt in dit debat echter een uitzonderlijke positie in. Het was het eerste land na Liechtenstein om aan het einde van de negentiende eeuw de opkomstplicht in te voeren en is daarom een interessante case om de invloed van absenteïsme te bestuderen. Talrijke onderzoekers toonden de afgelopen jaren dan ook interesse in de determinanten van absenteïsme in het hypothetische geval dat de opkomstplicht in België zou worden afgeschaft (Schiffino & Aisch, 1999; De Winter et al., 2003; Hooghe & Pelleriaux, 1998; Hooghe & Walgrave, 2010; De Winter et al., 2014) en die thematiek kwam zelfs regelmatig op de politieke agenda terecht (Pilet, 2011).

Verschillende argumenten kunnen gemaakt worden voor of tegen de opkomstplicht. Sommige van die argumenten zijn veeleer van filosofische

aard en stellen zich vragen bij de verenigbaarheid van opkomstplicht met het politieke ideaal van vrijheid, één van de steunpilaren van de democratie (Reuchamps et al., 2012). Anderen nemen de historische en politieke context in beschouwing en argumenteren sinds de jaren 1990 dat het afschaffen van de opkomstplicht zou helpen om het succes van extreemrechts in het noorden van het land in te dijken. Zij zien een stem voor het Vlaams Blok veeleer als een verwerping van het politieke systeem, dan als een uiting van een inhoudelijke voorkeur en het idee was dan ook dat die kiezers niet naar het stemhokje zouden gaan mochten ze daar niet toe verplicht worden. Toch moeten we voorzichtig zijn met zulke conclusies en moeten we de verschillende effecten in beschouwing nemen die voort zouden komen uit de terugtrekking van een deel van de bevolking uit het electorale proces (Lijphart, 1997; De Winter et al., 2003). Zoals we in dit hoofdstuk zullen zien, zou een bepaald deel van het electoraat immers de facto uitgesloten worden van de verkiezingen en dus van de representatieve democratie.

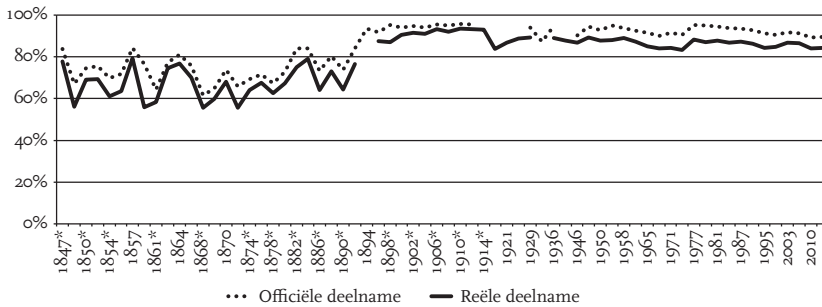
Deze studie wil dan ook een analyse bieden van de sociodemografische en politieke determinanten van electorale opkomst, maar ook van absentisme op de verschillende bestuursniveaus in België. Een dergelijke multilevel-analyse ontbrak tot op heden,¹⁸ maar de verkiezingsenquête van 2014 biedt de unieke kans om (non-)participatie te meten op het Europese, federale, regionale en lokale niveau. In die enquête werd de vaak gebruikte vraag gesteld ‘Als stemmen niet meer verplicht was in België, zou u dan altijd, meestal, soms of nooit gaan stemmen?’, waarbij we een onderscheid maakten tussen de verschillende niveaus. Voor we ons op die data richten, is het echter noodzakelijk om het debat over de opkomstplicht en het absentisme in een longitudinaal perspectief te plaatsen. Dat doen we hierna in de eerste sectie. Daarna gaan we over tot bivariate en multivariate analyses.

10.2 Een longitudinale blik op de opkomstplicht in België

De introductie van de Belgische opkomstplicht verliep in 1893 niet zonder slag of stoot (Reuchamps et al., 2012). Ze luidde immers een belangrijk keerpunt in in de participatie van burgers aan verkiezingen. Zoals figuur 10.1 duidelijk aantoonde, vertaalde de wet van 1893 zich sinds de eerste daaropvolgende verkiezing van 1894 in een stabilisatie van de deelnamegraad

van meer dan 90% voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Voordien, en de data gaan terug tot 1847 met de creatie van de Liberale Partij, fluctueerde de deelnamegraad tussen 50% en meer dan 80%. Het opleggen van de opkomstplicht heeft dus een duurzaam en positief effect gehad op de participatie van burgers aan verkiezingen, zelfs al zien we een lichte daling in de deelnamegraad sinds het begin van de jaren 1980. Toch blijft de deelname aan verkiezingen nog steeds hoger dan die in landen zonder opkomstplicht (Gallagher et al., 2011: 306).

Figuur 10.1: deelname aan verkiezingen in België sinds 1847

Bron: deze originele data werden verzameld door Hugues Renard en Jérémy Dodeigne (2012). De verkiezingen met een * betekenden een gedeeltelijke vernieuwing van de Kamer van Volksvertegenwoordigers

Figuur 10.1 toont daarenboven ook dat de reële deelnamegraad, dat wil zeggen wanneer we ook de blanco en ongeldige stemmen uitsluiten, de officiële deelnamecijfers volgt. We kunnen dus niet concluderen dat de stemplicht kiezers naar de urnen heeft gelokt, om daar dan een ongeldige stembrief te deponeren. Die longitudinale context biedt ons de kans om beter de uitdaging van de opkomstplicht te begrijpen. In wat volgt, zullen we dan ook kijken naar de invloed van individuele karakteristieken, alsook van het niveau waarop de macht wordt uitgeoefend (Europees, federaal, regionaal, lokaal) op het hypothetische gedrag van kiezers.

10.3 Omvang van het potentieel absentisme

Tabel 10.1 levert ons heel wat informatie over het potentieel absentisme. Ten eerste blijkt dat de bereidheid tot deelname bij de afschaffing ervan sterk verschilt naargelang het verkiezingstype. Slechts ongeveer vier van de tien respondenten stellen dat zij altijd zouden gaan stemmen voor de Europese verkiezingen, tegenover ongeveer zes van de tien voor het gemeentelijke niveau, met ongeveer de helft voor de federale en regionale verkiezingen. De bereidheid tot deelname neemt dus toe naarmate het verkiezingsniveau dichterbij de bevolking staat. Die brede spanwijdte tussen het lokale en Europese niveau wordt door een aantal factoren bepaald. De kiezers kennen het lokale politieke gebeuren beter dan dat van de hogere niveaus, voelen er zich meer bij betrokken en vertrouwen de gemeentelijke instellingen, actoren en het beleid meer (Bouckaert et al., 2004; Dassonneville et al., 2013).¹⁹ De impact van de verkiezingen op de samenstelling van de uitvoerende macht neemt ook toe naarmate het verkiezingsniveau daalt.²⁰

Tabel 10.1: waarschijnlijkheid van verkiezingsdeelname bij afschaffing van opkomstplicht naargelang gewest en verkiezingstype 2014 (percentage)

	Eur. VL	Eur. WAL	Eur. VL+W	Fed. VL	Fed. WAL	Fed. VL+W	Reg. VL	Reg. WAL	Reg. VL+W	Lok. VL	Lok. WAL	Lok. VL+W
Altijd	37.8	45.5	41.6	46.6	51.2	48.9	48.1	54.6	51.3	56.6	62.8	59.7
Meestal	13.3	11.0	12.2	15.0	11.5	13.3	14.0	11.0	12.5	12.0	9.3	10.7
Soms	14.3	14.7	14.5	10.8	11.9	11.4	10.8	10.4	10.6	8.3	8.2	8.2
Nooit	34.6	28.8	31.7	27.5	25.4	26.5	27.1	24.0	25.6	23.0	19.7	21.4
Totaal	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Ten tweede zijn er systematische verschillen voor ieder verkiezingstype tussen Vlaanderen en Wallonië. In tegenstelling tot de reële participatiecijfers zouden Vlamingen minder dan Walen deelnemen aan verkiezingen na een eventuele afschaffing van de stemplicht (De Winter et al., 2014). Terwijl die multilevelgegevens van 2014 ons slechts een momentopname bieden van de bereidheid van burgers om deel te nemen, geeft longitudinaal onderzoek aan dat die bereidheid merkwaardig stabiel is door de tijd heen.²¹ Ook per partij-electoraat blijft die neiging vrij constant (De Winter et al., 2014). Die stabiliteit in de tijd blijkt ook de determinant te zijn die het meest relevant is

voor het verklaren van de bereidheid tot deelname aan verkiezingen bij een potentiële afschaffing van de opkomstplicht.

10.4 Kenmerken van de potentiële afwezigen

In landen zonder opkomstplicht is de deelname aan verkiezingen soms verontrustend laag, zelfs aan de parlementsverkiezingen (bijvoorbeeld in de US, Zwitserland en de UK). Sinds decennia hebben politicologen gezocht naar de kenmerken van de ‘reëel afwezige kiezer’, voornamelijk op basis van surveyonderzoek. Naast het microniveau (dus de individuele kiezer), wordt er in mindere mate gezocht naar factoren op macroniveau (proportioneel kiesstelsel versus meerderheidssysteem) en mesoniveau (de kenmerken van de context, de ‘omgeving’ van de afwezige kiezer, zoals de urbanisatiegraad) (Franklin, 2003).

In een land als België met een traditioneel zeer hoge opkomst (ten gevolge van de opkomstplicht) is het moeilijk om onderzoek te doen naar de ‘reëel afwezige kiezers’, aangezien die groep zo klein is. Bovendien blijkt uit het karige bestaande onderzoek dat in België de meeste reëel afwezige kiezers slechts ‘occasionele’ of ‘onvrijwillige’ afwezigen zijn, weerhouden door ziekte, invaliditeit, werkverplichtingen, gevangenisstraf, verblijf in het buitenland en andere dwingende redenen (De Winter et al., 2003).

Wij mogen er echter van uitgaan dat de kenmerken van de reëel afwezige kiezer en de potentieel afwezige kiezer nauw bij elkaar aansluiten. Deelname aan de verkiezingen is namelijk een vorm van politieke participatie in het algemeen en de meeste determinanten van diverse vormen van politieke participatie vinden we ook terug als verklaringsfactoren voor electorale participatie (Verba & Nie 1972; Barnes et al., 1979; Birch, 2009). Op basis van de resultaten van buitenlands onderzoek naar de individuele kenmerken van de reëel afwezige kiezers, maken we in onze multilevelanalyse een onderscheid tussen enerzijds sociodemografische kenmerken (variabelen zoals leeftijd, geslacht, opleiding ...), en anderzijds van politieke houdingen en (attitudinale proxymetingen voor) politiek gedrag.

Tabel 10.2 biedt een samenvatting van een meer gedetailleerde analyse per regio van de individuele kenmerken van de potentieel afwezige kiezer in België naargelang het type van de verkiezingen. Aangezien er haast geen significant verschil bestaat in de individuele determinanten van het potentieel absentisme in Vlaanderen en Wallonië werden die twee gewesten samengevoegd. De toevoeging van de dummyvariabele ‘gewest’ geeft aan dat er een minimaal verschil bestaat tussen Wallonië en Vlaanderen, en dat enkel voor de federale verkiezingen. Als afhankelijke variabelen gebruiken wij de hogervermelde vragen naar de waarschijnlijkheid om nog te gaan stemmen in geval van afschaffing van de stemplicht (voor de vier verkiezingstypes).

Tabel 10.2: synthese van bivariate analyses van de verkiezingsdeelname bij afschaffing van de opkomstplicht voor vier verkiezingstypes (Vlaanderen en Wallonië samengenomen in 2014) (ρ^2 of η^2)

Sociodemografisch	Gemeentelijk	Regionaal	Federaal	EU
Geslacht	0.008	0.011	0.010	0.007
Leeftijd: 6 categorieën	n.s.	n.s.	0.015	n.s.
Inkomen	0.073	0.038	0.042	0.027
Onderwijsniveau	0.081	0.106	0.119	0.095
Gewest	n.s.	n.s.	n.s.	0.005
Kerkpraktijk	0.021	0.018	0.017	0.018
<i>Politieke houdingen en gedrag</i>				
Sterkte partij-identificatie	0.057	0.060	0.063	0.031
Politieke interesse	0.173	0.184	0.211	0.176
Politieke kennis	0.048	0.063	0.067	0.049
Interne politieke efficiëntie	0.045	0.051	0.059	0.082
Uitwendige politieke efficiëntie	0.130	0.125	0.132	0.148
Politiek vertrouwen	0.012	0.017	0.071	0.026
Tevredenheid met democratie in België	0.026	0.031	0.033	0.034
Tevredenheid met beleid gewestregering	0.016	0.015	0.013	0.016
Tevredenheid met beleid federale regering	0.006	0.006	0.009	0.016
Tevredenheid met Europees beleid	n.s.	n.s.	n.s.	0.010
Belgische identiteit als eerste			n.s.	
Regionale identiteit als eerste		n.s.		
Gemeentelijke identiteit als eerste	n.s.			

Vooraleer in te gaan op de verschillende determinanten stellen we vast dat een factor die significant is voor één verkiezingsniveau, dat meestal ook is voor de drie andere. Slechts weinig variabelen hebben enkel een impact

op één specifiek verkiezingsniveau. Daarom zullen we bij de bespreking van de resultaten enkel het verkiezingsniveau vermelden indien er zich opmerkelijke verschillen voordoen tussen niveaus. Ten tweede verklaren de onafhankelijke variabelen, ondanks het grote aantal significante verbanden, meestal slechts weinig van de variatie in onze afhankelijke variabelen. Het sterkste verband in de tabel is dat tussen potentieel absentisme voor de federale verkiezingen en politieke interesse ($\hat{\epsilon}^2 = 0.211$). Met andere woorden: verschillen in politieke interesse verklaren 21% van de potentiële deelname aan de federale verkiezingen. Diegenen die niet geïnteresseerd zijn in de politiek, zouden dus niet meer deelnemen aan verkiezingen. Anderzijds vinden we een tiental determinanten die niet meer dan 1% verklaren, maar toch nog significant zijn op het niveau van 0.001. De sociodemografische en politiek-attitudinele variabelen verklaren met andere woorden niet veel van het fenomeen ‘potentiële opkomst’, wat nog sterker blijkt uit de multivariate analyses (zie infra). De zwakste verbanden (1% of minder) zullen daarom niet besproken worden, zelfs niet als ze significant zijn.

Wat de klassieke sociodemografische kenmerken betreft, blijkt uit tabel 10.2 dat vrouwen meer geneigd zijn afwezig te blijven dan mannen. Inzake leeftijd vindt men, enkel voor de federale verkiezingen, een toename van de potentiële afwezigheid naarmate men ouder wordt. De deelname neemt toe naarmate het opleidingsniveau en het inkomen groeit. Verrassend is dat de kerkpraktijk in tijden van ontkerstening een positief verband blijft vertonen met de ‘electorale praktijk’.

Wat de politieke houdingen en gedragskenmerken betreft, zijn er duidelijke verschillen tussen partij-electoraten, onafhankelijk van het feit of die gedefinieerd worden op basis van het stemgedrag van de respondenten voor de federale verkiezingen van 2014 en 2010 of op hun stemgedrag bij de regionale en Europese verkiezingen van 2014. Die verschillen worden in detail besproken in het laatste deel van dit hoofdstuk. Naarmate men zich sterker identificeert met een partij, zal men ook meer deelnemen aan verkiezingen.

Zoals reeds vermeld, is politieke interesse de sleutelvariabele en daarmee samenhangend ‘interne politieke efficiëntie’ (het zelfvertrouwen om politiek te begrijpen en er aan te kunnen deelnemen) en politieke kennis. Ook ‘externe politieke efficiëntie’ (geloof in de *responsiveness* van de beleidsvoerders ten opzichte van de verwachtingen van de burgers) heeft

een relatief sterk positief effect op de deelname. Zij die een (of meerdere) voorkeurstem(men) uitbrachten, zouden een zeer klein beetje meer opkomen dan zij die een lijststem uitbrachten. Hoe later men in de campagne beslist over de eigen partijkeuze, hoe groter de kans om afwezig te blijven. Vertrouwen in politieke instellingen, in algemene zin, maar ook specifiek in de federale en regionale regeringen en parlementen, heeft steeds een positief effect op deelname (niet weergegeven in de tabel). Ook tevredenheid met het beleid op federaal, regionaal en Europees niveau heeft een soortgelijk effect. Wat het laatste niveau betreft, oefenen ook de klassieke indicatoren voor de steun aan de EU (zoals Europese identiteit) een positief effect uit. De andere identiteiten (Belgisch, regionaal, lokaal) houden geen verband met de opkomst op het betreffende niveau. Het hoeft ons niet te verbazen dat de tevredenheid met het functioneren van de democratie in België een positieve invloed uitoefent op deelnameneiging, zoals ook de tevredenheid met de toestand van de Belgische economie.

10.5 Multivariate analyses

Voor onze multivariate analyses, met behulp van de logistische regressietechniek, hebben we vier modellen ontworpen (tabel 10.3): één per verkiezingsniveau (gemeentelijk, regionaal, federaal en Europees). Voor elk ervan is de afhankelijke variabele een binaire variabele, met enerzijds de personen die in geval van afschaffing van de stemplicht verklaren *altijd* te gaan stemmen, en anderzijds zij die *meestal*, *soms* of *nooit* zouden gaan stemmen. De logistische regressie laat ons toe na te gaan welke determinanten de waarschijnlijkheid doet toe- of afnemen om tot de ene of andere groep te behoren. In die analyses worden Vlamingen en Walen samengenomen en worden de observaties gewogen voor geslacht, leeftijd en opleiding.

Die vier modellen werden in één tabel samengebracht, om vergelijkingen tussen niveaus te vergemakkelijken. De McFadden-index wijst aan dat de modellen goed werken, aangezien de coëfficiënten variëren tussen 0.50 en 0.55 en dus goed onze afhankelijke variabelen voorspellen. Globaal bekeken blijken de determinanten weinig te verschillen tussen de niveaus, ondanks het feit dat de burgers gemakkelijker zouden opdagen voor de gemeenteraadsverkiezingen dan voor de regionale, federale en Europese verkiezingen.

Tabel 10.3: resultaten van de logistische regressie

	Afhankelijke: zou <i>altijd</i> stemmen bij verkiezingen zonder stemplicht			
	Gemeentelijk	Regionaal	Federaal	Europees
(Constante)	n.s.	-1.55* (0.68)	n.s.	-2.37*** (0.63)
Geslacht	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Leeftijd	0.14** (0.05)	n.s.	n.s.	n.s.
Middelbaar onderwijs	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Hoger onderwijs	n.s.	n.s.	0.61* (0.25)	n.s.
Inkomen	0.08* (0.03)	0.08* (0.03)	0.06* (0.03)	n.s.
Gewest: Wallonië	0.67*** (0.15)	0.63*** (0.14)	0.47*** (0.14)	0.52*** (0.14)
Middelbaar onderwijs	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Partij-identificatie	n.s.	0.14** (0.05)	0.11* (0.05)	0.15** (0.05)
Politieke interesse	0.22*** (0.03)	0.20*** (0.03)	0.24*** (0.03)	0.22*** (0.03)
Politieke kennis	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Interne politieke efficiëntie	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Uitwendige politieke efficiëntie	0.28** (0.09)	0.36*** (0.09)	0.25** (0.09)	0.29** (0.09)
Tevredenheid met beleidsniveau	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Vertrouwen	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Tevredenheid met democratie in België	n.s.	n.s.	n.s.	n.s.
Invloed beleidsniveau	-0.39*** (0.10)	n.s.	-0.30** (0.09)	-0.21** (0.08)
Geografische identiteit	n.s.	0.40* (0.18)	n.s.	n.s.
Observations	1181	1185	1186	1155
McFadden	0.55	0.53	0.54	0.53

Legende: n.s. = niet significantief; * p < 0.05; ** p < 0.01; *** p < 0.001

Wat de invloed van de sociodemografische variabelen betreft, blijkt dat leeftijd geen significant effect heeft, behalve op het gemeentelijke niveau, waarbij de ouderen een grotere kans maken om altijd te gaan stemmen. Het onderwijsniveau heeft een significant effect op de potentiële deelname aan de federale verkiezingen, waarbij de hogergeschoolden vaker zeggen dat ze altijd zullen stemmen in vergelijking met kiezers die enkel lager onderwijs hebben gevolgd. Het effect van het opleidingsniveau werd herhaaldelijk vastgesteld (zie supra). In onze analyse zit dat effect ‘verscholen’ in de variabele politieke belangstelling (Verba et al., 1995) waarmee het sterk gecorreleerd is. Desondanks blijft het onderwijsniveau significant. Ook het inkomensniveau is significant (met uitzondering van de Europese verkiezingen), waarbij de meest begoeden een grotere waarschijnlijkheid vertonen om altijd te gaan stemmen. Geslacht oefent geen significant effect uit. Ten slotte blijken Walen meer dan Vlamingen te verklaren altijd te gaan stemmen, ondanks het feit dat we vele controlevariabelen hebben ingebracht. Electorale deelname is dus een sterkere norm in het zuiden van het land dan in het noorden.

Wat de politieke gedragsvariabelen en houdingen betreft, vinden we een stabiel beeld tussen de niveaus (met enkele uitzonderingen). Het zal niet verbazen dat identificatie met een partij doorgaans een positief effect heeft op de potentiële opkomst, met uitzondering van het gemeentelijke niveau. Dat niveau staat dicht bij de burger en is minder ‘genationaliseerd’ (Buelens & Deschouwer, 1996). Een groot aantal lokale lijsten is niet verbonden aan een nationale politieke partij. Dat kan erop wijzen dat de kiezers, zelfs zonder partij-identificatie, gemotiveerd zijn om deel te nemen aan de gemeentelijke democratie. Zoals hoger vermeld werd, heeft politieke interesse een grote invloed op de opkomst (voor alle niveaus), waarbij de meest geïnteresseerden een grotere kans maken om *altijd* te gaan stemmen. Daarentegen heeft een goede politieke kennis of vertrouwen in de politiek geen significante impact. Evenmin heeft interne politieke efficaciteit een significant effect (tenzij voor het Europese niveau), in tegenstelling tot externe politieke efficaciteit, die een sterke impact heeft voor alle niveaus.

Het is interessant vast te stellen dat de mate van (on)tevredenheid met de uitvoerende organen voor geen enkel niveau²² significant is, wat ook geldt voor de (on)tevredenheid met de werking van de democratie (met uitzondering van het federale niveau, waarbij de meest tevredenen de grootste kans maken om *altijd* te gaan stemmen). Naarmate men de invloed van

de beleidsinstellingen van een bepaald niveau op het dagelijks leven²³ als belangrijk inschat, heeft men een grotere kans om altijd te gaan stemmen voor het betreffende niveau (met uitzondering van het regionale niveau, waar dat niet significant is). Ten slotte oefenen de identiteitsvariabelen geen significant effect uit tenzij voor het regionale niveau, waarbij zij die zich in eerste plaats identificeren met hun gewest of gemeenschap de meeste kans maken om *altijd* te gaan stemmen (althans bij de regionale verkiezingen).

De argumenten die in het verleden werden geformuleerd, zijn dus nog altijd geldig (De Winter et al., 2003). Bij afschaffing van de stemplicht zouden de sociaal zwaksten inderdaad minder goed vertegenwoordigd zijn in de wetgevende vergaderingen in ons land. De lagergeschoolden en lagere inkomensgroepen zouden het meest worden getroffen. Hetzelfde geldt voor diegenen die weinig in de politiek zijn geïnteresseerd. Men mag zich dus terecht afvragen wat de weldaden zijn van de afschaffing van de stemplicht in België, aangezien een aanzienlijk deel van de bevolking minder goed zal vertegenwoordigd zijn, wat haaks staat op de essentie van de representatieve democratie.

Ten slotte hebben we aangetoond dat de verschillen inzake de determinanten van de potentiële opkomst tussen de vier verkiezingsniveau marginaal zijn, ondanks de aanzienlijke daling van de bereidheid om te stemmen voor het gemeentelijke niveau, het regionale en federale en het Europese niveau. Toch zijn er enkele verschillen in de determinanten: op het gemeentelijke niveau speelt partij-identificatie niet mee (in tegenstelling tot de drie andere indicatoren), wegens de zwakke band tussen de lokale lijsten en de nationale partijen. Ook voelt de burger zich nauwer betrokken bij de gemeentelijke beleidsvraagstukken. Vervolgens hebben de oudere kiezers op het lokale niveau een grotere kans om *altijd* te gaan stemmen, wat niet het geval is voor de andere niveaus. Het effect van de leeftijd is dus waarschijnlijk niet het gevolg van een langere socialisatie in de norm van kiezen als burgerplicht, maar eerder van een grotere gehechtheid aan het gemeentelijke niveau.

De determinanten van de potentiële opkomst voor de Europese verkiezingen verschillen van die van de andere niveaus aangezien inkomen er geen invloed op uitoefent. En het regionale niveau is het enige waarvoor er een positief effect geldt voor de mate van identificatie met dat niveau. Daar tegenover staat dat er enkel voor dat niveau geen verband is met de inschatting van de invloed op het dagelijkse leven van de politieke instellingen van

dit niveau, wat er kan op wijzen dat de burgers een minder duidelijk beeld hebben van de impact van het regionale beleid op hun leven.

10.6 Hebben de afwezigen altijd ongelijk? Over de effecten van abstentionisme

Nu we een zicht hebben op de determinanten van het potentieel abstentionisme, en van wie al dan niet komt opdagen om te stemmen, loont het de moeite om te kijken naar de gevolgen ervan. Meer specifiek willen we kijken naar de gevolgen van die afwezigheid op de sterkte van de politieke partijen. De volkswijsheid stelt immers dat het afschaffen van de opkomstplicht een partijpolitieke aardverschuiving zou kunnen teweegbrengen. Vooral in Vlaanderen maakte dat idee opgang na Zwarte Zondag. Toen gingen er stemmen op om de opkomstplicht af te schaffen om de opmars van extreemrechts in te dijken. De redenering was dat vooral de politiek ontevredenen, die verondersteld werden voor het Vlaams Blok te stemmen, thuis zouden blijven.

Hoewel dat idee intuïtief aantrekkelijk is, gaat de meer wetenschappelijke literatuur uit van twee tegengestelde hypothesen. Het eerste kamp argumenteert dat de effecten van de afschaffing van de opkomstplicht slechts beperkt zullen blijven. Voorstanders van die hypothese gaan ervan uit dat de opkomstplicht leidt tot willekeurig stemmen: de opkomstplicht dwingt kiezers die zich anders zouden onthouden, immers niet om een overtuigde stem, maar veeleer om een willekeurige stem uit te brengen. Die kiezers zullen dus niet uit overtuiging maar willekeurig een partij kiezen. In principe zou het wegvallen van die kiezers elke partij dan ook even sterk treffen, waardoor het effect van de afschaffing van de opkomstplicht op de sterkte van de partijen verwaarloosbaar is.

De pleitbezorgers van het tweede kamp, waaronder de bekende politicoloog Arend Lijphart, stellen net het omgekeerde. Volgens hen heeft de opkomstplicht wel degelijk directionele effecten. De mate van opkomst zou dus de relatieve sterkte van partijen bepalen. Sommige partijen, aldus de redenering, hebben een electoraat dat meer geneigd is om te gaan stemmen of om net weg te blijven uit het stemhokje wanneer dat niet verplicht zou zijn. Het

afschaffen van de opkomstplicht zou dan ook sterke machtheffecten hebben op het partijpolitieke landschap. Volgens die logica kunnen sommige partijen dus hun voordeel doen door de opkomstplicht af te schaffen.

Empirisch onderzoek naar dat thema heeft echter geen definitief uitsluitend gebrach. Fowler (2013) stelt, na vergelijking van data uit verschillende Australische staten, dat de invoering van de opkomstplicht grote veranderingen met zich meebracht. Zo zou, afhankelijk van de staat, de Labour Party 7 tot 10 procentpunten hoger scoren na de aanname van de opkomstplicht. Ook een recente studie van Miller en Dassonneville (2014) wijst in dezelfde richting. Op basis van longitudinale data tonen ze aan dat het afschaffen van de opkomstplicht in Nederland leidde tot een significante verhoging van het aantal stemmen voor linkse partijen. Dat effect vond echter niet onmiddellijk plaats, maar werd over een langere periode waargenomen.

Het merendeel van het empirisch onderzoek wijst echter in de richting van een status quo. Het afschaffen van de opkomstplicht en de daarmee gepaard gaande afname van de participatie in verkiezingen, zou slechts marginale effecten hebben op de relatieve kracht van partijen. Zo stellen Selb en Lachat (2009: 574) het volgende: 'A variety of research designs and data sources have shown that higher or lower turnout would have only marginal effects on the relative strength of parties.' Simulatieoefeningen in Amerikaanse surveys wijzen eveneens op kleine verschillen mocht de opkomstplicht verplicht worden in de USA (Brunell & DiNardo, 2004) en onderzoek dat nationale en Europese verkiezingen vergeleek, wijst in gelijkaardige richting (Eijk & Egmond, 2007). Op basis van Belgische data, ten slotte, kwamen ook Hooghe en Pelleriaux (1998: 423) tot de conclusie dat de verschillen met of zonder opkomstplicht slechts licht zouden verschillen en de machtsverhoudingen niet fundamenteel zouden wijzigen.

Om te zien in welke mate de beide theoretische strekkingen het dichtst aanleunen bij de huidige Belgische situatie, doen we een beroep op de vraag uit de PARTIREP-survey over partijkeuze en de hypothetische vraag of de respondenten nog zouden komen stemmen mocht de opkomstplicht afgeschaft worden. We maken daarbij de vergelijking tussen de huidige situatie (het verklaarde stemgedrag) van alle respondenten en de hypothetische situatie waarbij we enkel die respondenten behielden die zich bij elke verkiezing naar het stemhokje zouden begeven (dus zij die 'altijd' zouden komen).²⁴

In tabel 10.4 kijken we naar Vlaanderen en vergelijken we de situatie met opkomstplicht ('Met plicht') en zonder opkomstplicht ('Zonder plicht') voor zowel de Europese, federale als regionale verkiezingen. We voegden ook een kolom in die het verschil in percentagepunten tussen de werkelijke en hypothetische situatie weergeeft. De resultaten in de tabel geven in elk geval aan dat het afschaffen van de opkomstplicht geen politieke schokgolf zou teweegbrengen. De verschillen met of zonder opkomstplicht zijn minimaal. De enige uitschieters zijn CD&V, die bij de Europese verkiezingen 2.1% zou verliezen, en sp.a, die bij de regionale verkiezingen 2.8% zou verliezen. Van sterke directionele effecten is er dus geen sprake onder Vlaamse kiezers.

Tabel 10.4: steun voor Vlaamse partijen met en zonder opkomstplicht

	Europese verkiezingen			Federale verkiezingen			Regionale verkiezingen		
	<i>Met plicht</i>	<i>Zonder plicht</i>	<i>Ver-schil</i>	<i>Met plicht</i>	<i>Zonder plicht</i>	<i>Ver-schil</i>	<i>Met plicht</i>	<i>Zonder plicht</i>	<i>Ver-schil</i>
CD&V	18.6	16.5	-2.1	17.4	18.6	+1.2	19.0	20.4	+1.4
Groen	12.0	12.6	+6	9.7	9.4	-.3	11.1	10.4	-.7
N-VA	26.4	25.9	-.5	35.3	36.0	+7	35.7	37.4	+1.7
sp.a	11.9	10.5	-1.4	13.5	12.9	-.6	14.2	11.4	-2.8
Vlaams Belang	3.1	2.4	-.7	2.4	2.0	-.4	2.3	2.2	-.1
Open VLD	22.3	23.8	+1.5	14.3	14.1	-.2	12.4	11.9	-.5
PvdA +	1.9	2.1	+2	2.8	4.0	+1.2	2.4	2.9	+5
Blanco, ongeldig, andere	3.8	6.2	+2.4	4.6	3.0	-1.6	2.9	6.3	+3.4
Totaal	100.0	100.0		100.0	100.0		100.0	100.0	

Het beeld langs Franstalige kant verschilt echter grondig van de Vlaamse resultaten. In tabel 10.5 lijkten we de hypothetische verschillen op met en zonder opkomstplicht voor de drie verkiezingen. De directionele effecten zijn er veel meer uitgesproken dan in Vlaanderen. Hoewel de sterkte van de effecten verschilt op Europees, federaal of regionaal vlak, zijn de trends vrij eenduidig: de PS verliest een groot deel van haar aanhang (tussen 3.2% en 6.4%) en cdH maar vooral MR en Ecolo zouden daarvan de vruchten oogsten. Op Europees vlak zou de PS haar leiderspositie verliezen en zou MR de grootste worden. Op federaal vlak zou het verschil tussen PS en MR slinken van 13.1% tot amper 3.9%, en op regionaal vlak zouden de beide

partijen exact dezelfde score bekomen. De schokgolf die door Wallonië zou gaan, is dan ook veel groter dan die in Vlaanderen.

Tabel 10.5: steun voor Waalse partijen met en zonder opkomstplicht

	Europese verkiezingen			Federale verkiezingen			Regionale verkiezingen		
	<i>Met plicht</i>	<i>Zonder plicht</i>	<i>Ver-schil</i>	<i>Met plicht</i>	<i>Zonder plicht</i>	<i>Ver-schil</i>	<i>Met plicht</i>	<i>Zonder plicht</i>	<i>Ver-schil</i>
PS	30.0	25.9	-4.1	34.7	28.3	-6.4	28.7	25.5	-3.2
MR	23.7	26.3	+2.6	21.6	24.4	+2.8	25.5	25.5	0
CDH	13.8	15.2	+1.4	17.2	19.4	+2.2	18.5	20.2	+1.7
Ecolo	12.1	15.2	+3.1	9.4	12.7	+3.3	13.0	13.9	+0.9
FDF	1.0	1.0	0	1.6	1.7	-0.1	1.3	1.8	+0.5
PTB-GO	6.9	6.3	-0.6	7.1	7.2	+0.1	5.4	6.3	+0.9
PP	6.2	5.1	-0.9	4.7	5.0	+0.3	4.1	4.5	+0.4
Blanco, ongeldig, andere	6.3	5.0	-1.3	2.7	1.3	-1.4	6.4	2.3	-4.1
Totaal	100.0	100.0		100.0	100.0		100.0	100.0	

We mogen natuurlijk niet op de feiten vooruitlopen. We kunnen op basis van de analyses van hypothetisch gedrag immers geen definitief uitsluitel geven over de gevolgen van de afschaffing van de opkomstplicht op de relatieve sterkte van de partijen. De gevolgen zullen ook afhangen van de mobilisatiekracht van de partijen. En zelfs als die verschillen zich zouden voltrekken, dan nog is het onduidelijk of ze een grote invloed zullen hebben op de effectieve zetelverdeling. Dat hangt immers af van allerlei andere kenmerken van het kiesstelsel (zoals de grootte van de kieskring). De mechanische effecten van het afschaffen van de opkomstplicht kunnen dus beperkt zijn, maar de psychologische effecten zijn zonder twijfel meer uitgesproken. Daar waar PS momenteel heer en meester is in Wallonië bij elk van de drie verkiezingen, wordt ze in de situatie zonder opkomstplicht voorbijgestoken of op de hielen gezeten door MR. Dat kan een fundamenteel andere dynamiek teweegbrengen in het Franstalige partijlandschap.

Hoe kunnen we die verschillen tussen Vlaanderen en Wallonië verklaren? Een mogelijke hypothese is het bestaan van verschillende democratische culturen in de beide regio's. Een andere mogelijke verklaring (die in de internationale literatuur ook vaak aan bod komt) is dat de PS in Wallonië veel

meer dan de sp.a in Vlaanderen kiezers aantrekt met een lage sociaaleconomische status en dat die kiezers in veel grotere mate geneigd zijn om niet te komen opdagen bij verkiezingen. Dat is ook wat Hooghe en Pelleriaux vinden: 'Parties relying on a high status electorate (ecologists, conservatives) gained votes, while parties relying on an electorate with little formal education (socialists, extreme right) would lose votes' (1998: 423).

10.7 Besluit

Op 7 november 2014, zes maanden na de verkiezingen van mei, dienden de liberale Vlaamse volksvertegenwoordigers Lijnen en Van Biesen een wetsvoorstel in, bedoeld om binnen de kieswetgeving de huidige sancties af te schaffen op de niet-naleving van de opkomstplicht. Volgens hen is dat een efficiënte manier om het vertrouwen in de overheidsinstellingen te herstellen, omdat dat de partijen zou verplichten veel meer moeite te doen om de kiezers ervan te overtuigen naar de stembus te gaan.

Wij willen hier geen standpunt innemen in dat debat omdat het duidelijk gaat over een partijtactische keuze, die tevens gedreven wordt door waarden en opvattingen inzake het wezen van de democratie zelf. We willen hier enkel wijzen op twee mogelijke gevolgen van de afschaffing van de opkomstplicht op het profiel van de effectieve kiezer.

Welk deel van de bevolking zou het meest profiteren van die beslissing? Onze analyses tonen dat bij de afschaffing van de opkomstplicht de mensen die minder actief en minder geïnteresseerd zijn in de politiek, minder zouden gaan stemmen. Dat bevestigt het streefdoel van het wetsvoorstel, namelijk dat de burgers bewust zouden gebruikmaken van hun grondrecht, met name het kiesrecht. Maar het bewustzijn van dat grondrecht en de maatschappelijke plicht om het te gebruiken, verschilt naargelang de sociale status van de burgers, in de eerste plaats door hun opleidingsniveau. De maatschappelijk zwaksten, die al weinig deelnemen aan de politiek, zouden daardoor niet meer deelnemen aan de aanduiding van hun bestuurders. De stemplicht heeft dus een belangrijk positief effect op het inclusieve karakter van de vertegenwoordigende democratie in België.

Voorts kan men de afschaffing van deze norm bekijken vanuit een partij-optiek. Het is zeker en vast onmogelijk om bij afschaffing van de stemplicht met zekerheid de zetelverdeling te voorspellen in toekomstige verkiezingen. Men kan wel een extrapolatie maken op basis van de resultaten van de voorbije verkiezingen. Hebben sommige partijen baat bij de afschaffing? In Vlaanderen, waar de kwestie het meest wordt besproken in de politieke en media-arena's, blijkt het effect vrij marginaal te zijn. Daarentegen zou de impact op het Waalse partijlandschap groter zijn, ten nadele van de PS en in het voordeel van Ecolo en de MR, en in minder mate de cdH.

11 OP ZOEK NAAR DE EUROPESE KIEZER

DE PLAATS VAN DE EUROPESE VERKIEZINGEN BIJ DE ‘MOEDER VAN ALLE VERKIEZINGEN’

Soetkin Verhaegen, Camille Kelbel & Virginie Van Ingelgom

11.1 Inleiding

Een vaak gehoorde stelling in het debat over de Europese Unie is dat de Europese verkiezingen niet over de EU zelf gaan, maar over nationale thema's. In de academische literatuur wordt dat fenomeen omschreven als 'tweederangs nationale verkiezingen' (Reif en Schmitt, 1980; van der Eijk en Franklin, 1994; Hobolt en Wittrock, 2011). Veel wijst inderdaad in die richting. Politieke partijen investeren bijvoorbeeld slechts beperkte middelen in hun campagne voor de Europese verkiezingen en media schenken weinig aandacht aan die verkiezingen (de Vreese, 2003; Petithomme, 2012; Tenscher en Maier, 2009).

Nochtans zijn verkiezingen – ook Europese verkiezingen – belangrijke democratische momenten waarbij burgers de uitslag bepalen. Zogenaamde Europese tweederangsverkiezingen ondermijnen op die manier de democratische kwaliteit van de EU (Rosema en De Vries, 2011). Als burgers hun stem niet op basis van een Europees stemmotief uitbrengen of wanneer zij weinig belang hechten aan Europese verkiezingen, kan dat tot een wanverhouding leiden tussen hun uitgebrachte stem en hun eigenlijke beleidsvoorkeuren. De kans is dan reëel dat Europese parlementsleden die verkozen zijn op basis van vooral nationale overwegingen tekortschieten in het vertegenwoordigen van hun kiezers in EU-domeinen omdat ze daarvoor

geen duidelijk mandaat kregen. Een deel van de oplossing om de democratische vertegenwoordiging van burgers in de EU te versterken, ligt dus in de manier waarop burgers kiezen in Europese verkiezingen en het belang dat zij hechten aan die verkiezingen.

De centrale vraag in dit hoofdstuk is dan ook in welke mate de voorbij Europese Parlementsverkiezingen (EP-verkiezingen) door de burgers gezien werden als tweederangs nationale verkiezingen. We onderzoeken welke EU-gerelateerde attitudes en gevoelens die kiezers typeert die wel een specifieke Europese stem uitbrachten. De assumptie is dus wel dat burgers de EP-verkiezingen gebruiken om hun nationale beleidsvoorkeuren uit te drukken. Maar meningen over de Europese integratie en het gevoel tot de EU te behoren, kunnen er misschien voor zorgen dat EP-verkiezingen toch een Europese dimensie krijgen.

De drievoudige Belgische verkiezingen op 25 mei 2014 waren een interessante case om het tweederangsmodel opnieuw onder de loep te nemen en enkele basisassumpties ervan te testen. Het doel van dit hoofdstuk is dus meer inzicht te krijgen in de vraag hoe en waarom de EP-verkiezingen voor de kiezers verschilden van de federale verkiezingen. We presenteren daarvoor eerst de hypothesen die uit het tweederangsverkiezingsmodel kunnen afgeleid worden. We wijzen daarbij ook op de specifieke kenmerken van de Belgische casus. Daarna beschrijven we in welke mate de EP-verkiezingen door de kiezers inderdaad als tweederangsverkiezingen gezien werden. Ten slotte gaan we na of attitudes ten opzichte van Europese integratie en Europese identiteit het gedrag in en de houdingen tegenover de EP-verkiezingen kunnen verklaren.

11.2 Tweederangsverkiezingen voor het Europees parlement

11.2.1 Het tweederangsmodel toegelicht

Meteen na de eerste rechtstreekse EP-verkiezingen in 1979 ontstond het idee dat zij op vele plaatsen in grote mate gedomineerd werden door overwegingen uit een andere politieke arena (de nationale) dan de arena waarin de Europese verkiezingen georganiseerd worden (Reif en Schmitt, 1980).

Die tweederangsstatus van de Europese verkiezingen is sindsdien vaak geïllustreerd, zowel met verkiezingsresultaten als met onderzoek naar de mechanismen die op het individuele niveau tot die resultaten leiden (Marsh en Mikhaylov, 2010). Volgens Reif (1984) zijn er slechts twee soorten verkiezingen: eersterangsverkiezingen (nationale verkiezingen) en tweederangsverkiezingen (dat zijn alle andere verkiezingen, zowel Europese als subnationale verkiezingen). Hoewel de Vlaamse en Waalse kiezers in 2014 ook voor het regionale niveau een stem konden uitbrengen, vergelijken we de EP-verkiezingen in dit hoofdstuk toch enkel met de federale verkiezingen omdat dat volgens het theoretisch model de eersterangsverkiezingen waren of zouden moeten zijn. De uitslagen voor de federale en de regionale verkiezingen waren overigens zeer gelijklopend (zie hoofdstuk 1).

De voorbije decennia is het model van Reif en Schmitt (1980) meermaals getest en geamendeerd zodat de basiskenmerken ervan ondertussen vrijwel algemeen aanvaard zijn. Die hebben in essentie betrekking op de resultaten van de tweederangsverkiezingen: de opkomst is lager en er zijn meer stemmen voor nieuwe en kleine partijen en verlies voor de regeringspartijen. We moeten wel opmerken dat er mogelijk een *ecologische fout* schuilt in het initiele model (Marsh en Mikhaylov, 2010). Reif en Schmitt testten hun hypothesen over *individuele* stemmotieven immers via waarnemingen op het geaggregeerde niveau (de totale resultaten), waardoor zij dus niet echt het gedrag van de individuele kiezers analyseren. Wij beschikken wel over data op het individuele niveau en kunnen dus de verwachtingen ook bij de kiezers zelf testen. We kijken daarbij in de eerste plaats naar *vote splitting* of het uitbrengen van een andere stem op het Europese dan op het federale niveau en in de tweede plaats naar de bereidheid om te stemmen voor de beide niveaus.

Volgens het tweederangsmodel wordt de verkiezingsuitslag dus vooral bepaald door nationale thema's. Wanneer kiezers de EP-verkiezingen als tweederangsverkiezingen beschouwen, vertaalt zich dat in hun stemgedrag. Een eerste mogelijkheid is dat kiezers voor de beide verkiezingen voor dezelfde partij stemmen. Zij doen dat dan om dezelfde nationale motieven.

Een tweede mogelijkheid is dat kiezers hun *stem veranderen* tussen de nationale en de Europese verkiezingen. In de meeste landen worden die niet op dezelfde dag georganiseerd. Wanneer dat – zoals het geval in België in 2014 – wel zo is, is er sprake van *vote splitting*. In dat geval maakt de kiezer

een specifieke keuze in de EU-verkiezingen, maar die aparte keuze is niet noodzakelijk door EU-stemmotieven ingegeven. Zo blijken kiezers vaker *met het hart* te stemmen in Europese verkiezingen en vaker strategisch te stemmen in nationale verkiezingen. Op het Europese niveau hoeft er immers geen regering te worden gevormd, waardoor het niet zo veel uitmaakt als je voor een kleine partij stemt die je nauwer aan het hart ligt. In de nationale verkiezingen is de kans echter groot dat je stem voor die kleinere partij toch maar in de oppositie verdwijnt, waardoor het strategisch beter is te kiezen voor een partij die je iets minder steunt, maar die meer kans heeft om een meerderheid te vormen (Marsh en Mikhaylov, 2010; zie ook hoofdstuk 7 in dit boek). Daarnaast kunnen kiezers ook van stem veranderen omdat ze de regerende partij waarvoor ze in de nationale verkiezingen wel gestemd hebben, willen afstraffen omdat ze ontgoocheld zijn in het gevoerde beleid. Die twee redenen voor *vote splitting* zijn duidelijk nationaal geïnspireerd. *Vote splitting* kan dus door zowel Europese als nationale motieven geïnspireerd zijn, wat onderzoek ernaar bemoeilijkt.

11.2.2 *Vote splitting* in mei 2014

De samenvallende verkiezingen in België maken dat echter toch wel mogelijk. Zo kunnen we verwachten dat kiezers die voor een verschillende partij stemden in de federale en Europese verkiezingen in 2014, hun stem waarschijnlijk baseerden op Europese stemmotieven en de EP-verkiezingen dus niet als tweederangsverkiezingen beschouwden. Zoals hierboven uitgelegd werd, kan *vote splitting* verschillende redenen hebben. Wanneer een kiezer federaal een stem uitbrengt vanuit de overtuiging dat een bepaalde partij beter geschikt is om het land te besturen en voor de Europese verkiezingen op een andere partij stemt, dan is er sprake van een Europese reden voor die verschillende stem. Een kiezer kan echter ook op basis van alleen maar nationale stemmotieven zijn of haar stem splitsen. Dat gebeurt bijvoorbeeld wanneer hij of zij de regerende partij die federaal een stem kreeg, wil afstraffen met de Europese stem. We verwachten echter dat dat mechanisme erg beperkt was tijdens de voorbije verkiezingen in België. Een eerste reden daarvoor is de timing van de verkiezingen. Hoe verder de nationale en Europese verkiezingen in de tijd uit elkaar liggen, hoe groter de kans dat kiezers bij Europese verkiezingen tegen de zittende regeringspartijen stemmen (Koepke en Ringe, 2006). Wanneer de EP-verkiezingen echter kort voor of na de nationale verkiezingen plaatsvinden, dan is de

kans groter dat de meerderheidspartijen een bonus krijgen in de EP-verkiezingen (Reif, 1985). We verwachten dus dat kiezers die op basis van nationale stemmotieven een stem uitbrengen voor het EP (de algemene hypothese van het tweederangmodel), vaker op dezelfde partij stemmen als bij de nationale verkiezingen wanneer de verkiezingen samenvallen (Dandoy, 2013). Een tweede reden om te verwachten dat weinig Vlaamse en Waalse kiezers in 2014 volgens een afstraffingsmotief hun stem bepalen, is dat het afstraffen van een zetelende partij in EP-verkiezingen vooral voorkomt wanneer kiezers de indruk hebben dat er een reële kans is op een machtswissel. Dat is bijvoorbeeld mogelijk in een meerderheidssysteem, waarbij één partij duidelijk de verantwoordelijkheid draagt (Marsh, 1998). Aangezien het Belgische meerpartijensysteem, de federale structuur met verschillende coalitieregeringen en het op machtsdeling gebaseerde pacificatiemodel er net voor zorgen dat er veel verschillende partijen deel uitmaken van het bestuur, is het in België moeilijk dat bestuur met een stem te straffen (Delwit en Poirier, 2005). Het exact samenvallen van de verkiezingen en de relatieve onduidelijkheid over wie de overheid precies is, maken het dus mogelijk om in ons onderzoek met meer zekerheid te verwachten dat een verschillende stem uitbrengen in de beide verkiezingen betekent dat specifieke Europese stemmotieven aan de basis ervan liggen.

De opkomstplicht in België maakt het wel moeilijk om de opkomst tussen de twee verkiezingen te vergelijken. In tegenstelling tot onderzoek dat gebruikmaakt van de geaggregeerde data over de verkiezingsopkomst in de verschillende lidstaten, kunnen wij wel gebruikmaken van de vragen naar de bereidheid om op de verschillende niveaus te stemmen (zie ook hoofdstuk 10). Een ander voordeel voor ons is ook dat de informatie over de stemkeuze zeer kort na de verkiezingen verzameld werd. Terwijl onderzoek naar *vote splitting* tussen nationale en Europese verkiezingen tot nog toe meestal gebaseerd werd op data waarbij respondenten gevraagd werden of ze zich hun stemkeuze van een tijd geleden nog herinnerden, hadden onze respondenten nauwelijks de kans om hun stem te vergeten. Zij hadden die op onze vraag immers meteen genoteerd (zie hoofdstuk 1).

Wij kunnen daarom twee hypothesen formuleren met betrekking tot het verschil tussen de federale en de EP-verkiezingen:

Hypothese 1a: We verwachten dat kiezers voor dezelfde partij stemmen in Europese en federale verkiezingen (ze splitsen hun stem niet).

Hypothese 1b: We verwachten dat kiezers een hogere bereidheid tonen om te stemmen in federale verkiezingen dan in Europese.

11.2.3 Europese verklaringen voor de stem

In tegenstelling tot het model van de tweederangsverkiezingen, dat stemgedrag in de EP-verkiezingen op basis van nationale motieven verklaart, testen wij ook in hoeverre Europese attitudes en een Europese identiteit het stemgedrag en de houding ten opzichte van EP-verkiezingen kunnen verklaren (Hix en Hagemann, 2009; Van Aelst en Lefevere, 2012).

Wij hechten hier ook meer dan in vorige studies belang aan die *Europese verklaringen* omdat vandaag zowel de politiek-institutionele context (veranderingen door het Verdrag van Lissabon) als de economische situatie (Eurocrisis) meer EU-specifieke thema's in de electorale campagnes hebben gebracht. We verwachten daarom dat er in 2014 toch meer op basis van EU-motieven gestemd werd. Recent onderzoek suggereert immers dat in een meer gepolitiseerde context de kans reëler is dat stemkeuzes beïnvloed worden door attitudes over de EU en dat er een stijgende trend is in de impact van EU-attitudes op de stemkeuze in de EP-verkiezingen (de Vries & Tillmann, 2011; Hobolt et al., 2009). Kiezers stemmen bijvoorbeeld voor een partij met een uitgesproken standpunt over Europese integratie of stemmen voor politici die zichzelf expliciet als een Europese kandidaat profileren. Of kiezers dan eurofiel of eurosceptisch zijn en voor een partij of kandidaat stemmen die uitgesproken pro- of anti-Europese integratie is, leidt in dat geval tot hetzelfde resultaat: kiezers stemmen op basis van hun attitudes over de EU. Dat zorgt er dan voor dat kiesgedrag vaker verschilt tussen nationale en EP-verkiezingen (Rohrschneider en Clark, 2008). Euroonverschillige burgers zullen daarentegen minder gemakkelijk op basis van Europese thema's kiezen wanneer ze toch voor de EP-verkiezingen (moeten) gaan stemmen omdat dat domein hen eerder koud laat (Stoeckel, 2013; Van Ingelgom, 2014). We verwachten daarom dat:

Hypothese 2: Kiezers met positieve of negatieve attitudes over de EU (in tegenstelling tot onverschilligheid) vaker voor een andere partij stemmen in EP-verkiezingen dan in nationale verkiezingen.

Het belang dat burgers hechten aan EP-verkiezingen wordt niet enkel door stemgedrag, maar ook door de bereidheid om te stemmen in EP-verkiezingen aangetoond. Die bereidheid geeft een indicatie van de mate waarin burgers de EU-instellingen zien als hun legitieme vertegenwoordigers (Loveless en Rorhschneider, 2011). Wanneer burgers geen belang hechten aan de EP-verkiezingen, dan zou dat suggereren dat zij niet het gevoel hebben dat die verkiezingen hen aanbelangen en dat zij zich met andere woorden geen deel voelen van de gemeenschap die de EU-instellingen proberen te vertegenwoordigen. We verwachten immers dat democratische instellingen functioneren volgens de normen, waarden en overtuigingen in de gemeenschap die de instellingen vertegenwoordigen (Reus-Smit, 2007). Een legitiem democratisch systeem wordt dan gedefinieerd als een systeem waarvan burgers het gevoel hebben dat het functioneert ten voordele van de gemeenschap die door het systeem vertegenwoordigd wordt. Daarin zit de veronderstelling dat democratische instellingen een gemeenschap vertegenwoordigen die daadwerkelijk bestaat. Van burgers wordt dus verwacht dat ze een minimale verbondenheid voelen met de politieke gemeenschap die vertegenwoordigd wordt door de politieke instellingen (Easton, 1965; Ehin, 2008). Burgers kunnen pas het gevoel hebben dat de EU ten voordele van hen functioneert, wanneer zij zich deel voelen van de gemeenschap van Europese burgers die gerepresenteerd wordt in de EU-instellingen en wanneer zij dus een Europese identiteit hebben (Bruter, 2008). We verwachten daarom dat burgers met een sterkere Europese identiteit de EP-verkiezingen belangrijker vinden omdat ze zich deel voelen van de gemeenschap die vertegenwoordigd wordt door de instelling waarvoor ze kunnen kiezen. Zij vinden het belangrijker om te participeren in het democratische proces en inspraak te krijgen in de samenstelling van het EP. Met andere woorden: ze zijn meer bereid te stemmen in EP-verkiezingen. Uiteraard betekent dat niet dat die burgers per definitie een positieve houding hebben over de richting waarin de EU zich ontwikkelt. Het betekent echter dat ze *geven om* de richting waarin de EU zich ontwikkelt. Daarnaast verwachten we ook dat burgers met een uitgesproken mening over de EU meer bereid zijn om in EP-verkiezingen te stemmen. Eurosceptische en eurofiële burgers willen immers dat hun negatieve of positieve stem over het Europese project ge-

hoord wordt. Euro-onverschillige burgers zouden dan weer minder bereid zijn te stemmen in EP-verkiezingen.

Hypothese 3: We verwachten dat kiezers met een sterkere Europese identiteit en met uitgesproken attitudes over de EU, meer bereid zijn te stemmen in EP-verkiezingen.

In wat volgt, beschrijven we eerst in welke mate burgers hun stem splitsten in 2014 en in welke mate zij bereid zouden zijn om te stemmen in EP-verkiezingen indien er geen opkomstplicht meer zou zijn. Daarna testen we in welke mate attitudes over de EU en Europese identiteit stemsplitsten en bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen kunnen verklaren.

11.3 Resultaten

11.3.1 Het belang van federale en Europese verkiezingen

Volgens het tweederangsmodel vinden burgers EP-verkiezingen minder belangrijk dan nationale verkiezingen. Om die reden zouden het niet Europese thema's zijn, maar nationale thema's die Europese verkiezingen domineren. Daarom verwachten we dat kiezers voor dezelfde partij zullen stemmen in zowel de nationale als Europese verkiezingen. De beide stemmen worden gedreven door dezelfde opinies over nationale thema's. Wanneer kiezers echter wel voor een andere partij stemmen in de Europese verkiezingen dan in de federale verkiezingen, geeft dat aan dat die kiezers hun stemkeuze hoogstwaarschijnlijk op verschillende (en dus mogelijk Europese) overwegingen baseerden.

In de PARTIREP-survey zien we dat zowel in Vlaanderen als in Wallonië zo'n 76% van de ondervraagden voor dezelfde partij gestemd zou hebben in de beide verkiezingen. Er was dus slechts in beperkte mate sprake van *vote splitting*. In onderzoek over de verkiezingen in 2009, waarbij Belgische kiezers ook voor zowel Europese als voor regionale verkiezingen hun stem konden uitbrengen, vonden Van Aelst en Lefevere (2012) gelijkaardige cijfers. In tabel 11.1 tonen we voor welke partij kiezers stemden in de EP-verkiezingen, vergeleken met de partij waarvoor ze stemden in de federale verkiezingen.

We zien dat respondenten die in de federale verkiezingen voor PvdA+, cdH of N-VA stemden, het vaakst voor een andere partij stemden op het Europese niveau. In Vlaanderen profiteerde vooral Open VLD bij de Europese verkiezingen van *vote splitting*. De cijfers suggereren dat dat succes te wijten is aan stemmen ad personam voor Guy Verhofstadt. Van de Vlaamse respondenten die hun stem splitsten en voor een specifieke kandidaat stemden (in tegenstelling tot het uitbrengen van een lijststem), rapporteert 47.9% voor Verhofstadt gestemd te hebben. We kunnen echter niet met zekerheid zeggen of dat betekent dat die kiezers een Europese motivatie dan wel een nationale motivatie hadden om voor Verhofstadt te stemmen. Enerzijds kan men voor hem gestemd hebben omdat hij zich sterk profileert als Europees politicus of omdat hij als kandidaat-voorzitter van de Europese Commissie naar de kiezer trok. Dat zijn Europese stemmotivaties. Anderzijds kan een stem voor Verhofstadt echter ook een nationale motivatie gehad hebben, bijvoorbeeld wanneer men voor hem stemde omdat men een Belg aan het hoofd van de Europese Commissie wilde of louter wegens zijn bekendheid als ex-premier.

In Wallonië zien we dat Ecolo het meest profiteerde van kiezers die hun stem splitsten. De partij kreeg in de EP-verkiezingen de steun van 7.5% van de kiezers die op het federale niveau voor cdH stemden en 8.4% van PTB-GO. Ecolo verloor echter ook 7.9% van haar stemmen aan de PS. Het cdH, daarentegen, deed een minder goede zaak en verloor 14.4% van haar federale kiezers aan de MR in de EP-verkiezingen.

Een tweede fenomeen dat aanduidt dat burgers Europese verkiezingen minder belangrijk vinden dan nationale verkiezingen, zijn de lage opkomstcijfers bij Europese verkiezingen, vergeleken met nationale verkiezingen. Aangezien er opkomstplicht is in België, is dat iets moeilijker te meten in ons land. We vroegen de respondenten daarom hoe vaak ze nog zouden gaan stemmen in verschillende verkiezingen, wanneer de opkomstplicht afgeschaft zou worden. Het is hier belangrijk om op te merken dat dat natuurlijk een hypothetische vraag is, die eerder de bereidheid tot stemmen in de verschillende verkiezingen aanduidt, dan reëel gedrag zoals verkiezingsopkomst. Het opnemen van die vraag in de studie, heeft echter ook een voordeel. Door zowel naar *vote splitting* als naar de bereidheid tot stemmen te kijken, kunnen we een beeld schetsen van het belang dat respondenten hechten aan Europese verkiezingen zoals dat enerzijds in hun gedrag tot uiting komt en hoe zich dat anderzijds vertaalt in houdingen over verkiezin-

Tabel 11.1: de federale en de Europese stem vergeleken

		Stem EP-verkiezingen							
Vlaanderen		<i>CD&V</i>	<i>Groen</i>	<i>N-VA</i>	<i>SP.A</i>	<i>Vlaams Belang</i>	<i>Open VLD</i>	<i>PvdA+</i>	<i>Andere</i>
Stem federale verkiezingen	CD&V	80.7	6.4	5.2	0.5	0.0	7.3	0.0	0.0
	Groen	7.6	72.6	1.2	3.0	1.2	11.7	0.0	2.7
	N-VA	7.0	3.7	69.5	0.7	2.2	14.7	0.5	1.8
	sp.a	2.7	5.8	0.0	80.8	0.0	8.0	0.7	2.1
	Vlaams Belang	0.0	0.0	10.3	0.0	76.6	13.1	0.0	0.0
	Open VLD	4.8	1.5	2.8	3.8	1.3	84.2	0.0	1.6
	PvdA+	3.3	23.9	6.8	7.4	0.0	0.0	58.8	0.0
	Andere	2.2	3.1	2.2	0.0	1.6	11.1	0.0	79.8
Wallonië		<i>PS</i>	<i>MR</i>	<i>cdH</i>	<i>Ecolo</i>	<i>PTB- GO</i>	<i>PP</i>	<i>Andere</i>	
Stem federale verkiezingen	PS	76.9	5.4	3.4	3.5	1.8	0.3	8.8	
	MR	2.7	80.2	4.8	3.1	0.0	4.6	4.6	
	cdH	2.3	14.4	63.3	7.5	2.1	5.6	4.8	
	Ecolo	7.9	1.5	1.6	80.6	1.5	0.0	7.0	
	PTB-GO	3.4	3.8	0.0	8.4	74.8	2.5	7.0	
	PP	4.7	3.7	2.9	0.0	3.5	82.3	2.9	
	Andere	2.7	9.4	1.3	4.3	2.2	4.4	75.9	

Noot: De cijfers geven het percentage respondenten weer dat voor een bepaalde partij stemde in de EP-verkiezingen, volgens de partij waarvoor ze stemden in de federale verkiezingen. In de categorie 'andere' zijn de respondenten opgenomen die zich onthielden, weigerden de vraag te beantwoorden of voor een andere partij, blanco of ongeldig stemden. De resultaten zijn gewogen voor leeftijd, gender, opleidingsniveau en werkelijke verkiezingsuitslag.

gen. In tabel 11.2 wordt de bereidheid weergegeven van respondenten om in EP-verkiezingen te stemmen, in vergelijking met de bereidheid in federale verkiezingen te stemmen. Eerst en vooral zien we dat er een erg sterke en significante relatie is tussen beide (χ^2 -test is significant bij $p < 0.001$). Respondenten die in hoge mate bereid zijn om te stemmen in één verkiezing, zijn meestal ook erg bereid om te stemmen in de andere verkiezing. Ondanks dat sterke verband, zien we echter ook dat 13.7% van de respondenten die aangeven nooit meer te zullen stemmen in EP-verkiezingen, dat wel nog meestal of altijd zou doen in federale verkiezingen. Die groep van respondenten vertoont dus een specifieke vorm van (potentiële) onthouding in Europese verkiezingen, maar niet in federale verkiezingen. Die houding vinden we ook terug in de categorie van respondenten die 'soms' zouden

stemmen in EP-verkiezingen indien er geen opkomstplicht meer zou zijn. Ongeveer een vijfde van hen zou nog steeds altijd stemmen in federale verkiezingen. Ten slotte zien we dat bijna niemand die meestal of altijd zou stemmen in EP-verkiezingen, zich zou onthouden in federale verkiezingen. Die resultaten geven duidelijk aan dat burgers het belangrijker vinden om in nationale verkiezingen te stemmen dan in Europese verkiezingen.

Tabel 11.2: bereidheid te stemmen in federale en Europese verkiezingen

		Bereidheid te stemmen in federale verkiezingen			
		Nooit	Soms	Meestal	Altijd
Bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen	Nooit	80.3	6.1	5.8	7.9
	Soms	4.8	59.6	16.4	19.2
	Meestal	1.0	2.9	71.3	24.9
	Altijd	0.7	0.9	1.0	97.4

Noot: De cijfers geven het percentage van respondenten weer dat bereid zou zijn te stemmen in federale verkiezingen als er geen opkomstplicht meer zou zijn, volgens de bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen. De resultaten zijn gewogen voor leeftijd, gender en opleidingsniveau.

Zowel de observaties over *vote splitting* als de bereidheid te stemmen in nationale en Europese verkiezingen suggereren dat burgers de EP-verkiezingen in 2014 inderdaad als tweederangsverkiezingen beschouwden (hypothesen 1a en 1b worden bevestigd). Toch zien we dat ongeveer een kwart van de respondenten een Europese stem uitgebracht lijkt te hebben en dat de bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen varieert. In het volgende deel testen we wat die Europese kiezers kenmerkt. Hebben zij een positievere houding ten opzichte van de EU en hebben zij een sterkere Europese identiteit?

11.3.2 Kenmerken van Europese kiezers

METHODE EN OPERATIONALISERING

Om te testen of burgers met specifieke EU-attitudes en een sterkere Europese identiteit meer belang hechten aan EP-verkiezingen, gaan we na hoe die twee karakteristieken zich verhouden tot stemsplitsen en de bereidheid om te stemmen in EP-verkiezingen. In de eerste test gebruiken we een multivariate logistische regressie om na te gaan of positieve of negatieve attitudes ten opzichte van EU-integratie (deels) kunnen verklaren waarom een vijfde van de Vlaamse en Waalse kiezers een gesplitste stem uitbracht (hypothese 2).²⁵

De afhankelijke variabele in de analyse is *vote splitting*. Respondenten die in de EP-verkiezingen voor een andere partij stemden dan in de federale verkiezingen, krijgen code 1; wie twee keer voor dezelfde partij koos, krijgt code 0. Omdat het Vlaamse en het Waalse partijsysteem gesplitst zijn, voeren we twee aparte analyses uit (De Winter et al., 2006). In de tweede test gaan we na of respondenten met een positievere houding ten opzichte van EU-integratie en een sterkere Europese identiteit meer bereid zijn te stemmen in EP-verkiezingen (hypothese 3). De afhankelijke variabele in die multivariate lineaire regressieanalyse is de bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen wanneer dat niet meer verplicht zou zijn. Respondenten konden antwoorden op een schaal van 1 tot 4 of ze nooit, soms, meestal of altijd zouden gaan stemmen in de EP-verkiezingen als de opkomstplicht afgeschaft zou zijn.

De verklarende variabele 'attitude ten opzichte van Europese integratie' wordt voor de beide analyses geoperationaliseerd door de respondenten te vragen hoe ze zouden reageren wanneer ze te horen zouden krijgen dat de EU opgeheven wordt. De antwoordopties waren 'een hele opluchting', 'onverschillig' of 'veel spijt'. Die opties komen respectievelijk overeen met de categorieën eurosceptisch, euro-onverschillig en eurofiel. Europese identiteit wordt gedefinieerd als dat deel van de sociale identiteit van individuen dat bestaat uit het gevoel deel uit te maken van een gemeenschap van Europese burgers (Herrmann en Brewer, 2004). Mensen maken deel uit van talrijke groepen in de samenleving. Wanneer men er zich zowel cognitief bewust van is lid te zijn van een groep en zich positief en emotioneel verbonden voelt met die groep, dan wordt dat lidmaatschap deel van iemands zelfperceptie en dus van iemands identiteit (Tajfel, 1981). Wanneer een individu zich er cognitief bewust van is deel uit te maken van de groep van Europese burgers en zich ook positief emotioneel verbonden voelt met die groep, dan heeft dat individu een Europese identiteit als deel van zijn/haar totale identiteit. De sterkte van die Europese identiteit kan variëren en wordt hier gemeten door een somschaal van vier items die peilden naar zowel het cognitieve bewustzijn van als de positieve emotionele verbondenheid met de groep Europese burgers. Een factoranalyse toonde aan dat die items inderdaad eenzelfde onderliggend concept meten (Cronbach's Alpha is 0.704).

In de analyses houden we ook rekening met een aantal controlevariabelen waarvan we vermoeden dat het niet opnemen ervan voor een vertekend beeld zou zorgen van de relatie tussen de afhankelijke en onafhankelijke variabe-

len. In de beide analyses houden we rekening met sociodemografische kenmerken zoals leeftijd en gender en met politieke sofisticatie. Politieke sofisticatie wordt aan de hand van opleidingsniveau, kennis over de EU en politieke interesse gemeten. We controleren daarvoor omdat meer politiek gesofisticeerde kiezers nationale en Europese verkiezingen beter van elkaar kunnen onderscheiden en daardoor sneller hun stem zullen splitsen, omdat zij meer bereid zijn om te stemmen en omdat zij een positievere houding ten opzichte van Europese integratie zouden hebben (De Vries et al., 2011; Fligstein, 2008; Karp, Banducci en Bowler, 2003). Aanvullend voegen we in de analyse naar *vote splitting* een controle toe voor de links-rechtspositie van de respondent, de tevredenheid met de zetelende regering en een dummyvariabele die aangeeft of de respondent een voorkeurstem (code 1) of een lijststem (code 0) uitbracht.

In de analyse van de bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen voegen we controles toe voor de perceptie van politieke doeltreffendheid op het Europese niveau en voor politiek vertrouwen in de EU. De bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen zou immers deels kunnen afhangen van hoe doeltreffend een respondent denkt te zijn in het beïnvloeden van het EU-beleid. Zo kan een respondent het belangrijk vinden wat er op het Europese niveau beslist wordt, maar toch het nut niet inzien van zijn stem in EP-verkiezingen omdat hij het gevoel heeft geen invloed te kunnen uitoefenen op de EU-verkiezingen.

EUROPESE ATTITUDES EN VOTE SPLITTING

De analyse in tabel 11.3 toont dat er geen significante relatie is tussen *vote splitting* en een uitgesproken eurosceptische of eurofiele houding ten opzichte van Europese integratie. Ondanks de meer gepolitiseerde context waarin de Europese verkiezingen plaatsvonden, vinden we dus gelijkaardige resultaten als in de studie van Van Aelst en Lefevere (2012) over de verkiezingen in 2009. Daarnaast zien we ook geen significant resultaat voor tevredenheid met de zetelende regering. Dat ondersteunt onze verwachting dat in de specifieke context van de verkiezingen in België in 2014 er minder redenen waren voor kiezers om de EP-verkiezingen te gebruiken om een regeringspartij af te straffen, wat nochtans een typisch fenomeen is in tweedegradsverkiezingen. Ten slotte vinden we een kandidaatseffect in Vlaanderen (in overeenstemming met de beschrijvende analyse). Vlaamse kiezers die hun stem splitsen, brachten vaker een voorkeurstem uit dan een lijststem.

Tabel 11.3: Europese attitudes als verklaring voor vote splitting

	Vlaanderen				Wallonië			
	B	SE	p	Sign.	B	SE	p	Sign.
EU-attitudes (euro-onverschillig is ref.)								
Eurosceptisch	.098	.327	.764		.729	.371	.050	
Eurofiel	.158	.210	.451		.331	.284	.245	
Leeftijd (36-54 is ref.)								
18-35	.008	.230	.972		.345	.298	.246	
55+	-.465	.230	.044	*	.060	.287	.835	
Gender	.201	.195	.303		-.177	.238	.459	
Opleidingsniveau (laagopgeleid is ref.)								
Middenopgeleid	.176	.275	.520		.178	.312	.568	
Hoogopgeleid	.663	.279	.018	*	.755	.317	.017	*
Links-rechtspositie	-.015	.051	.764		.047	.054	.378	
Politieke interesse	-.002	.037	.957		-.027	.044	.531	
Kennis EU	-.132	.208	.526		.675	.234	.004	**
Tevredenheid met de zetelende regering	.009	.109	.931		.015	.145	.917	
Kandidaateffect	.552	.189	.003	**	-.024	.050	.638	
Constante	-2.045	.632	.001	***	-2.233	.790	.005	**
Nagelkerke R ²	7.1%				7.0%			
N	698				535			

Noot: De resultaten zijn gewogen voor leeftijd, gender, opleidingsniveau en werkelijke verkiezingsuitslag.

De analyses geven aan dat de houding van burgers ten opzichte van Europese integratie niet kan verklaren waarom ongeveer een vijfde van de Vlaamse en Waalse kiezers hun stem splitste. Een afstraffingsmotief ten opzichte van de zetelende federale regering vinden we echter ook niet terug. Die resultaten tonen aan dat electorale patronen op het EU-niveau complexer zijn dan vaak gesuggereerd wordt. Daarnaast heeft de analyse ook twee belangrijke tekortkomingen. Ten eerste beschikken we niet over directe informatie over de stemmotieven van de respondenten in de EP-verkiezingen. Dat zou beter toelaten om de Europese stemmen van de nationale te onderscheiden, zowel in de groep van stemsplitters als in de groep van niet-stemsplitters. Ten tweede beperkt die analyse zich tot kiezers die aan de verkiezingen deelnamen, waardoor we het al dan niet Europese karakter van de beslissing niet te stemmen buiten beschouwing laten. Die laatste beperking wordt in de volgende analyse van de bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen verholpen.

EUROPESE ATTITUDES EN DE BEREIDHEID OM TE STEMMEN

Een bivariate Pearsons correlatietest toont een significant verband aan tussen de sterkte van de Europese identiteit van een respondent en de bereidheid te gaan stemmen in EP-verkiezingen wanneer dat niet meer verplicht zou zijn ($r=0.325$; $p<0.001$). Ook tussen attitudes ten opzichte van Europese integratie en de bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen vinden we een sterk significante relatie ($p<0.001$ in de χ^2 -test). Eurosceptische en euro-onverschillige respondenten zijn veel minder bereid in EP-verkiezingen te stemmen dan eurofiële respondenten. Door die sterke verbanden verwachten we dat die relaties standhouden wanneer we controleren voor relevante covarianten in de multivariate regressieanalyse die gepresenteerd wordt in tabel 11.4.

Tabel 11.4: bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen

	B	SE	p	Sign.	pcorr ²
Sterkte Europese identiteit	0.205	0.043	0.000	***	1.56%
EU-attitudes (Eurofiel is ref.)					
Eurosceptisch	-0.412	0.155	0.000	***	0.98%
Euro-onverschillig	-0.353	0.074	0.000	***	1.55%
Leeftijd (36-54 is ref.)					
18-35	0.086	0.066	0.192		0.09%
55+	0.014	0.066	0.837		0.00%
Gender	0.013	0.054	0.818		0.00%
Opleidingsniveau (laagopgeleid is ref.)					
Middenopgeleid	0.110	0.071	0.124		0.16%
Hoogopgeleid	0.352	0.073	0.000	***	1.30%
Politieke interesse	0.157	0.011	0.000	***	11.94%
Kennis EU	0.126	0.056	0.025	*	0.30%
EU-doeltreffendheid	-0.029	0.036	0.420		0.05%
Vertrouwen EU	0.047	0.016	0.005	**	0.56%
Constante	0.971	0.196	0.000	***	
R ²	29.9%				
N	1.944				

Noot: De resultaten zijn gewogen voor leeftijd, gender en opleidingsniveau.

Er is inderdaad een sterk en significant positief verband tussen de mate van Europese identiteit en de bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen. De hypothese dat burgers met een sterkere Europese identiteit EP-verkiezingen belangrijker vinden, wordt dus bevestigd. Voor elke stijging van één een-

heid op de schaal van Europese identiteit, scoort de respondent 0.205 hoger op de bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen. Wanneer een respondent de hoogste score in Europese identiteit heeft, kunnen we verwachten dat die respondent één eenheid hoger scoort op de schaal van bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen dan een respondent die helemaal geen Europese identiteit heeft, wanneer alle andere variabelen constant gehouden worden (omdat Europese identiteit varieert op een schaal van 1 tot 5). Dat is een substantieel verschil aangezien dat bijvoorbeeld kan betekenen dat een respondent bereid is om 'meestal' in plaats van slechts 'soms' te stemmen in EP-verkiezingen. Ook de gekwadrateerde partiële correlatie van de sterkte van Europese identiteit toont het belang van die relatie aan. 1,56% van de variantie in antwoorden over bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen wordt exclusief verklaard door de sterkte van de Europese identiteit van een respondent. De gekwadrateerde partiële correlatie van Europese identiteit is bovendien de derde hoogste in het model.

Ook voor attitudes ten opzichte van de EU vinden we een significant verband met de bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen. Euro-onverschillige respondenten zijn minder bereid te stemmen in EP-verkiezingen dan eurofiele respondenten. Aangezien we controleren voor sociopolitieke karakteristieken, suggereert dat resultaat het bestaan van een werkelijke Europese onverschilligheid die onafhankelijk is van de klassieke indicatoren voor politisering (Van Ingelgom, 2014). Eurosceptische respondenten zijn zelfs nog minder bereid te stemmen in EP-verkiezingen wanneer er geen opkomstplicht meer zou zijn. Hoewel de uitgesproken houding tegen Europese integratie een reden zou kunnen zijn om te gaan stemmen (zodat die mening gehoord wordt), hebben eurosceptische burgers in Vlaanderen en Wallonië het wellicht moeilijk om een gepaste partij te vinden voor hun stem omdat er een relatief laag aanbod aan eurosceptische geluiden is bij Belgische partijen. Ten slotte zien we dat politieke sofisticatie de sterkste verklaring biedt voor de bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen, net zoals voor nationale verkiezingen.

11.4 Conclusie

De Europese verkiezingen in 2014 waren in sommige Europese lidstaten een bevestiging van de zetelende regering (bijvoorbeeld in Duitsland en Italië); in andere lidstaten werd de zetelende regering afgestraft (bijvoorbeeld in Frankrijk en Spanje). In de meeste lidstaten is het beeld echter minder duidelijk. Gevestigde partijen werden uitgedaagd door nieuwe en/of kleinere partijen, soms met een uitgesproken Europese agenda (bijvoorbeeld Syriza in Griekenland en UKIP in het Verenigd Koninkrijk). Het Belgische partijlandschap lijkt echter vrijwel immuun voor dat soort verschuivingen. Op het geaggregeerde niveau weerspiegelen de verkiezingsresultaten voor de EP-verkiezingen grotendeels de politieke verhoudingen in de taalgemeenschappen, wat zou kunnen betekenen dat burgers de EP-verkiezingen als tweederangs nationale verkiezingen beschouwden.

In dit hoofdstuk bestudeerden we de resultaten echter op het individuele niveau. We stelden vast dat er wel degelijk sprake was van *vote splitting* tussen federale en Europese verkiezingen, al was dat eerder de uitzondering dan de regel. Een opvallende trend die in Vlaanderen voor een aparte Europese stem bleek te zorgen, was de Europese kandidaatsbonus. We stelden ook vast dat er bij een deel van de kiezers een EP-specifieke bereidheid leeft om te stemmen in verkiezingen. Die Europese kiezers die belang hechten aan EP-verkiezingen (althans door meer bereid te zijn in EP-verkiezingen te stemmen), worden deels gekenmerkt door hun attitudes ten opzichte van Europese integratie en de sterkte van hun Europese identiteit. Wie eurofiel is en/of een sterkere Europese identiteit heeft, is meer bereid in EP-verkiezingen te stemmen. Die kenmerken bieden echter geen verklaring voor *vote splitting*. Bovendien blijken indicatoren voor politieke sofisticatie een sterkere verklaring te bieden voor de beide indicatoren van het belang dat burgers aan EP-verkiezingen hechten dan de Europese karakteristieken. Samengevat hebben de beschrijvende analyses aangetoond dat de EP-verkiezingen deels over de EU gingen, bijvoorbeeld door middel van Europese kandidaten. De verklarende analyses tonen echter aan dat attitudes ten opzichte van de EU en de Europese identiteit het belang dat burgers hechten aan EP-verkiezingen, slechts deels verklaren. Attitudes ten opzichte van de EU en de Europese identiteit verklaren de bereidheid te stemmen in EP-verkiezingen, maar die bieden geen verklaring voor *vote splitting*.

Ten slotte heeft dit onderzoek ook enkele beperkingen. Zo laten de data niet toe om in de hoofden van de kiezers te kijken om te weten te komen wat hun stemmotivatie precies was. Net als in eerder onderzoek moesten we uitgaan van de veronderstelling dat kiezers die hun stem splitsten, hun stem in de EP-verkiezingen lieten bepalen door EU-gerelateerde overwegingen. De specifieke context (samenvallende verkiezingen en het Belgische politieke systeem) liet echter wel toe om meer zeker te zijn van de juistheid van die veronderstelling, maar voor ons als onderzoekers blijft het moeilijk om een onderscheid te maken tussen Europese en nationale stemmotieven. Die moeilijkheid wordt veroorzaakt door methodologische beperkingen, maar ook doordat het voor burgers zelf steeds moeilijker wordt om een onderscheid te maken tussen Europese en nationale thema's. Economische en migratiethema's worden bijvoorbeeld steeds meer als zowel nationale als Europese thema's gezien. De basisveronderstelling van het tweederangsmodel (dat thema's van de nationale eersterangsarena de Europese tweederangsarena domineren) kan daarom haar belang verliezen binnen het huidige model van *multilevel governance*, waarbij het beleid op verschillende politieke niveaus tegelijk bepaald wordt. Misschien hebben we dus eerder nood aan een theoretisch model dat de Europese verkiezingen integreert in *nationale* theorieën over kiesgedrag, overeenkomstig het *multilevel governance* model, dan dat we moeten proberen om de verschillende verkiezingen hiërarchisch te ordenen.

12 POLITIEK VERTROUWEN EN PARTIJVOORKEUR

Lionel Henry, Emilie van Haute en Marc Hooghe

12.1 Inleiding

Politiek vertrouwen is een uiterst belangrijk gegeven voor de stabiliteit van een politiek systeem. Vertrouwen betekent niet dat burgers het automatisch eens zijn met alle politieke beslissingen die genomen worden, maar het betekent wel dat ze de legitimiteit van het politieke systeem aanvaarden en dat ze daarom meestal ook bereid zijn de beslissingen van dat systeem uit te voeren (Easton, 1965; Zmerli & Hooghe, 2011). Almond en Verba (1963) wezen er al op dat in een politiek systeem de burgers over het algemeen de meeste wetten en besluiten gewoon accepteren en ook grotendeels uitvoeren. Een politiek systeem dat niet als legitiem wordt ervaren, zal het heel moeilijk hebben om te overleven.

Verkiezingen zijn uiteraard het moment bij uitstek om dat politieke vertrouwen al dan niet tot uiting te brengen (Newton, 2007). Als burgers ontevreden zijn over het gevoerde beleid, dan zullen ze in eerste instantie hun stem gebruiken om dat ook duidelijk te maken aan de politici. Wantrouwen zorgt er dan voor dat de gevestigde politieke partijen een afstraffing krijgen van de kiezers. Toch kan dat wantrouwen zich op verschillende manieren uiten (Hooghe, Marien & Pauwels, 2011). Een eerste mogelijkheid is dat wantrouwende burgers helemaal niet meer gaan stemmen en dus eigenlijk voor een exitoptie kiezen. Wantrouwen zou er dan moeten toe leiden dat burgers gewoon thuisblijven op de verkiezingsdag. In ons land ligt die optie iets moeilijker omwille van de stemplicht, maar dan nog zien dat we een niet onaanzienlijke groep burgers inderdaad niet komt opdagen. Kenmerkend voor een land waar de stemplicht geldt, is dan weer dat wantrouwende burgers eerder

zullen opteren voor een blanco of ongeldige stem. Een tweede mogelijkheid is dat wantrouwende burgers juist hun ongenoegen zullen uiten in de stembus, door bijvoorbeeld op een protestpartij te stemmen (de 'voice'-optie). Men heeft het dan meestal over een antisysteempartij en daarmee bedoelt men een partij die zich afzet van de manier waarop het politieke systeem in het algemeen functioneert in een land (Bélanger and Nadeau, 2005). We kunnen dus verwachten dat ook in ons land de wantrouwende burger vooral een voorkeur zal hebben voor antisysteempartijen die streven naar min of meer radicale veranderingen. De wantrouwende burger kan echter ook tot de conclusie komen dat het er toch allemaal niet toe doet en dat er toch nooit iets zal veranderen. In dat geval kan hij/zij net zo goed op dezelfde partij als vroeger blijven stemmen ('loyalty'). Die loyaliteit heeft dan niets te maken met het feit dat men echt een gegronde voorkeur heeft voor die partij, maar vloeit voort uit het feit dat men de andere alternatieven nog minder aantrekkelijk vindt en toch niet meer hoopt op enige verandering.

De verkiezingen van 25 mei 2014 vormen een uitgelezen ogenblik om de electorale gevolgen van politiek vertrouwen (of wantrouwen) van naderbij te bekijken. België kampte gedurende langere tijd met een periode van instabiliteit (2007-2008 en 2010-2011). Die aanslepende regeringscrisisen werden vaak voorgesteld als een crisis van het regime zelf en als een mogelijke indicator van onbestuurbaarheid. Als dat zo zou zijn, dan kunnen we verwachten dat de niveaus van politiek vertrouwen gedaald zijn onder de Belgische bevolking. Maar ook het feit dat er op 25 mei voor drie verschillende niveaus kon worden gestemd, vormt een interessante uitdaging. De vraag is namelijk hoe politiek vertrouwen juist moet worden bestudeerd. Sommige auteurs gaan ervan uit dat het hier om één oordeel gaat, over het gehele politieke systeem. Alle instellingen en politici worden dan over één kam geschoren. Andere auteurs stellen dan weer dat de burgers wel degelijk een verschil maken en bijvoorbeeld wel vertrouwen zullen hebben in het ene niveau, maar niet (of minder) in het andere bestuursniveau. Als dat het geval zou zijn, dan kan politiek vertrouwen veel eerder begrepen worden als een directe reactie op het functioneren van die specifieke instelling. De verkiezingen van 25 mei laten toe na te gaan of dat inderdaad het geval is. Specifiek voor de Belgische context is dan weer dat men vaak stelt dat de regionale instellingen veel dichterbij de bevolking staan dan het federale bestuursniveau, waar er onvermijdelijk telkens een compromis moet worden gevonden tussen de verschillende gemeenschappen in ons land.

Als dat inderdaad het geval zou zijn, dan zouden we zien dat er veel meer vertrouwen is in het regionale niveau dan in het federale bestuursniveau. Uiteraard nemen we daarbij ook het Europese niveau mee in de vergelijking. Traditioneel geldt België als een land waar er heel veel steun bestaat voor het proces van Europese integratie en ons land heeft historisch een belangrijke rol gespeeld bij de totstandkoming van de Europese eenwording. De afgelopen jaren is er echter systematisch meer kritiek gekomen op het functioneren van de Europese Unie en de vraag is dan in hoeverre die brede steun ook nu nog aanwezig is.

12.2 Hoeveel vertrouwen heeft de Belgische kiezer?

In het PARTIREP-verkiezingsonderzoek hebben we zowel het vertrouwen gemeten, als de mate van tevredenheid over het gevoerde beleid. Theoretisch gezien is er een belangrijk onderscheid tussen de beide metingen. Vertrouwen kan gezien worden als een fundamenteel basisgevoel: ook al is men het totaal niet eens met het gevoerde beleid of met de politici die aan de macht zijn, dan nog zal het vertrouwen in principe niet aangetast worden. Politiek vertrouwen heeft betrekking op de basiswaarden en -normen die ten grondslag liggen aan de manier waarop het politieke systeem functioneert. Als dat vertrouwen er niet meer is, dan kunnen we inderdaad spreken van een gebrek aan democratische legitimiteit. Daarnaast werd er ook gevraagd naar de mate van tevredenheid over het gevoerde beleid. Voor wat die indicator betreft, verwachten we veel minder stabiliteit: burgers kunnen immers zeer ontevreden zijn over een bepaalde regeringsmaatregel, terwijl ze misschien enkele maanden later weer bijzonder tevreden zijn omdat er dan een andere coalitieregering aan de macht is. Het is dus theoretisch gezien belangrijk om vertrouwen en tevredenheid goed uit elkaar te houden.

Voor wat de mate van tevredenheid betreft, kregen de respondenten in het onderzoek vier verschillende stellingen voorgelegd. De eerste ging daarbij, zeer in het algemeen, over de mate van tevredenheid over het functioneren van de democratie in ons land. Bij de volgende drie vragen ging het telkens over de tevredenheid over een specifiek beleidsniveau: het regionale (dus Vlaams of Waals, afhankelijk van het gewest waarin de respondent

woont), het federale of het Europese. Voor alle vragen waren er telkens vijf antwoordcategorieën, gaande van zeer tevreden tot zeer ontevreden.

In tabel 12.1 geven we de gemiddelde scores weer voor die vier tevredenheidsvragen. Een eerste, opvallende vaststelling is dat de kiezers relatief tevreden zijn met de manier van functioneren van de democratie in ons land, met een gemiddelde score van 2.3 op 4. Bovendien stellen we vast dat er daarin geen verschillen optreden tussen Vlaanderen en Wallonië. Het idee dat vooral de Vlaamse publieke opinie vragen zou hebben bij het functioneren van de Belgische democratie wordt dus niet bevestigd door dit onderzoek. Als we vervolgens kijken naar de mate van tevredenheid over de verschillende beleidsniveaus, dan merken we dat de Europese Unie bijzonder laag scoort, vooral dan bij de Waalse respondenten. Ook in een pro-Europees land als België heeft de publieke opinie dus geen al te hoge pet op over het functioneren van de EU. De federale regering doet het al een stuk beter en opnieuw zien we daarin geen significante verschillen tussen Nederlandstaligen en Franstaligen. Het idee dat vooral de Vlaamse publieke opinie een negatief beeld zou hebben over het beleid van de federale regering-Di Rupo, wordt hier dus niet bevestigd. De tevredenheid over de regionale regering ligt ongeveer op hetzelfde niveau, maar we zien hier wel een interessant verschil. De Vlamingen hebben juist een hogere mate van tevredenheid over 'hun' regionale regering dan over de federale regering. Bij de Waalse respondenten is dat net omgekeerd en zien we meer tevredenheid over het federale niveau dan over het regionale niveau.

Tabel 12.1: tevredenheid over het gevoerde beleid

	Algemeen totaal		Vlaanderen	Wallonië	Verskil regio's
Tevredenheid over ...	Gemiddelde	Dev.	Gemiddelde	Gemiddelde	
De democratie in België (0-4)	2.3	(0.87)	2.3	2.3	
Europese Unie (0-4)	1.8	(0.95)	2.0	1.7	***
Federale regering (0-4)	2.1	(0.90)	2.1	2.0	
Regionale regering (0-4)	2.2	(0.85)	2.4	2.0	***

Noot: Gemiddelden op basis van PARTIREP 2014. Verschil: *** = sign. .001.

Als we vervolgens kijken naar het vertrouwen in de politieke instellingen (tabel 12.2), dan doen we opnieuw een aantal merkwaardige vaststellingen.

Om te beginnen is het vertrouwen niet zo hoog: er is geen enkele instelling die boven de 6 op 10 komt. De meeste Belgen blijken dus al bij al maar een matig vertrouwen te hebben in de instellingen die hen besturen. De politie scoort daarin nog het best, met een gemiddelde van 5,73 op 10. Dat is een opvallend resultaat omdat twintig jaar geleden het die politiediensten waren die te maken kregen met een acute vertrouwenscrisis omwille van hun falen in de zaak-Dutroux (Hooghe, 1998). Die periode lijkt nu goed en wel achter ons te liggen. Er is al minder vertrouwen in regeringen en parlementen en de laagste vertrouwenscores vinden we bij 'politic' en bij de media. Opvallend daarbij is dat de vertrouwensniveaus voor zo goed als alle instellingen flink lager liggen bij de Waalse publieke opinie dan bij de Vlaamse. Bij de Waalse respondenten ligt het vertrouwen in de media bijvoorbeeld nog een kwart punt lager dan bij de Vlaamse respondenten. Voor wat het politieke vertrouwen betreft, zien we opnieuw een gelijkaardige dynamiek inzake de verschillen tussen het federale en het regionale niveau. Er is eigenlijk geen verschil tussen de beide taalgroepen voor wat betreft hun vertrouwen in zowel de federale regering als het federale parlement. Het vertrouwen in die instellingen schommelt telkens rond de vijf of zowat op het midden van de schaal. We zien echter wel een zeer groot en significant verschil op het vlak van de regionale instellingen. De Vlamingen hebben relatief veel vertrouwen in 'hun' regering en parlement en ze geven die duidelijk een hogere score dan het federale niveau. In Wallonië daarentegen ontbreekt die bonus en de Waalse regionale instellingen krijgen ongeveer dezelfde score als de federale instellingen. Meteen zien we hier een verklaring voor de mogelijk verschillende federale dynamiek in de beide gedeelten van het land. De Vlamingen hebben duidelijk meer vertrouwen in de regionale dan in de federale instellingen. Een overdracht van bevoegdheden van het federale naar het regionale niveau is wat hen betreft dan ook een vooruitgang, onder het motto: wat we zelf doen, vertrouwen we meer. Bij de Waalse publieke opinie staan de beide niveaus naast elkaar en de Walen hebben dan ook geen enkele prikkel om meer bevoegdheden naar het eigen regionale niveau te willen trekken. Dat is een belangrijke vaststelling: af en toe wordt in de media gesuggereerd dat de grotere verknochtheid van de Franstalige publieke opinie aan het federale België vooral geïnspireerd is vanuit een economisch eigenbelang. De cijfers over het vertrouwen bieden echter ook een andere mogelijke verklaring: voor de Franstaligen is er absoluut geen enkele verbetering bij een overheveling van bevoegdheden naar het regionale niveau, gelet op het feit dat ze niet meer vertrouwen hebben in hun 'eigen' instel-

lingen dan in de instellingen die ze moeten delen met het noorden van het land. De Vlamingen denken dat ze een beter bestuur zullen winnen bij een verdere regionalisering; de Walen hebben die illusie helemaal niet.

Tabel 12.2: vertrouwen in de instellingen

Vertrouwen in ... (0-10)	Algemeen totaal 2009	Algemeen totaal 2014	Vlaanderen	Wallonië	Verskil regio's
Gerecht	-	4.75	4.60	4.88	*
Politie	-	5.73	5.85	5.60	*
Media	-	4.30	4.42	4.16	**
Politieke partijen	4.53	4.43	4.67	4.20	***
Regionale regering	5.78	5.33	5.63	5.03	***
Regionaal parlement	5.60	5.26	5.50	5.01	***
Federale regering	5.07	5.09	5.05	5.12	
Federaal parlement	5.08	5.02	5.05	4.98	
Sociale bewegingen	-	5.36	5.60	5.12	***
Politici	4.66	4.53	4.54	4.52	
Europese Unie	-	4.82	4.97	4.65	***

Noot: Gemiddelden op basis van PARTIREP 2014. Verschil: *** = sign. .001.

De metingen over politiek vertrouwen waren ook reeds opgenomen in het verkiezingsonderzoek van 2009, wat ons toelaat trends doorheen de tijd waar te nemen. Voor wat het federale niveau betreft, stellen we vooral stabiliteit vast. Ondanks de langdurige politieke crisis van 2010 en 2011, blijkt het vertrouwen van de Belgen in de federale instellingen niet gedaald te zijn. Of om het misschien omgekeerd te formuleren: als er al een daling van het vertrouwen zou zijn geweest tijdens de langdurige crisis, dan werd die breuk grotendeels hersteld tijdens de regering-Di Rupo. Er is daarentegen wel een scherpe daling van het vertrouwen in de regionale instellingen, die duidelijk heel wat geloofwaardigheid hebben verloren in de vijf jaar tussen 2009 en 2014. Ondanks het feit dat de regionale overheden grotendeels bleven verder werken tijdens de lange regeringscrisis van 2010-2011, blijken het vooral de gewesten te zijn die aan vertrouwen hebben ingeboet in vergelijking met 2009.

12.3 Verschillen inzake vertrouwen

Zoals reeds gesteld, is een belangrijke theoretische vraag of burgers een onderscheid maken tussen instellingen of dat ze alle instellingen op een gelijkaardige wijze beoordelen. We kunnen die vraag empirisch bestuderen door verschillcores te berekenen. De vraag is dan of er een verschil is tussen de vertrouwensscore van bijvoorbeeld het parlement en de regering. Als men gewoon alle instellingen over één kam zou scheren, dan zou de verschillscore natuurlijk telkens 0 bedragen. Als we gaan kijken naar de ruwe verdeling van de data, dan zien we dat ongeveer 60% van de respondenten inderdaad een identieke score geeft aan parlement en regering. Bij die groep wordt er dus niet gedifferentieerd naargelang de specifieke instellingen. Bij de resterende 40% van de respondenten zien we echter niet echt een patroon. Ongeveer 20% heeft meer vertrouwen in het parlement dan in de regering en bij de andere 20% is het net omgekeerd. De gemiddelde scores van regering en parlement zijn daardoor grotendeels gelijk.

Tabel 12.3: Wie heeft er meer vertrouwen in de regering dan in het parlement?

	Op het regio- nale niveau	Op het fede- rale niveau
Intercept	-1.87***	0.20
Geslacht (vrouw = 1)	0.13*	0.02
Leeftijd	0.01***	0.004*
Opleidingsniveau	-0.06*	-0.06*
Inkomens	0.01	0.01
Regio (Wallonië = 1)	2.24***	0.21
Tevredenheid over regering	0.67***	-0.05
Links-rechtsschaal	0.24***	-0.12*
Tevredenheid regering * links-rechtsschaal	-0.09***	0.04
Tevredenheid regering * regio	-0.95***	-0.11
Regio * links-rechtsschaal	-0.38***	-0.02
Tevredenheid regering * links-rechtsschaal * Regio	0.16***	0.02

Noot: Bij het item 'tevredenheid over de regering' werd er gepeild naar de tevredenheid over de eigen regionale regering (voor het eerste model), dan wel de federale regering (voor het tweede model).

Is er in dit verband een patroon aanwezig? In tabel 12.3 proberen we het verschil tussen de score voor regering en parlement te verklaren door middel van een regressieanalyse. De afhankelijke variabele is het hebben van meer

vertrouwen in de regering dan in het parlement. Met behulp van een hele batterij achtergrondvariabelen proberen we dus te verklaren waarom sommige kiezers meer vertrouwen hebben in de regering dan in het parlement. Omwille van de federale structuur van ons land doen we dat apart voor het federale niveau en voor het regionale niveau. Wat we daarin opmerken, is dat diegenen die tevreden zijn over het gevoerde beleid van de regering, ook de neiging hebben om meer vertrouwen te hebben in de regering. Dat verband zien we zowel voor het regionale als voor het federale niveau. De andere variabelen dragen slechts weinig bij aan het te verklaren verschil. De conclusie kan dan ook zijn dat een relatief groot deel van de respondenten inderdaad een verschil maakt tussen de mate van vertrouwen in de regering of het parlement, maar dat we voorlopig niet goed weten waarop dat verschil is gebaseerd. Verder onderzoek is duidelijk noodzakelijk.

12.4 Vertrouwen en partijkeuze

Na die beschrijving van de gegevens kunnen we nu overgaan tot de vraag of die verschillen inzake politiek vertrouwen ook een invloed hebben gehad op het kiesgedrag. Daarbij zullen we ons vooral richten op de stem die werd uitgebracht voor het federale niveau, omdat we op die manier optimaal het verschil kunnen maken tussen Vlaanderen en Wallonië. Daarbij hebben we ons laten leiden door eerder onderzoek, dat een onderscheid maakt tussen *exit*, *voice* en *loyalty* (Hirschman, 1970) scenario's. Exit betekent in dit geval dat men helemaal niet meer deelneemt aan de verkiezingen, omdat men toch geen vertrouwen meer heeft in de politiek. De 'voice'-optie is dat men kiest voor een antisysteempartij, en *loyalty* is ten slotte een stem voor een meer gematigde partij. Onder gematigde partijen verstaan we christendemocraten, socialisten, liberalen, groenen en het FDF. Als antisysteempartijen zien we PVDA (aan de beide kanten van de taalgrens), Front National, N-VA, LDD en Parti Populaire. We beseffen uiteraard dat die indeling mogelijk tot kritiek kan leiden. Niettemin moet worden opgemerkt dat de N-VA voor 2014 nog nooit heeft deelgenomen aan een federale regering en tijdens de campagne sterk de nadruk heeft gelegd op de noodzaak van een belangrijke systeemverandering. De statuten van de partij druisen ook in tegen artikel 1 van de Belgische Grondwet. Voor alle modellen gebruiken we dezelfde achtergrondvariabelen, zodat de verschillende modellen in prin-

cipe vergelijkbaar zouden moeten worden (Van der Eijk & Franklin, 2009; Deschouwer et al., 2010). Het gaat daarbij om klassieke kenmerken als geslacht, inkomen, opleiding, levensbeschouwing en regio, alsook om meer politieke attitudes, zoals vertrouwen en tevredenheid met het gevoerde beleid. We nemen ook interactie-effecten op tussen attitudes en regio, om op die manier na te gaan of het effect van een attitude anders is in Vlaanderen dan in Wallonië. De theoretische verwachting is uiteraard dat wantrouwen ertoe zal leiden dat burgers ofwel helemaal niet zullen gaan stemmen of zullen kiezen voor een antisysteempartij. Diegenen met een hoge mate van vertrouwen zullen dan weer stemmen voor een mainstreampartij.

12.4.1 Exit en Voice

In tabel 12.4 passen we de analyse eerst toe op het ‘niet gaan stemmen’. Het gaat daarbij zowel om absentisme, als om het bewust blanco of ongeldig stemmen. In alle drie de gevallen ziet men immers bewust af van het recht daadwerkelijk mee te beslissen over de samenstelling van het toekomstige parlement.

Tabel 12.4: niet gaan stemmen of stemmen voor een antisysteempartij

	Niet stemmen	Antisysteempartij
Intercept	-3.18 ^{***}	-1.49 ^{***}
Geslacht (1 = vrouw)	0.10	0.14
Opleiding	-0.16	-0.31
Inkomen	-0.47	-0.10
Levensbeschouwelijke praktijk	-0.06	-0.80 ^{***}
Gewest (1 = Waals)	0.45	-1.58 ^{***}
Links-rechtsschaal	-0.62 ^{**}	0.82 ^{**}
Tevredenheid federale regering	0.61 [*]	-1.18 ^{***}
Vertrouwen federale regering	-1.40 ^{***}	-0.55 [*]
Tevredenheid regionale regering	-0.10	0.14
Vertrouwen regionale regering	-0.69	0.04
Gewest * links-rechtsschaal	-0.47	-2.20 ^{***}
Gewest * tevredenheid federaal	-0.98	-0.73
Gewest * vertrouwen federaal	1.05	1.83 ^{***}
Gewest * tevredenheid regio	-0.34	0.15
Gewest * vertrouwen regio	-1.05	-1.88 ^{***}
Vertrouwen Gewest * federaal	-0.46	-0.60 [*]

Wat opvalt in het eerste model van de tabel, is dat de klassieke achtergrondvariabelen ons weinig bijbrengen over de beslissing om niet te gaan stemmen. Opleiding en inkomen blijken bijvoorbeeld geen effect te hebben. Dat is opvallend, omdat eerder onderzoek suggereert dat het vooral de laagopgeleiden en diegenen met een lage socio-economische status zijn die niet gaan stemmen (Kasara & Suryanarayan, 2015).

Dat verschil vinden we niet terug in deze studie. Dat kan voor een stuk te maken hebben met het feit dat die groepen reeds ondervertegenwoordigd zijn in de studie in het algemeen, waardoor het moeilijker wordt om tot heel specifieke schattingen te komen voor die groep. Er zijn slechts twee elementen die ons helpen te verklaren waarom mensen niet (meer) gaan stemmen. De eerste is de links-rechtsschaal: wie zich zeer rechts situeert, zal minder geneigd zijn deel te nemen aan de verkiezingen. Ondanks het feit dat er zowel in Vlaanderen als in Wallonië tegenwoordig een aanbod is van extreemrechtse partijen, blijft het fenomeen overeind dat rechtse kiezers vaker geneigd zullen zijn helemaal niet of ongeldig te stemmen. Ten tweede merken we dat diegenen die heel weinig vertrouwen hebben in het federale bestuursniveau, vaker hun stem verloren laten gaan. We zien hier met andere woorden opnieuw het nefaste gevolg van wantrouwen: zelfs in een land met opkomstplicht, zoals België, blijkt er een duidelijk verband tussen politiek wantrouwen en het niet-deelnemen aan verkiezingen. Diegenen die geen vertrouwen hebben, zullen dus vaker niet of blanco/ongeldig stemmen. Dat effect blijkt evengoed aanwezig te zijn in het Vlaamse als in het Waalse landsgedeelte.

Vervolgens gaan we in het tweede model van tabel 12.4 na wat de determinanten zijn van het stemmen op een antisysteempartij. Daar zien we een aantal duidelijke effecten. Om te beginnen heeft de levensbeschouwelijke praktijk een negatief verband met het stemmen op een protestpartij. Dat is interessant omdat we hier terugkeren naar een heel klassieke discussie. Ruim twintig jaar geleden ontstond er al enige commotie door een studie van de Vrije Universiteit Brussel, waaruit bleek dat vrijzinnigen eerder geneigd zijn op het Vlaams Blok te stemmen dan kerkse gelovigen (Derks & Deschouwer, 1998). We zijn nu zoveel jaren verder en toch vinden we hier net hetzelfde effect, waarbij een levensbeschouwelijke praktijk inderdaad geassocieerd is met een geringere neiging om te stemmen voor een antisysteempartij. Die levensbeschouwelijke inzet functioneert blijkbaar

nog steeds als een zekere buffer, waardoor men kan vermijden dat men afglijdt naar een stem voor een antisysteempartij. De stem voor een antisysteempartij is ook lager bij de Walen en bij diegenen die zich eerder links van het politieke spectrum bevinden. Er is wel een zeker effect van politiek vertrouwen, maar dat blijft eerder beperkt, zeker in vergelijking met het effect dat we gezien hebben bij het niet meer gaan stemmen. Allicht zou een strengere afbakening van de groep ‘antisysteempartijen’ hier tot een wat scherpere verdeling kunnen leiden.

12.4.2 Stemmen voor mainstreampartijen

Welke rol speelt politiek vertrouwen ten slotte bij wat we gemakshalve de mainstreampartijen zullen noemen? Bij deze analyse richten we ons op de grote partijfamilies, omdat het partijlandschap aan de beide kanten van de taalgrens nog heel sterk symmetrisch is. Om te beginnen bekijken we in het eerste model van tabel 12.5 de steun voor de groene partijen Groen en Ecolo. Die partijen blijken vooral linkse kiezers aan te trekken en dat effect is nog sterker in Wallonië dan in Vlaanderen. We zien bovendien dat politiek vertrouwen geen enkele rol speelt bij het verklaren van een voorkeur voor Groen of Ecolo. Dat bevestigt nog eens de conclusie van eerder onderzoek: de groene partijen kunnen zeker niet beschouwd worden als antisysteempartijen. Misschien was dat wel het geval dertig jaar geleden, maar in de huidige context zijn de ecologische partijen heel duidelijk mainstreampartijen geworden en is er geen enkel verband meer met politiek wantrouwen.

Vervolgens kijken we naar de steun voor de liberale partij. Liberale kiezers zijn over het algemeen rechts en ze zijn ook veel minder religieus dan de kiezers van de christendemocraten. Maar opnieuw stellen we vast dat politiek vertrouwen daarin geen enkele rol speelt. De christendemocratische kiezers, ten slotte, zijn in het algemeen religieuzer en ze situeren zich ook iets meer naar rechts in het politieke spectrum. Ook hier is er geen verband met politiek vertrouwen. De conclusie moet dan ook zijn dat politiek wantrouwen niet echt een factor van betekenis is voor de keuze tussen een van de grote partijfamilies in ons land. De wantrouwigen kiezen in de eerste plaats voor een exitoptie, in mindere mate voor ‘voice’ en al helemaal niet specifiek voor ‘loyalty’.

Tabel 12.5: stemmen voor de grote politieke families

	Groenen ten opzichte van			Liberalen		Christen-democraten
	Liberalen	Christen-Dem.	Socialisten	Christen-Dem.	Socialisten	
Intercept	-0.58 ^{***}	-0.45 ^{**}	-0.72 ^{***}	0.09	-0.15	-0.29 [*]
Geslacht (1 = vrouw)	0.01	-0.08	-0.10	-0.18	-0.13	-0.04
Opleiding	0.33	0.67 [*]	1.36 ^{***}	0.34	0.87 ^{***}	0.35
Inkomen	-0.34	-0.31	0.30	0.03	0.52 [*]	0.56 [*]
Levensbeschouwelijke praktijk	0.44	-0.55 [*]	0.20	-1.02 ^{***}	-0.23	0.84 ^{***}
Gewest (1 = Wallonië)	-0.07	-0.06	-0.96 ^{***}	-0.04	-0.81 ^{***}	-0.68 ^{**}
Links-rechtsschaal	-2.64 ^{***}	-2.05 ^{***}	0.28	1.47 ^{***}	2.77 ^{***}	1.98 ^{***}
Tevredenheid federale regering	0.04	0.08	-0.56	0.10	-0.34	-0.69 [*]
Vertrouwen federale regering	-0.57	-0.88	-0.21	0.18	-0.05	0.20
Tevredenheid regionale regering	-0.15	-0.64	-0.14	-0.52	0.07	0.89 ^{**}
Vertrouwen regionale regering	0.89 [*]	0.69	0.30	-0.87 [*]	-0.52	0.16
Gewest * links-rechtsschaal	-2.09 ^{**}	-2.09 ^{**}	-0.14	1.14 [*]	1.60 ^{**}	1.01
Gewest * tevredenheid federale regering	-0.71	-1.27	-0.99	-0.80	-0.77	-0.02
Gewest * vertrouwen federaal	0.44	-1.58	0.69	-0.47	0.28	1.49 [*]
Gewest * tevredenheid regio	1.15	1.25	0.30	0.38	-0.40	-1.14
Gewest * vertrouwen regio	-0.79	1.84	-0.49	0.89	0.05	-1.56 [*]
Vertrouwen Gewest * Federaal	-0.24	-1.01	-0.60	-0.46	-0.42	0.02

Noot: Afhankelijke variabele: stemvoorkeur voor de grote politieke families in ons land.

12.5 Besluit

In dit hoofdstuk hebben we het vooral gehad over het politieke vertrouwen en de tevredenheid over het functioneren van de democratie in ons land. Uiteraard hebben we daarbij ook de verschillen tussen het Vlaamse en het Waalse Gewest uitvoerig belicht. De belangrijkste conclusie van die analyse is dat het ongenoegen helemaal niet gericht is tegen de federale staat. Het vaak gehoorde idee dat het federale België veel aan legitimiteit heeft verloren bij de publieke opinie, wordt dus niet bevestigd door de resultaten van ons verkiezingsonderzoek. Het idee dat België moet gekenmerkt worden als een ‘land van twee democratieën’, blijkt dus foutief en wordt zeker niet bevestigd door wetenschappelijk onderzoek. De meeste Belgen, zowel ten noorden als ten zuiden van de taalgrens, hebben nog steeds een meer dan behoorlijke mate van vertrouwen in de Belgische federale instellingen. Het is daarentegen vooral de Europese Unie die gekenmerkt wordt door heel lage vertrouwenscijfers. Hoewel België traditioneel bijzonder positief staat tegenover het proces van Europese integratie, zien we dat ook de Belgische publieke opinie niet immuun is voor het euroscepticisme. Er bestaat in ons land weliswaar geen politieke partij die die vijandigheid tegenover Europa ook echt probeert uit te buiten voor electorale motieven, maar er dient wel op gewezen te worden dat er ook in ons land mogelijk een voedingsbodemp zou kunnen bestaan voor een dergelijke eurovijandige partij. Ietwat paradoxaal blijkt dat vooral het geval te zijn aan Franstalige kant, waar het niveau van vertrouwen in de Europese Unie nog lager ligt dan aan Nederlandstalige kant. Hoewel ons land historisch gezien een bijzonder belangrijke rol heeft gespeeld bij het proces van Europese eenwording, moet het besluit dan ook zijn dat de Belgen niet noodzakelijk immuun zijn voor een vijandige houding ten opzichte van Europa. Het verschil is echter dat er voorlopig nog geen politieke partij is die ook echt een programmapunt gemaakt heeft van een meer vijandige houding ten opzichte van de Europese Unie.

Bovendien stellen we vast dat de vertrouwensniveaus in het Waalse Gewest systematisch lager liggen dan in het Vlaamse Gewest en dat geldt dan zeker voor de regionale instellingen en voor de politieke partijen. Het grote legitimiteitsprobleem in ons land situeert zich dus vooral in Wallonië en het richt zich in eerste instantie op de eigen regionale, Waalse instellingen, die het blijkbaar verkorven hebben bij de publieke opinie. Daartegenover staat dat er eigenlijk geen grote verschillen bestaan tussen Vlaanderen en

Wallonië in de manier waarop ze aankijken tegen het functioneren van de federale instellingen van ons land. Het idee dat het vooral de Vlamingen zijn die een negatief beeld hebben van het federale België, is dus simpelweg verkeerd. Wat wel duidelijk wordt, is dat er in de twee grootste gewesten van ons land een andere dynamiek kan ontstaan. Voor de Vlaamse publieke opinie is het overhevelen van bevoegdheden van het federale naar het regionale niveau duidelijk een 'vooruitgang': gemiddeld genomen hebben de Vlamingen immers nog meer vertrouwen in de eigen regionale instellingen dan in de instellingen van het federale België. Dat verklaart ook waarom er in het noordelijk gedeelte van ons land relatief veel kiezers zijn die gewonnen zijn voor een verdere versterking van het regionale beleidsniveau. Aan Franstalige kant zien we daarentegen net de omgekeerde dynamiek: daar is er juist minder vertrouwen in de eigen Waalse instellingen. In de ogen van de Franstaligen wordt een verdere regionalisering daardoor een 'achteruitgang': de bevoegdheden gaan van een niveau waarin ze nog min of meer vertrouwen hebben, naar een ander, in dit geval Waals niveau, waarbij ze heel veel bedenkingen hebben. Wat binnen de Vlaamse publieke opinie vaak wordt onderschat, is dat de Walen toch wel een heel kritische houding hebben ten opzichte van de politici uit de eigen taalgroep. De beide taalgroepen in ons land verschillen niet van menig voor wat betreft hun waardering van het federale niveau.

Een belangrijke vaststelling is dat er in het Waalse Gewest een bijzonder groot potentieel bestaat van politiek wantrouwen. Dat is een element dat vaak verkeerd wordt ingeschat. Vlaanderen heeft een rijke traditie van anti-systeempartijen, zoals onder meer blijkt uit de hoge scores die ooit werden behaald door het Vlaams Blok/Belang. Daardoor leeft soms de misvatting (zowel ten noorden als ten zuiden van de taalgrens) dat de Vlamingen wantrouwender en racistischer zouden zijn dan de Walen. Niets is echter minder waar, zo blijkt uit betrouwbaar opinieonderzoek. Het zijn juist de Waalse respondenten die een lager niveau van politiek vertrouwen laten opmeten. Dat wantrouwen strekt zich uit over alle politieke niveaus, dus ook over de Europese Unie. Het grote verschil is echter dat er in het Waalse Gewest geen enkele politiek partij aanwezig is die volop kan inspelen op dat reservoir van wantrouwende kiezers. Aan Vlaamse kant is dat aanbod er wel geweest en vandaar de misvatting dat de Vlamingen minder vertrouwen hebben in het Belgische federale niveau dan de Walen. In dit hoofdstuk kunnen we niet verklaren waarom dat aanbod van antisysteempartijen wel

bestaat aan Vlaamse zijde en niet of nauwelijks aan Waalse zijde. Historische factoren spelen daarbij allicht een rol. Dat is echter het onderwerp van een andere studie.

De studie over het politieke vertrouwen laat ons ook toe enkele hardnekkige vooroordelen recht te zetten. De Vlamingen en de Walen blijken ongeveer dezelfde mate van vertrouwen te hebben in de Belgische federale instellingen. Het sprookje dat het vooral de Vlamingen zijn die geen vertrouwen meer hebben in het federale België, is daarmee definitief naar het rijk der fabelen verwezen. De werkelijkheid is veel genuanceerder. De Waalse respondenten in dit onderzoek hebben vooral heel weinig vertrouwen in hun eigen Waalse, regionale instellingen en politici. Daardoor ontstaat er bijna automatisch een zekere voorkeur voor het Belgische federale niveau. Als we de recente politieke actualiteit van het Waalse Gewest overlopen, is er inderdaad enige reden voor een dergelijke bezorgdheid en die gebeurtenissen hebben ook bijzonder veel aandacht gekregen in de Franstalige media. In de Vlaamse publieke opinie wordt er vaak vergeten welke invloed dat soort gebeurtenissen heeft op het politiek vertrouwen binnen het Waalse Gewest. De huidige analyse toont echter aan dat het wantrouwen van de Waalse respondenten zich in eerste instantie richt op de Waalse politieke instellingen en niet zozeer op de Belgische federale politiek. Dat, wat we een intern-Waals probleem zouden kunnen noemen, wordt al te vaak verwaarloosd in het debat over de toekomstige staatsstructuur van het federale België.

13 DE DEMOCRATIE VERANDEREN?

ATTITUDES VAN BURGERS OVER DE HUIDIGE DEMOCRATIE EN HAAR ALTERNATIEVEN

Vincent Jacquet, Benjamin Biard, Didier Caluwaerts & Min Reuchamps

13.1 Inleiding

Zoals bij elke stembusslag waren de verkiezingen van mei 2014 het voorwerp van grote aandacht bij politieke waarnemers, vooral omdat ze gelijktijdig op het Europese, federale en regionale niveau werden georganiseerd. Die verkiezingen leken wel het hart van de democratie te raken, hoewel tal van studies reeds aantoonde dat burgers in steeds grotere mate kritisch staan tegenover verkiezingen en dat ze minder en minder vertrouwen hebben in hun verkozenen. Daarenboven zetten talrijke burgerinitiatieven, zoals de Indignados, de 1000 Burgertop, 'Hart Boven Hard' en 'Tout Autre Chose' alternatieve vormen om aan politiek te doen op de agenda met David Van Reybrouck's boek *Tegen Verkiezingen* (2013) als duidelijke vertolker ervan. Wat al die bewegingen gemeenschappelijk hebben, is dat ze ervan uitgaan dat democratische legitimiteit niet het resultaat is van stemmen bij verkiezingen, maar dat een actieve participatie van burgers nuttig, zo niet nodig, is om de zogenaamde 'malaise van de democratie' (Geissel & Newton, 2012) op te lossen.

Dat roept echter een belangrijke vraag op: welk type van democratie verlangen burgers? Wensen zij een meer actieve rol op te nemen in het besluitvormingsproces? En moet het toenemende politieke wantrouwen geïnterpreteerd worden als een eis voor een structurele verandering van de traditionele

politiek? Het doel van dit hoofdstuk is om een antwoord te schetsen op die vragen op basis van gegevens verzameld tijdens de PARTIREP verkiezings-enquête van 2014. Gedurende een tiental jaar heeft de politieke wetenschap geprobeerd om aandacht te hebben voor de democratische voorkeuren van burgers, naast hun partijpolitieke en beleidsvoorkeuren. België, met zijn representatieve en neocorporatistische cultuur onder druk, is echter een grotendeels onderbelichte case en biedt daarom de mogelijkheid om te begrijpen hoe burgers staan tegenover het besluitvormingsproces.

In wat volgt, zullen we eerst nagaan hoeveel steun de volgende vijf modellen van democratie krijgen: technocratische, directe, deliberatieve, representatieve en zakelijke democratie. Vervolgens tonen we aan dat de steun voor die verschillende modellen niet wederzijds exclusief is en dat we de multi-dimensionaliteit van die thematiek in rekening moeten brengen. Met een principale componentenanalyse komen we tot twee grote modellen, namelijk die van de participatieve en delegerende democratie. Ten slotte proberen we de steun voor die verschillende democratische oriëntaties te verklaren met multivariate analyses.

13.2 Burgers en de democratie

Westerse representatieve democratieën worden in toenemende mate op de proef gesteld. Al enkele decennia maken politieke wetenschappers gewag van een groeiend wantrouwen van burgers ten opzichte van de representatieve instellingen (Dalton, 2004, 2005; Norris, 1999; Rosanvallon, 2012). De klassieke politieke actoren, de verkozenen en de politieke partijen, krijgen minder vertrouwen toebedeeld. Of, zoals Pitseys (2014) aangeeft: 'In Frankrijk, in Italië, in Spanje, maar ook in de Scandinavische landen en in de Oost-Europese landen, tonen opiniepeilingen een trendmatige daling van het vertrouwen in de politieke vertegenwoordiging en in openbare instituties over het algemeen.' Niet elk onderzoek bevestigt echter die dalende trend (Marien, 2011). Daarenboven identificeren steeds minder burgers zich met politieke partijen en ondervinden die partijen groeiende moeilijkheden om leden aan te trekken (Mair & van Biezen, 2001; Wattenberg, 2000). De representatieve democratie kan dus rekenen op een afnemende mate van steun.

In het zog van die vaststelling proberen een aantal denkers en activisten nieuwe vormen van politiek te promoten. Die nieuwe vormen zijn divers en we zouden ze onrecht aandoen als we ze onder één enkele term plaatsen. Een eerste alternatieve oriëntatie wil sterker inzetten op het participatieve aspect (Barber, 1984; Pateman, 2012). Vanuit het republikeinse ideaal probeert die eerste stroming het belang van actief burgerschap van alle leden van de samenleving te onderstrepen. Andere denkers stellen voor om de democratische legitimiteit te herbronnen rond het idee van deliberatieve democratie (Chambers, 2003; Cohen, 1989; Elster, 1998). In tegenstelling tot het aggregeren van individuele preferenties via stemming, zien zij democratie als een discursief proces (een uitwisseling van argumenten) dat publieke actie moet vormgeven (Manin, 1985). Publieke beslissingen moeten dus het gevolg zijn van de deliberaties tussen alle betrokken leden van de samenleving (Cohen, 1989: 67). Twee elementen spelen hier een centrale rol: het deliberatieve karakter van de interacties en de besluitvormingsprocessen, en de inclusie van alle betrokkenen.

Parallel aan die academische ontwikkelingen zien we in de praktijk de opkomst van mechanismen die burgers op directe wijze met het besluitvormingsproces moeten verbinden. Dat is het geval voor directe democratie, waarin burgers uitgenodigd worden om te stemmen over politieke beslissingen. De ontwikkeling van het internet heeft ook de mogelijkheid gecreëerd om burgers direct te betrekken bij discussies via virtuele platformen (Janssen & Kies, 2005; Smith, John, Sturgis & Nomura, 2009). De laatste jaren zien we ook de opkomst van verschillende deliberatieve formats (Fung, 2006a, 2006b) zoals Deliberatieve Polls (Fishkin, 2009), participatief budgetteren (Baiocchi, 2005; Herzberg, Röcke & Sintomer, 2005), planningscellen (Garbe, 1986) of consensusconferenties (Joss, 1998). In elk van die gevallen wordt een diverse set van gewone burgers samengebracht om een advies uit te brengen over een maatschappelijk probleem of om een probleem op de agenda te zetten. De finaliteit van die technieken varieert sterk, gaande van het eenvoudig informeren van burgers tot het nemen van beslissingen door communicatie en consultatie (Arnstein, 1969; Rowe & Frewer, 2005).

Moderne democratieën ondergaan dus een proces van hybridisering, waarbij de participatie van burgers ook naast de verkiezingen aangemoedigd wordt. Maar dat proces roept toch enkele vragen op. Zo gebeurden de

meeste initiatieven op een topdownmanier,²⁶ waarbij de politiek besliste om de burgers te betrekken. De ontwikkeling van een meer participatief beleid kwam er dus voornamelijk op initiatief van de politieke verantwoordelijken en minder van de burgers zelf. De vraag blijft dan ook: welk type van democratie verlangen burgers nu eigenlijk zelf?

Politiek wetenschappelijk onderzoek bracht enkele antwoorden aan op die vraag. Zo brachten Hibbing en Theiss-Morse (2002) het debat op gang met de volgende provocerende stelling:

Het laatste wat burgers willen, is om meer betrokken te worden bij de politieke besluitvorming: ze willen politieke beslissingen niet zelf nemen; ze willen weinig input leveren aan diegenen die aangesteld zijn om die beslissingen te nemen en ze zouden de details van het besluitvormingsproces liever niet kennen. De meeste mensen hebben sterke gevoelens over weinig tot geen van de thema's die de overheid moet aanpakken en zouden het verkieszen om hun tijd te spenderen aan niet-politieke zaken (Hibbing & Theiss-Morse, 2002: 1-2; vertaling: auteurs).

Op basis van surveyonderzoek onder een representatief staal van de Amerikaanse bevolking, en van focusgroepen, stellen de onderzoekers dat burgers voorstander zijn van een *stealth democracy*. Dat is een vorm van democratie met minimale controlemechanismen, die verkozenen verantwoordelijk stelt voor hun acties, maar die er tegelijkertijd voor zorgt dat burgers niet telkens moeten tussenkomen, tenzij wanneer de verkozenen het vertrouwen van de kiezers hebben verloren. Het toenemende wantrouwen in de politiek is dan ook geen roep om meer directe inspraak, want burgers willen niet in de plaats van de politiek treden. Het maatschappelijke onbehagen is vooral een uiting van het verlangen naar een politieke elite die niet enkel aan haar eigen belangen denkt en niet enkel handelt onder invloed van lobbygroepen. Het ideale systeem zou er dan ook één zijn dat macht verleent aan empathische bestuurders die dichter staan bij de bevolking en handelen in het algemeen belang (Hibbing & Theiss-Morse, 2002: 114-121).

Dat onderzoek heeft een brede onderzoekstraditie in gang gezet, die niet zelden geleid heeft tot tegenstrijdige resultaten. Zo argumenteren Neblo en zijn collega's (2010) dat een veel groter deel van de bevolking verlangt naar meer deliberatie dan Hibbing en Theiss-Morse beweren, maar dat die eis

conditioneel is. Burgers willen misschien wel delibereren, maar ze zijn het niet eens met de mogelijkheden die hen vandaag aangeboden worden door de verkozenen die ze wantrouwen.

Diverse andere studies hebben vervolgens geprobeerd om na te gaan hoeveel steun de verschillende modellen van democratie krijgen (Bengtsson & Mattila, 2009; Donovan & Jeffery, 2006; Font, Wojcieszak & Navarro, 2015; Webb, 2013). In het Verenigd Koninkrijk toonde Webb (2013) aan dat de steun voor het ene model de steun voor het andere model niet uitsluit en dat een groot aantal mensen voorstander is van de overdracht van macht aan een hele reeks verschillende actoren (experts, verkozenen, zakenmensen). Dat lijkt op het eerste gezicht onverenigbaar met de democratische theorie, die een sterk onderscheid maakt tussen meer technocratische en directe modellen van democratie, maar de bevindingen houden steek tegen de achtergrond van het klimaat van wantrouwen tegenover de traditionele democratische instellingen. Dat roept dan ook de vraag op hoe het zit met België: welke besluitvormingsprocedure wordt geprefereerd door de Belgische burgers?

13.3 Steun voor verschillende modellen van democratie

Op basis van het voorgaande onderzoek, hebben we vijf indicatoren ontwikkeld die beantwoorden aan vijf mogelijke modellen van democratie en die beantwoorden aan de volgende vijf vragen in de survey.

1. **Directe democratie:** de overheid moet veel vaker de mening van de bevolking vragen.
2. **Technocratie:** men moet het aan deskundigen overlaten om de belangrijke beslissingen te nemen.
3. **Deliberatieve democratie:** politici moeten vaker beslissingen nemen op basis van discussies tussen burgers.
4. **Representatieve democratie:** verkozen politici dragen de verantwoordelijkheid, dus moeten ze zelf de beslissingen nemen.
5. **Zakelijke democratie:** de regering zou beter functioneren indien de beslissingen genomen zouden worden door succesvolle ondernemers.

Voor elk van die vragen konden de respondenten zich positioneren op een schaal gaande van 'volledig niet mee eens' tot 'volledig mee eens'.

Tabel 13.1: mening van de Vlaamse en Waalse bevolking over de vijf modellen van de democratie (in percentages)

	Directe democratie	Technocratie	Deliberatieve democratie	Representatieve democratie	Zakelijke democratie
Volledig mee eens	42.5	19.1	27.5	12.2	8.6
Mee eens	41.9	43.4	49.8	40.5	24.2
Mee eens noch mee oneens	8.9	22.0	14.5	23.6	36.4
Mee oneens	6.1	12.4	7.5	19.9	28.2
Volledig mee oneens	0.8	3.2	0.8	3.7	8.6
Totaal	100	100	100	100	100

De steun voor elk van die vijf modellen is weergegeven in tabel 13.1. Elk van de analyses in dit hoofdstuk is gewogen voor leeftijd, gender, onderwijsniveau en regio. Het eerste dat opvalt, is de sterke steun voor de directe democratie, aangezien 84% van de respondenten zich voorstander verklaart van die optie. De burgers zouden het dus appreciëren mocht de overheid op regelmatige basis rekening houden met de mening van de bevolking. Vervolgens is er een minder grote meerderheid die zich uitspreekt voor een technocratische vorm van democratie, omdat 63% van de respondenten denkt dat onafhankelijke en niet verkozen experts beter in staat zouden zijn om goede beslissingen te nemen. De deliberatieve optie lijkt eveneens een groot deel van de Vlaamse en Waalse burgers aan te spreken: 77% onder hen zou het appreciëren mochten politici vaker hun beslissingen nemen op basis van discussies onder burgers. Die vorm van democratie vereist bijvoorbeeld het opzetten van burgerpanels of het creëren van ruimten voor publieke discussie, hoewel de finale beslissing wel in handen blijft van de politieke autoriteiten.

Een kleine meerderheid (53%) is voorstander van de representatieve democratie. Dat wil zeggen dat ze het idee ondersteunen dat verkozen politici de finale verantwoordelijkheid dragen voor beslissingen. Ten slotte is er geen meerderheid voor het zakelijke model van democratie, waarin succesvolle ondernemers de knoppen van de democratie bedienen. Dat model, bestudeerd door Hibbing en Theiss-Morse, is gebaseerd op het idee dat de strategisch-rationele insteek van bedrijfsleiders het collectieve besluitvor-

mingsproces kan inspireren, maar vindt weinig weerklank in Vlaanderen en Wallonië. Slechts 38% van de ondervraagde burgers steunt dat voorstel.

Die resultaten tonen dat de grootste steun gaat in de richting van directe en deliberatieve democratie. Dat is een indicatie dat er een grote vraag is naar een meer participatieve democratie. Dat wil echter niet zeggen dat burgers zelf deel zouden willen nemen aan burgerpanels of participatieve budgetprocessen, mochten ze daartoe de kans krijgen. Het is niet omdat iemand meer consultatie van burgers eist, dat hij of zij die eis zelf in concreet gedrag zal omzetten (McHugh, 2006).

13.4 Verschillende modellen van democratie?

Uit de eerste lezing van de resultaten zouden we kunnen concluderen dat burgers massaal voorstander zijn van een groot aantal modellen van democratie. De volgende vraag stelt zich dan ook: is de steun voor die verschillende modellen wederzijds exclusief of niet? Of, met andere woorden: steunen burgers meerdere modellen tegelijkertijd of kunnen we groepen van modellen onderscheiden?

Eerst kijken we daarvoor naar de correlaties tussen de verschillende modellen in tabel 13.2. Die analyse biedt de mogelijkheid om te observeren of de steun voor de verschillende modellen al dan niet samenhangt. Zelfs al schijnen bepaalde relaties conceptueel evident, zoals die tussen directe en deliberatieve democratie, dan nog kunnen de relaties met andere modellen minder vanzelfsprekend zijn. Zo correleert de steun voor het zakelijke model positief met alle andere modellen en is er geen enkele negatieve relatie waarneembaar tussen de verschillende modellen.

Tabel 13.2: Spearman rangcorrelaties tussen de vijf democratische modellen

	Direct	Technocratisch	Deliberatief	Representatief	Zakelijk
Direct	1	.082***	.531***	-0.016	.141***
Technocratisch	.082***	1	.039	.162***	.250***
Deliberatief	.531***	.039	1	.028	.075***
Representatief	-0.016	.162***	0.028	1	.179***
Zakelijk	.141***	.250***	.075***	.179***	1

***: de correlatie is significant op het .001-niveau.

Dat impliceert dat we een meervoudige blik op de verschillende modellen van democratie nodig hebben. Zelfs al onderscheiden wetenschappelijke analyses over het algemeen verschillende types van democratie, gebaseerd op verschillende filosofische tradities (Held, 2006), dan nog zien we dat burgers niet dezelfde opdeling maken. Bijgevolg is het niet mogelijk om bepaalde groepen van burgers te onderscheiden op basis van hun duidelijke voorkeur voor één bepaald model van democratie. Zo steunt 69% van de respondenten minstens drie modellen en 37% geeft aan voorstander te zijn van minstens vier modellen. Dat is echter geen nieuw resultaat (Coffé & Michels, 2014; Donovan & Jeffery 2006; Webb, 2013), maar vorige studies hebben dat fenomeen voornamelijk bestudeerd in termen van incoherentie en contradictie. Zoals Font en zijn collega's (2015) echter aantonen met Spaanse gegevens, kunnen we democratische voorkeuren begrijpen als dimensies die mogelijk onafhankelijk van elkaar zijn. Het gaat er dan ook om een multidimensionale blik te werpen op de verschillende modellen en ze niet te zien als wederzijds exclusieve categorieën, maar veeleer als elkaar versterkende tendensen in de samenleving. Zo kan dezelfde persoon bijvoorbeeld wensen dat burgers meer te zeggen hebben in de politiek, maar tegelijkertijd eisen dat bepaalde beslissingen worden genomen op basis van de mening van experts.

13.5 Een meervoudig perspectief op democratische modellen

13.5.1 Twee democratische oriëntaties

Om het aantal democratische modellen te herleiden tot één of enkele factoren, hebben we een principale componentenanalyse met Varimax-rotatie (Husson, Lê & Pagès, 2011) uitgevoerd op de vijf schalen die we in de voorgaande secties onderscheidden. De gecumuleerde verklaarde variantie voor de eerste twee componenten bedraagt 58.8%. Die componenten zijn daarenboven onafhankelijk van elkaar.

Tabel 13.3 laat ons toe om die twee componenten gemakkelijk te interpreteren. De eerste democratische oriëntatie is gelinkt aan de twee modellen die verwijzen naar een sterkere rol voor gewone burgers in de politiek, dat wil zeggen het direct democratische en deliberatieve model. In het vervolg van

deze tekst zullen we daarnaar verwijzen als de participatieve oriëntatie. De tweede component correleert positief met de drie andere vormen van democratie, die allen gemeenschappelijk hebben dat ze een veeleer delegerend model van democratie steunen. Het gaat over een globale oriëntatie naar een meer elitistische democratie, waarbij de noodzaak wordt onderstreept om de macht aan een beperkte groep van mensen te geven. Daarom is het noodzakelijk om die twee grote oriëntaties tegenover democratie te onderscheiden binnen de bevolking.

Tabel 13.3: de eerste twee componenten van de principale componentenanalyse

	Component	
	Participatief	Delegerend
Direct	0.868	0.044
Technocratisch	0.012	0.703
Deliberatief	0.853	-0.003
Representatief	-0.117	0.631
Zakelijk	0.197	0.718
Eigenwaarde	1.599	1.343

Noot: Extractiemethode: PCA, Varimax rotatie met Kaiser-normalisatie

13.5.2 Hypothesen

De oriëntatie naar een meer participatieve vorm van democratie is het object van tegenstrijdige resultaten. Studies over de praktijk van participatie hebben sinds lang aangetoond dat het de hogeropgeleiden en mensen met een hogere status zijn die deelnemen aan de politiek, vooral wanneer deelname een grote investering vraagt (Verba, Schlozman & Brady, 1995). In meer generieke werken over politieke waarden en attitudes van burgers (Dalton, 2005; Inglehart & Catterberg, 2002) zijn het ook de bevoorrechte sociale klassen die zich het meest kritisch opstellen tegenover de traditionele politieke autoriteit. Zij houden er een meer postmaterialistisch waardepatroon op na (Inglehart, 1997) en staan positiever tegenover directe participatie. Die eerste tak binnen de literatuur laat ons toe om de hypothese te formuleren dat vooral sociaal bevoorrechte burgers interesse hebben in de politiek en dat ze meer vertrouwen hebben in hun eigen capaciteiten om deel te nemen in de politieke arena. Ze zullen dan ook sterker voorstander zijn van een meer participatieve democratie.

Volgens ander onderzoek is het verlangen naar meer participatie vooral het gevolg van een gevoel van onbehagen tegenover de traditionele politiek en een gevoel van machteloosheid over de mechanismen van de representatieve democratie. Volgens Neblo et al. (2010) zijn het de minst bevoorrechtten die zich niet met het politieke spel vereenzelvigen en daarom vragende partij zijn voor meer directe participatie. Volgens die logica is steun voor de participatieve oriëntatie dus het gevolg van sociale uitsluiting.

Zoals ook Coffé en Michels (2014) aangeven, bestaan er dus twee tegenstrijdige hypothesen met betrekking tot de relatie tussen onderwijsniveau en politieke oriëntatie. Sommigen veronderstellen dat het vooral de bevoorrechtten zijn die willen participeren, terwijl anderen postuleren dat het de meer kwetsbare groepen zijn die er voorstander van zijn. Dit hoofdstuk gaat dan ook proberen om daarop een antwoord te formuleren.

Wat betreft het delegerende model, spreekt de literatuur over een kleiner aantal hypothesen. Voor Hibbing en Theiss-Morse (2002) komt de wil om direct te participeren enkel vanuit de meest bevoorrechte klassen. De meerderheid van de bevolking is weinig geïnteresseerd in de politiek en heeft weinig zin om actiever deel te nemen aan het besluitvormingsproces. Zij verkiezen daarom om die macht te delegeren. Onze hypothese is dan ook dat mensen die het minst geïnteresseerd zijn in de politiek, het minste vertrouwen hebben in hun eigen capaciteiten en het meeste in de elites en de delegerende oriëntatie zullen ondersteunen.

13.5.3 Variabelen

Om die hypothesen over de determinanten van de twee grote democratische oriëntaties te testen, hebben we twee lineaire regressieanalyses uitgevoerd. De eerste verklaart de steun voor de participatieve oriëntatie en neemt als afhankelijke variabele de score op de eerste dimensie uit de principale componentenanalyse. De tweede regressie, over de delegerende oriëntatie, neemt de tweede component als afhankelijke variabele.

De onafhankelijke variabelen zijn gegroepeerd in twee categorieën. Aan de ene kant integreerden we de traditionele sociodemografische variabelen in onze analyse: leeftijd, gender, en onderwijsniveau. We verdeelden die laatste in vier categorieën (geen of lager, lager secundair, hoger secundair, en uni-

versitair of hoger). We integreerden ook de regio (Vlaanderen en Wallonië), wat ons toelaat om na te gaan of er verschillen bestaan in de politieke culturen van het noorden en zuiden van het land. Eerdere studies toonden immers aan dat Wallonië een meer participatieve cultuur had dan Vlaanderen.

Aan de andere kant namen we ook de politieke attitudes van de respondenten op: politiek vertrouwen, politieke interesse, politiek zelfvertrouwen en politieke machteloosheid. Politiek vertrouwen werd gemeten op basis van een principale componentenanalyse over de volgende vraag: 'Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk heeft in elk van de instellingen die ik voorlees? 0 betekent dat u helemaal geen vertrouwen heeft in die instelling en 10 betekent dat u er volledig vertrouwen in hebt.' De verschillende instellingen waren: politieke partijen, politici, de federale en regionale regering (Cronbach's $\alpha = .917$). Politieke interesse betrof een enkele schaal van 0 tot 10, waarbij respondenten moesten aangeven hoeveel interesse ze in de politiek hadden.

De score voor politiek zelfvertrouwen werd bekomen door een principale componentenanalyse uit te voeren voor de volgende stellingen: 'Ik beschouw mezelf in staat om aan politiek deel te nemen', 'Ik denk dat ik even goed werk zou leveren als de meeste politici die we verkiezen', 'Ik denk dat ik beter geïnformeerd ben over politiek en de regering dan de meeste mensen' en 'Ik denk dat ik goed begrijp welke de belangrijke problemen zijn waarmee onze samenleving geconfronteerd wordt' (Cronbach's $\alpha = .676$).

Het gevoel van politieke machteloosheid werd gemeten door de principale component te berekenen van de volgende drie stellingen: 'Een gewone burger heeft wel degelijk invloed op het politieke gebeuren en op wat de overheid doet', 'Bij verkiezingen belooft de ene partij al meer dan de andere, maar uiteindelijk komt daar weinig van terecht', en 'Gaan stemmen heeft geen zin, de partijen doen toch wat ze willen' (Cronbach's $\alpha = .575$). Die politieke machteloosheidsschaal laat ons toe om te berekenen in welke mate burgers het gevoel hebben invloed te kunnen uitoefenen op de politiek.

13.5.4 Resultaten

Wie steunt een meer participatieve democratie? Onze analyse, waarvan de resultaten in tabel 13.4 staan, toont aan dat mannen minder geneigd zijn

om dat model te ondersteunen. Vlamingen tonen zich eveneens minder voorstander van die oriëntatie, wat de bevindingen van eerdere studies ondersteunt. Vergeleken met de respondenten met een hoger diploma, tonen de lageropgeleiden zich een minder uitgesproken voorstander van participatieve democratie. Het onderwijsniveau houdt in onze studie dus negatief verband met de steun voor een directe en deliberatieve democratie.

Tabel 13.4: lineaire regressie ter verklaring van de participatieve oriëntatie

	B	(E.S.)	
(Constate)	0.082	(0.086)	
Leeftijd	-0.001	(0.001)	
Geslacht (vrouw = 1; man = 0)	0.095	(0.044)	*
Regio (Vlaanderen = 1)	-0.389	(0.042)	***
Onderwijsniveau (ref = hoger)			
Geen of lager	0.446	(0.073)	***
Lager secundair	0.391	(0.066)	***
Hoger secundair	0.341	(0.053)	***
Politieke interesse	-0.009	(0.009)	
Politiek zelfvertrouwen	0.019	(0.025)	
Politieke machteloosheid	-0.214	(0.024)	***
Politiek vertrouwen	-0.063	(0.024)	**
Afhankelijke variabele: participatieve oriëntatie			
R ² = 0,174			

Sign.: *** = < 0.001. ** = < 0.01. * = < 0.05

Wat betreft de politieke attitudes, is het gevoel van politieke machteloosheid negatief gecorreleerd met de participatieve oriëntatie: hoe sterker iemand vindt dat het representatieve model de gewone burger weinig macht geeft, hoe meer die persoon het idee koestert dat de bevolking een positieve rol kan spelen in het oplossen van maatschappelijke problemen. Minder uitgesproken is het resultaat dat mensen die weinig belang hechten aan het huidige systeem, de neiging hebben om een meer participatieve oriëntatie te ondersteunen.

Die resultaten bieden steun voor de tweede hypothese, namelijk dat het de sociale klassen zijn die het meest kritisch zijn over het representatieve systeem en zich het meest voorstander tonen van een meer participatieve democratie. We moeten echter voorzichtig zijn om die resultaten te gaan

veralgemenen. De oriëntatie die we hier meten in de enquête, stelt voor om burgers sterker te betrekken, maar dat impliceert niet dat die respondenten zelf zouden deelnemen aan een stemming of een deliberatie mochten ze daartoe de kans krijgen.

De tweede analyse in tabel 13.5 kijkt naar de determinanten van de delegerende oriëntatie. Hier lijkt leeftijd een positief effect te hebben. Dat bevestigt de resultaten van Inglehart (1997), die concludeerde dat jongere generaties minder geneigd zouden zijn om macht te delegeren. Daarenboven wordt die delegerende oriëntatie sterker ondersteund door personen met een lager opleidingsniveau dan door respondenten met een hoger diploma.

Tabel 13.5: lineaire regressie ter verklaring van de delegatieve oriëntatie

	B	(E. S.)	
(Constante)	-0.740	(0.089)	***
Leeftijd	0.011	(0.001)	***
Geslacht (vrouw = 1; man = 0)	0.067	(0.046)	
Regio (Vlaanderen = 1)	0.352	(0.044)	***
Onderwijsniveau (ref = hoger)			
Geen of lager	0.247	(0.076)	***
Lager secundair	0.183	(0.069)	**
Hoger secundair	0.100	(0.055)	**
Politieke interesse	-0.024	(0.010)	*
Politiek zelfvertrouwen	0.046	(0.026)	
Politieke machteloosheid	-0.148	(0.025)	***
Politiek vertrouwen	0.154	(0.025)	***
Afhankelijke variabele: delegatieve oriëntatie			
R ² = 0.119			

Sign.: *** = < 0.001, ** = < 0.01, * = < 0.05

Wat betreft de attitudinale variabelen, zijn politieke interesse en politieke machteloosheid negatief gecorreleerd met de steun voor het delegerende model. Dat betekent dat personen die weinig geloof hechten aan de capaciteit van het politieke systeem om de eisen van de burger in beslissingen te vertalen, eveneens het delegerende model ondersteunen. Vanuit het perspectief van politieke interesse doen de resultaten uitschijnen dat iemand minder politieke macht zou willen delegeren naarmate hij of zij sterker geïnteresseerd is in de politiek. Ten slotte is politiek vertrouwen positief gecor-

releerd met de steun voor het delegerende model, wat amper mag verbazen sinds de voornaamste politiek actoren een hoofdrol spelen in de delegerende benadering van de democratie.

13.6 Complexe voorkeuren

De gelijktijdige lezing van de resultaten uit de beide tabellen geeft aan dat we een multidimensionale blik moeten werpen op de democratie. Aan de ene kant zien we dat lager opgeleide sociale groepen zowel het participatieve als het delegerende model ondersteunen. Het verband is eveneens positief wat betreft het gevoel van politieke machteloosheid. De sociaal minst bevoordeelde groepen en zij die niet geloven in de responsiviteit van het huidige politieke systeem, zijn vragende partij voor een verandering van het democratische model in welke richting dan ook. Dat ondersteunt de hypothese van Webb (2013), die zegt dat het vooral gaat om een – zogenaamd populistische – afwijzing van het huidige systeem, veeleer dan om een duidelijke voorkeur voor een ander politiek model. De steun voor het participatieve model is voor Webb gelieerd aan gevoelens van frustratie en onbegrip met betrekking tot het huidige functioneren van de democratie en minder aan de reële zin om actief deel te nemen aan discussies voorafgaand aan de effectieve besluitvorming.

Respondenten met een hoger onderwijsniveau lijken er daarentegen een veel minder duidelijk perspectief over die vragen op na te houden. Ons onderzoek stelt ons echter wel in staat om verschillen tussen die twee oriëntaties te analyseren. Het delegerende model wordt ondersteund door personen met meer vertrouwen in traditionele politieke actoren en het omgekeerde geldt voor de participatieve oriëntatie. Dat is op zich niet verrassend, maar het beeld dat opdoemt uit dit onderzoek, is de afwezigheid van een consensus over welke richting de hervorming van de democratie moet uitgaan. Diegenen die ontevreden en wantrouwend zijn, willen een hervorming, maar het is absoluut niet duidelijk in welke richting die verandering moet gaan.

14 KIEZEN VÓÓR DE VERKIEZINGEN

WAT BURGERS DENKEN OVER INTERNE PARTIJDEMOCRATIE

Caroline Close, Camille Kelbel & Anna Kern

14.1 Inleiding

Verkiezingen zijn belangrijke momenten voor de representatieve democratie. In de meeste westerse politieke systemen is er echter een groeiende ontevredenheid over het systeem van representatieve democratie (zie ook vorige hoofdstukken). Vaak aangehaalde voorbeelden van die trend zijn de achteruitgang van het politieke vertrouwen, de toenemende ontevredenheid van de burgers en de dalende opkomstcijfers bij verkiezingen (Blais et al., 2004; Dalton, 2004).

Een mogelijke oplossing voor dat probleem bestaat in het invoeren van hervormingen gericht op het verhogen van de inspraakmogelijkheden om zo ook de betrokkenheid van de burgers buiten de traditionele electorale periode te verhogen. Dat kan gebeuren door bijvoorbeeld vaker gebruik te maken van directe democratie en van referenda of van besluitvorming door deliberatie (Scarrow, 2001). Een aantal van die ‘democratische innovaties’ heeft ook binnen de partijen plaatsgevonden. Bij die innovaties horen inclusievere procedures voor de selectie van kandidaten, zoals de invoering van ‘primaries’ of voorverkiezingen.

Het opentrekken van de kandidatenselectieprocedures voor aanhangers van een politieke partij of zelfs voor gewone kiezers wordt vaak beschouwd als een manier om zowel de betrokkenheid van de burgers bij het democratisch

proces te versterken (Put et al., 2014) als om de zogenoemde achteruitgang van politieke partijen tegen te gaan (Cross & Katz, 2013). In België blijven de gewone burgers (diegenen die niet betrokken zijn bij partijactiviteiten) echter tot dusver uitgesloten van de kandidatenselectie. Politieke partijen houden een stevige greep op die processen. Dat biedt nogal wat marge voor verandering en de vraag voor verandering kan zowel van de partijen komen, die hun legitimiteit willen verstevigen en aantrekkelijker willen worden, als van de burgers zelf.

Maar wat denken de Vlaamse en Waalse kiezers eigenlijk over de selectie van kandidaten? Willen ze dat de procedure inclusiever wordt? Wie zijn de voor- en tegenstanders van een dergelijke verandering? In dit hoofdstuk onderzoeken we de mening van Vlaamse en Waalse kiezers over de rol die burgers zouden moeten spelen bij het opstellen van de kieslijsten. Daarmee biedt dit hoofdstuk een nieuwe en originele benadering van het onderwerp, aangezien eerdere studies zich vooral richtten op de voorkeuren van actoren binnen een partij – zoals partijleden, kandidaten, activisten of afgevaardigden (Sandri, 2012; Wauters, 2009). Bovendien gaan de meeste van die studies uit van de veronderstelling dat kiezers, rationeel gezien, een voorkeur zouden hebben voor selectieprocedures die hen meer controle geven over het proces. In dit hoofdstuk gaan we na of kiezers bereid zijn om die verantwoordelijkheid op te nemen. België is daarvoor een uitermate interessant onderzoeksgebied, gezien de sterke participatie die er heerst (Deschouwer, 2012).

Dit hoofdstuk onderzoekt de steun van Vlaamse en Waalse kiezers aan verschillende vormen van selectieprocedures. Zoals blijkt uit de analyse, is er geen gelijkmatige voorkeur van burgers voor inclusievere selectieprocedures. We onderzoeken meer specifiek de invloed van drie verschillende factoren: tevredenheid over het functioneren van de democratie, partijlidmaatschap en de positie van kiezers op een links-rechtsschaal. Daarnaast gaan we na in welke mate de voorkeur van kiezers voor selectieprocedures samenhangt met hun stemintenties. Dat laat ons toe om een onderscheid te maken tussen de manier waarop partijen feitelijk hun kandidaten selecteren en de manier waarop ze dat volgens hun kiezers zouden moeten doen.

De structuur van dit hoofdstuk is als volgt. Eerst plaatsen we deze studie in de juiste context door te beschrijven hoe partijen in België hun kandidaten kiezen. Ten tweede geven we een overzicht van de belangrijkste hypothesen

in de literatuur en bespreken we de gebruikte methoden en data. Vervolgens onderzoeken we, door middel van bivariate en multivariate analyses, op welke manier de mate van tevredenheid van burgers met de democratie, hun partijlidmaatschap en hun ideologie een invloed hebben op de voorkeur voor wie verantwoordelijke zou moeten zijn voor het selectieproces. We geven de belangrijkste resultaten weer en daaruit trekken we een aantal conclusies.

14.2 Kandidatenselectie in België

Kandidatenselectie is een zeer ondoorzichtig en complex proces. Het is ondoorzichtig omdat er in de praktijk vaak afgeweken wordt van de formele regels die in de partijstatuten vastgelegd zijn. Verder is het complex omdat er vele verschillende actoren bij betrokken zijn, die tot het selectieorgaan ('selectoraat') behoren en omdat de selectie op verschillende niveaus gebeurt. De typologie van Rahat en Hazan (2010) houdt met verschillende criteria rekening en deelt de processen in volgens de mate van inclusiviteit: van zeer exclusieve methoden (kandidaten worden gekozen door de partijleiding) tot zeer inclusieve (alle kiezers mogen deelnemen aan de selectie).

Aangezien het proces zo complex is, kunnen we aannemen dat de meeste kiezers in België en in andere landen zich niet bewust zijn van de manier waarop kandidaten in hun land gekozen worden. Men kan ervan uitgaan dat men bij het analyseren van de mening van Vlamingen en Walen over de kandidatenselectieprocedures geen rekening moet houden met de wijze waarop Belgische partijen in werkelijkheid hun kandidaten kiezen. Om deze studie in de juiste context te plaatsen, lijkt het evenwel cruciaal om een basisidee te hebben van de manier waarop kandidaten gekozen worden.

Zoals Fiers en Pilet (2006: 6) vaststellen, is 'de geschiedenis van kandidatenselectie in België eigenaardig'. Terwijl de meeste Europese partijen hun kandidatenselectieprocedures gaandeweg hebben opengetrokken naar een breder publiek (in de periode tussen 1965 en 1990) (Bille, 2001), hebben de Belgische partijen zich op exclusievere methoden gericht. Een omgekeerde trend kon pas waargenomen worden vanaf de jaren 1990 met het heropenen van de selectieprocedures (Deschouwer, 1994; van Haute & Pilet, 2007). Vandaag spreken Fiers en Pilet (2006) over een vorm van 'gelei-

de democratie'. In het algemeen laten de Belgische partijen betrokkenheid van gewone leden toe, maar bijkomende regels garanderen dat de partijleiding – op nationaal en/of kiesdistrictsniveau – het opstellen van de kieslijsten controleert. Vandeleene (2014) biedt een gedetailleerdere typologie van kandidatenselectieprocedures²⁷ bij de grootste Belgische partijen.

Tabel 14.1: typologie van kandidatenselectieprocedures in Belgische partijen (gebaseerd op Vandeleene, 2014)

	Exclusief ←	→ Inclusief		
	Partijleiding	Afgevaardigden	Partijleden	Kiezers
N-VA, VB, FDF, sp.a, MR				
CdH				
Ecolo, Groen, PS, CD&V				
VLD				

Gewone kiezers zijn dus helemaal afwezig bij kandidatenselectieprocedures in België. Wanneer het over het opstellen van de lijsten gaat, blijven partijleiders de belangrijkste besluitvormers of zelfs ‘veto-players’: ook al kunnen leden vaak rechtstreeks op de procedures ingrijpen, toch kunnen ze het eerste ontwerp van de lijsten zelden wijzigen of afkeuren (Wauters, 2009).

In tabel 14.1 is een aantal patronen duidelijk: exclusieve procedures worden gebruikt door partijen waarvan men veronderstelt dat ze de rol van hun leiders beklemtonen (Vlaams Belang, N-VA), maar ook door de MR (en het FDF dat deel uitmaakte van het voormalige kartel PRL, FDF en MCC). De Franstalige sociaaldemocraten betrekken tegenwoordig alle lagen binnen de partij bij de selectie van kandidaten (Vandeleene, 2014), terwijl ze in de literatuur eerder beschreven werden als een partij die een sterk accent legt op de rol van de afgevaardigden van de partijleden. Misschien wat verrassend lijkt het daarentegen dat de sp.a de omgekeerde beweging maakte, namelijk naar een exclusievere procedure die partijleden uitsluit. De christendemocraten zijn een andere partijfamilie die toestaat dat hun gewone leden in enige mate deelnemen. De selectieprocedures die de Vlaamse liberalen toepassen, werden sterk beïnvloed door de radicale hervorming van de partij in het begin van de jaren 1990 (De Winter, 2000). Zij kozen voor een model van interne partijdemocratie dat nauw aansluit bij het model van de groene partijen (Fiers & Pilet, 2006). In het empirische gedeelte van dit hoofdstuk

zullen we onderzoeken in welke mate de kiezers van een bepaalde partij ook voorstanders zijn van de selectieprocedures van die partij.

14.3 Theorie

14.3.1 De democratische malaise verhelpen

In de meeste westerse landen lijkt het alsof de representatieve democratie in een crisis terechtgekomen is. Vooral de achteruitgang van het politieke vertrouwen, de toenemende ontevredenheid van de burgers en de dalende opkomst bij verkiezingen (Blais et al., 2004; Dalton, 2004) worden aangehaald als symptomen van die malaise. De politieke partijen, een belangrijke schakel tussen maatschappij en politiek, worden rechtstreeks geraakt door die trends. Het dalende aantal partijleden, het stijgende aantal kiezers dat niet komt opdagen en de volatiliteit (Van Biezen et al., 2012) bedreigen de organisatorische en electorale basis van partijen. België wordt vaak beschreven als een typisch voorbeeld van verzuiling en participatie en is geen uitzondering op die trend (van Haute et al., 2013).

Aangezien rekrutering een centrale functie van elke partij is, werd de hervorming van kandidatenselectieprocedures vaak beschouwd als een kans om die zogezegde electorale en organisatorische crisis op te vangen. Door partijleden meer inspraak te geven bij belangrijke beslissingen zoals kandidatenselectie (bijvoorbeeld door gesloten 'primaries'), proberen partijelites het partijlidmaatschap aantrekkelijker te maken (Scarrow, 1999) en zodoende de daling van het aantal leden tegen te gaan. Bovendien is het opentrekken van de selectieprocedures naar het hele electoraat (bijvoorbeeld door publieke 'primaries') bedoeld als een poging om sympathisanten aan te trekken, om de interesse van burgers te prikkelen en hun betrokkenheid bij democratische processen te versterken (Put et al., 2014).

Daarom wordt het opentrekken van de kandidatenselectie vaak beschouwd als een belangrijke hervorming of als een alternatief voor de huidige werking van de representatieve democratie en dus als een reactie op de ontevredenheid met het huidige systeem. Volgens die redenering kan men verwachten dat het vooral de burgers zijn die ontevreden zijn met het functioneren van

de democratie, die voorstanders zijn van inclusievere procedures (Bowler et al., 2007). Die redenering leidt tot de eerste hypothese:

Hypothese 1: Hoe groter de ontevredenheid van burgers over het functioneren van de democratie, hoe groter hun voorkeur voor inclusievere selectieprocedures.

14.3.2 Kiezers of partijleden?

De kandidatenselectie hoort bij de rekruteringsfunctie van partijen en is een sleutelmoment van het interne partijleven. Bij dat proces kunnen verschillende partijactoren betrokken en gecombineerd worden (Hazan & Rahat, 2010): partijleiders, afgevaardigden of leden. Het opentrekken van dat proces naar een breder publiek, heeft een sterk effect op de relatie tussen politieke partijen, hun leden en het hele electoraat (Hopkin, 2001; Rahat & Hazan, 2007). Bovendien is de kandidatenselectie, zoals sommige wetenschappers beweren, een belangrijk, zo niet het belangrijkste voorwerp van krachtmetingen binnen de partijen (Schattschneider, 1942; Seligman, 1961). Door een meer of minder inclusief selectieorgaan toe te staan om mee te spelen in dat proces, wordt de machtsverdeling binnen een partij beïnvloed, vooral de machtsverdeling tussen de verschillende partijactoren.

De meeste studies gaan er impliciet van uit dat hervormingen in de richting van inclusievere procedures ondersteund worden door partijleden en door kiezers, maar weinig studies onderzoeken in welke mate die twee groepen – leden en kiezers – verschillende methoden verkieszen. De kandidatenselectie is in elk geval het exclusieve territorium van partijen aangezien de beslissing om naar een andere methode over te stappen in hun handen ligt. We argumenteren dat meer macht voor de leden (ten koste van de partijleiders) gebruikt kan worden als een strategie om partijleden te behouden of om burgers ervan te overtuigen lid te worden, door een fraaier beeld te schetsen van de partij en een vernieuwde legitimiteit (Sandri & Seddone, 2012). Rekening houdend met het feit dat de kandidatenselectie een belangrijke bron van macht is, zullen leden er (als rationele actoren) de voorkeur aan geven om die procedure in handen te houden of op zijn minst in handen te houden van andere representatieve actoren binnen de partij (bijvoorbeeld afgevaardigden). Bijgevolg zal het betrekken van alle kiezers bij dat proces niet verwelkomd worden door partijleden, aangezien het hun privileges beknot (Katz, 2001).

Methoden zoals voorverkiezingen, waarbij alle kiezers stemrecht hebben zonder officieel aangesloten te zijn bij een partij (open primaries), worden vaak als instrumenten beschouwd om de interesse van de kiezers en hun aandacht voor de kandidaten te prikkelen en om de gewone kiezers te laten kennismaken met de partijsfeer. Kiezers die bereid zijn om geregeld te participeren, zouden dus een voorkeur moeten hebben voor die methode (Dalton, 1984; 2002). Kiezers die nooit lid geweest zijn van een partij, hebben het vaak moeilijk met partijstructuren en zouden dus een voorkeur hebben voor methoden die buiten de partij plaatsvinden. Die redenering leidt tot de volgende hypothese:

Hypothese 2: Hoe minder burgers er betrokken zijn bij een partij, hoe groter hun voorkeur voor inclusievere selectieprocedures.

14.3.3 Ideologische determinanten

Los van de machtsrelaties binnen partijen, is er ook een verband tussen de selectieprocedures en de ideologische strekking van een partij. Kandidatenselectieprocedures zouden geïnstrumentaliseerd kunnen worden door partijen, maar ook de waarden en idealen van partijen verklaren waarom partijen dergelijke democratische innovaties zouden toepassen (Bowler et al., 2002) en dus ook waarom burgers meer of minder open selectieprocedures zouden steunen. Historisch gezien bestaan procedures van interne partijdemocratie in westerse politieke partijen sinds de jaren 1960 en 1970 (Scarrow, 1999). Verschuivingen naar meer democratische procedures binnen partijen worden vaak in verband gebracht met de opkomst van ‘new politics’ (Poguntke, 1987) en het ontstaan van nieuwe sociale bewegingen als gevolg van de postmaterialistische revolutie (Inglehart, 1977). De opkomst van het postmaterialisme, waarin waarden zoals leefbaarheid en zelfexpressie benadrukt worden, leidde tot het stijgende belang van participatie en betrokkenheid (Wauters, 2009). In die context vonden nieuwe partijen hun oorsprong die die waarden vorm gaven en promootten: de groene partijen. Die partijen pasten op organisatorisch vlak verschillende innovaties toe, in het bijzonder de invoering van participatieprocedures in hun interne werking (Scarrow, 1999). Dat wordt duidelijk bij de twee Belgische groene partijen die ‘kozen voor een systeem dat gebaseerd is op de soevereiniteit van de partijleden om kieslijsten op te stellen’ (Fiers & Pilet, 2006: 8).

Die nieuwe partijen deden hun intrede in de electorale arena en daagden de gevestigde partijen uit (Ignazi, 1996). De waarden en principes van de organisatie van de groene partijen sijpelden door in de partijprogramma's van andere partijen, al was dat niet altijd in dezelfde mate bij alle partijen (of landen) het geval. Die 'besmetting' (Barnea & Rahat, 2007: 385) was vooral belangrijk voor partijen die uitgedaagd werden door die nieuwelingen, met name partijen aan de linkerkant van het spectrum. Onderzoekers die de hervormingen bestuderen die in westerse politieke partijen sinds de jaren 1960 doorgevoerd werden, merkten inderdaad op dat linkse partijen – vooral sociaaldemocratische – in vergelijking met rechtse partijen meer geneigd waren om hun kandidatenselectieprocedures open te trekken (Astudillo, 2012). In overeenstemming met die ontwikkeling vonden Nunez en Close (2014) recent dat er meer steun is voor het invoeren van voorverkiezingen bij parlementariërs van linkse partijen dan bij parlementariërs van rechtse partijen.

De ideologische positie lijkt dus een rol te spelen in de verklaring waarom sommige partijen eerder geneigd zijn om hun selectieprocedures te democratiseren dan andere. Bijgevolg gaan we ervan uit dat de voorkeur van burgers voor kandidatenselectieprocedures, ook op individueel niveau, deels afhankelijk is van hun ideologische positie. We verwachten in het bijzonder dat burgers die naar links neigen een sterkere voorkeur zullen hebben voor inclusievere procedures.

Hypothese 3: Hoe linkser burgers zich op het politieke spectrum plaatsen, hoe meer uitgesproken hun voorkeur voor inclusievere selectieprocedures.

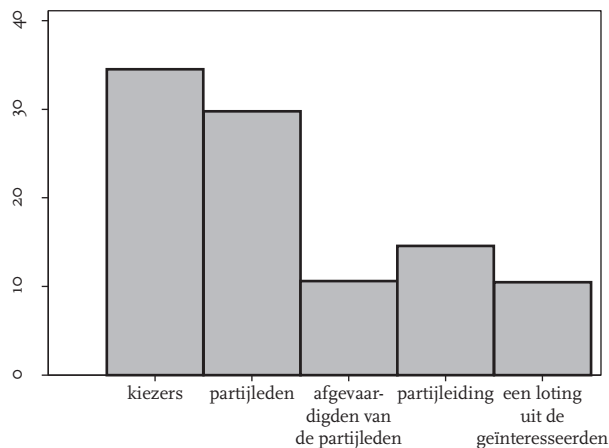
14.4 Data, meting en methode

14.4.1 De afhankelijke variabele: voorkeur voor kandidatenselectieprocedures

Om de voorkeuren voor kandidatenselectieprocedures te meten, baseren we ons op de antwoorden op de vraag: *Er moeten voor de verkiezingen lijsten gemaakt worden met de kandidaten per partij. Wie zou volgens u moeten bepalen wie er op die lijsten staan?* De mogelijke antwoordcategorieën waren

1) de kiezers, 2) de partijleden, 3) afgevaardigden van de partijleden, 4) de partijleiding op provinciaal niveau, 5) de partijleiding op nationaal niveau en 6) een loting uit de geïnteresseerden. Aangezien we geen verschillende verwachtingen hebben voor mensen die optie 4) of optie 5) verkiezen, hebben we die twee categorieën tot één grote categorie samengevoegd, die alle respondenten bevat die partijleiders verkiezen om kandidaten te selecteren. De populairste procedures zijn die waarbij kiezers of partijleden kandidaten selecteren (zie figuur 14.1). Met 10,5% is ‘een loting uit de geïnteresseerden’ de minst populaire optie. Een interessante vaststelling is dat meer dan een derde van de respondenten vindt dat de kiezer zou moeten bepalen wie op de kieslijst terechtkomt, en nog een derde denkt dat het selectieorgaan uit partijleden zou moeten bestaan. Inclusievere procedures zijn dus populair, zoals het in de literatuur wordt aangenomen, maar er is toch geen grote steun voor het machtigen van actoren die buiten de partij staan: meer dan 50% van de respondenten heeft een voorkeur voor methodes die actoren binnen de partij machtigen (partijleden, afgevaardigden of de partijleiding).

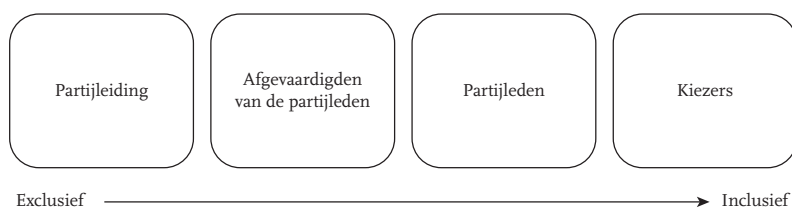
Figuur 14.1: voorkeuren voor kandidatsselectieprocedures

In een poging om die voorkeuren te rangschikken van meest exclusieve naar meest inclusieve methode, stellen we de volgende schaal van figuur 14.2 voor. Het lijkt echter moeilijk om de categorie ‘een loting uit de geïnteresseerden’ op die exclusief-inclusiefschaal te plaatsen: die optie vergroot het selectieorgaan niet en het breidt de participatiedimensie van de selectieprocedure niet uit.

De lotingcategorie is daarom weggelaten uit de verdere analyses.²⁸ Op basis van figuur 14.2 construeren we een somschaal, gaande van 1 als meest exclusieve procedure (de preferentie dat partijleiders kandidaten selecteren) tot 4 als meest inclusieve optie (de preferentie dat kiezers zouden moeten beslissen).

Figuur 14.2: de inclusiviteit van het selectieorgaan (het selectoraat)

Bron: Rahat and Hazan (2001; 2010)

14.4.2 De onafhankelijke variabelen: tevredenheid over de democratie, mate van partijactiviteit en ideologische positie

De eerste hypothese stelt dat burgers die ontevreden zijn met het functioneren van de democratie, eerder geneigd zullen zijn om inclusievere kandidatenselectieprocedures te verkiezen. De mate van ontevredenheid over de democratie wordt gemeten op basis van de vraag of respondenten in het algemeen 1) zeer tevreden, 2) tamelijk tevreden, 3) niet erg tevreden of 4) helemaal niet tevreden zijn met de manier waarop de democratie in België functioneert. We spiegelde de schaal zodat grotere waarden meer tevredenheid betekenen. Zoals tabel 14.2 toont, zijn de meeste respondenten eerder tevreden met het functioneren van democratie in België.

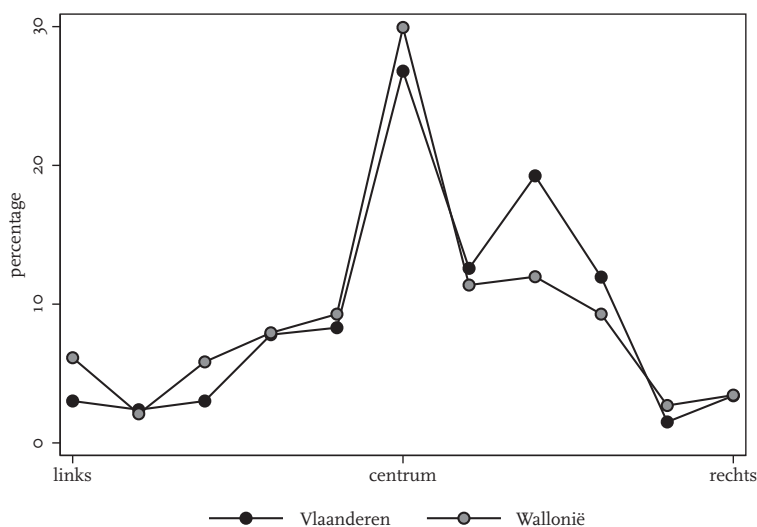
Tabel 14.2: tevredenheid over het functioneren van de democratie in België

	Frequentie	Percentage
Helemaal niet tevreden	104	5.15
Niet erg tevreden	495	24.52
Tamelijk tevreden	1.281	63.45
Zeer tevreden	128	6.34
Geen antwoord	11	0.54
	2.019	100.00

Als tweede variabele van interesse trachten we de mate van partijactiviteit te meten. In de survey werden respondenten gevraagd of zij partijlid zijn, het ooit waren en in welke mate ze actief betrokken zijn of waren. We hebben de antwoordcategorieën zo gegroepeerd dat er een onderscheid kan gemaakt worden tussen 1) partijleden, 2) voormalige partijleden en 3) burgers die geen lid zijn en nooit lid van een partij waren. Die derde categorie is met 86,5% van de respondenten duidelijk de grootste, terwijl 6,7% van de respondenten aangeeft partijleden te zijn en 6,8% aangeeft dat zij vroeger partijleden waren.

Ten slotte stelt de derde hypothese dat de meest linksgerichte kiezers eerder een voorkeur voor inclusieve kandidatenselectieprocedures zouden hebben (de procedures waarbij alle kiezers betrokken worden) en bijgevolg moeten we de ideologische positie van de respondenten meten. Daarvoor gebruiken we de plaatsing die kiezers zichzelf geven op een 11-puntenschaal, waarbij 0 links, 5 in het centrum en 10 rechts betekent. Het verrast ons niet dat de meeste respondenten zich rond het centrum plaatsen, zoals figuur 14.3 toont. De Vlaamse respondenten zijn evenwel wat sterker vertegenwoordigd in het centrumrechtse segment dan de Waalse respondenten.

Figuur 14.3: links-rechts zelfplaatsing

14.4.3 Controlevariabelen

We controleren voor variabelen die de voorkeur voor kandidatenselectieprocedures zouden kunnen beïnvloeden. Ten eerste controleren we voor geslacht. Ten tweede controleren we voor leeftijd, aangezien jongere kiezers eerder voorstanders zijn van direct democratische procedures in het algemeen (Donovan & Karp, 2006). Ten derde controleren we voor het opleidingsniveau van de respondenten. We gaan ervan uit dat burgers met een hoger opleidingsniveau eerder geneigd zijn om kritisch te staan tegenover het systeem, dat zij meer vertrouwd zijn met mogelijke alternatieven voor het huidige systeem en dat zij dus een sterkere voorkeur zouden hebben voor inclusievere procedures (Budge, 1996; Norris, 1999). Die variabele wordt herleid tot drie brede categorieën die respondenten bevat die 1) geen formele opleiding of lager onderwijs hadden, die 2) een diploma secundair onderwijs hebben behaald of die 3) een diploma van een hogeschool of universiteit hebben behaald. Aangezien de meeste respondenten een diploma secundair onderwijs hebben behaald, gebruiken we die categorie als referentiecategorie.

Ten vierde controleren we voor de belangstelling van burgers voor de politiek. Die variabele is gecodeerd op een 11-puntenschaal, gaande van 0 (helemaal geen belangstelling) tot 10 (heel veel belangstelling). Op basis van eerdere studies (Donovan & Karp, 2006) verwachten we dat burgers die veel belangstelling voor politiek hebben, eerder een voorkeur voor inclusieve kandidatenselectieprocedures zouden hebben. Ook de variabele die het vertrouwen van burgers in politieke partijen meet, is gecodeerd op een 11-puntenschaal (van 0 helemaal geen vertrouwen tot 10 volledig vertrouwen). We controleren voor die variabele omdat we verwachten dat burgers die politieke partijen wantrouwen, eerder inclusievere selectieprocedures zouden steunen, waarin politieke partijen een minder belangrijke rol spelen.

We controleren verder ook voor het gevoel van politieke zelfzekerheid van de respondenten. We nemen aan dat burgers die veel politieke zelfzekerheid hebben, een voorkeur hebben voor de status quo, terwijl burgers die zich niet politiek zelfzeker voelen, verandering zouden verkiezen – in dit geval verandering in de richting van selectieprocedures die de partij niet betrekken (de selectie door kiezers). We maken daarbij een onderscheid tussen interne politieke zelfzekerheid en externe politieke zelfzekerheid. De PARTIREP-bevraging bevat een reeks stellingen²⁹ die het mogelijk ma-

ken om een onderscheid te maken tussen die twee types van politieke zelfzekerheid. We voeren een principale componentenanalyse uit, die toont dat vier items (items 1, 2, 4 en 7) hoog op één factor laden (Cronbach's alpha = 0.67). Die factorladingen worden gebruikt als meting voor het gevoel van politiek zelfvertrouwen. De andere items laden op een tweede factor. Die factorladingen zijn echter eerder zwak (geen factorlading hoger dan 0.44) en de consistentie van de schaal is eerder zwak (Cronbach's alpha = 0.59). Daarom en omdat het vijfde item het dichtst aansluit bij het theoretische latente concept van externe politieke zelfzekerheid (de inschatting van burgers over hun invloed op politieke gebeurtenissen en regeringsactiviteiten), gebruiken we enkel dat item om externe politieke zelfzekerheid te meten. Bijkomend controleren we voor de mate waarin een respondent zich sterker verwant voelt met één politieke partij dan met een andere. Die variabele laat ons toe om zeker te zijn dat het effectief de mate van activiteit binnen een partij is die de voorkeur voor bepaalde selectieprocedures beïnvloedt en niet de identificatie met een bepaalde partij. Ten slotte voegen we een variabele toe die meet of een respondent in Vlaanderen of in Wallonië woont, want uit eerdere studies bleek dat het politieke gedrag aan beide zijden van de taalgrens vrij sterk verschilt (Deschouwer et al., 2010; Frongnier et al., 2012; Pilet et al., 2014).

14.5 Resultaten

14.5.1 Bivariate analyse

In een eerste stap kijken we naar het verband tussen de voorkeuren van burgers over wie verantwoordelijk zou moeten zijn bij de kandidatenselectie en hun partijvoorkeur (zie tabel 14.3). Dat laat een vergelijking toe tussen wat partijen doen (zie hoger) en wat hun kiezers in verband met kandidatenselectieprocedures willen. In tabel 14.3 worden alleen maar partijen getoond waarvan genoeg aanhangers in het databestand aanwezig waren. Respondenten die van plan waren om voor een kleinere partij (met minder dan vijftig respondenten) te stemmen, werden niet opgenomen in deze analyse.

Tabel 14.3: percentage van kiezers naargelang stemintentie en voorkeur voor kandidatenselectieprocedures (in procenten)

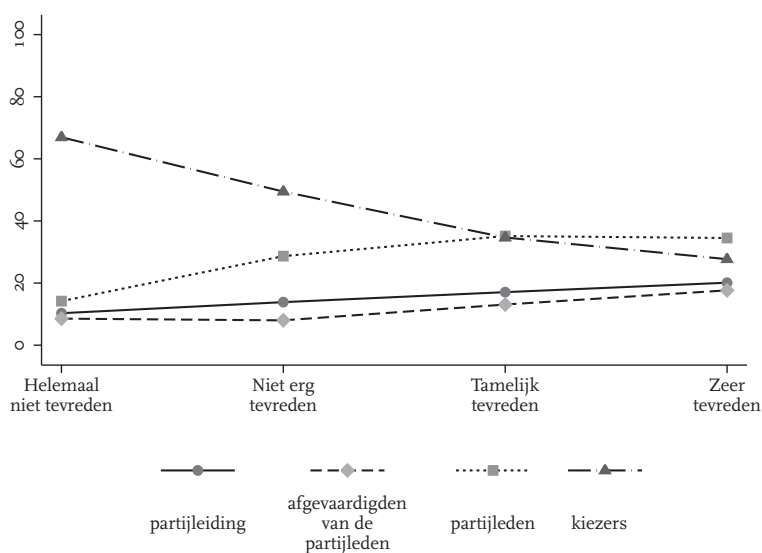
	N-VA	CD&V	Open VLD	sp.a	Groen	PS	MR	cdH	Ecolo	Totaal
Partijleiding	17.0	27.2	29.0	20.5	13.0	14.1	15.3	15.7	12.3	18.0
Afgevaardigden	13.5	13.3	11.3	12.0	18.2	13.0	11.8	11.3	9.4	12.6
Partijleden	38.2	31.6	29.8	34.2	44.2	28.9	29.4	40.0	40.6	34.1
Kiezers	31.3	27.8	29.8	33.3	24.7	44.0	43.5	33.0	37.7	35.2
Totaal N (100%)	259	158	124	117	77	277	170	115	106	1403

Tabel 14.3 maakt het mogelijk de afwijking te bestuderen tussen de selectieprocedures die partijen feitelijk toepassen en de methoden die door hun kiezers verkozen worden. Een grote afwijking is er bij de MR: alhoewel de MR eerder exclusieve procedures toepast, zijn meer dan 40% van de respondenten die aangeven voor de MR te willen stemmen, voorstanders van selectie door kiezers. Bij de PS, waar de organisatie historisch gebaseerd is op representatie door afgevaardigden, verkiest bijna de helft van de potentiële kiezers inclusievere methoden. Slechts 13% kiest voor selectie door afgevaardigden. Die optie is evenmin populair bij de aanhangers van sp.a: 34% van de potentiële sp.a-kiezers verkiest selectie door partijleden en 33% verkiest selectie door kiezers. Dat lijkt in vrij grote mate in tegenspraak te zijn met de huidige situatie binnen de partij, waarbij de kandidatenselectie gedomineerd wordt door partijleiders en afgevaardigden. Hoewel de N-VA vrij exclusieve kandidatenselectieprocedures toepast, zien we ten slotte dat een groot deel van haar aanhangers de voorkeur geeft aan selectie door partijleden (38%) of selectie door kiezers (31%). Bij de aanhangers van de twee groene partijen is de categorie ‘selectie door partijleden’ de meest populaire, wat hier wel degelijk overeenstemt met de historische ontwikkeling en interne partijorganisatie van de groenen.

In een tweede stap belichten we het verband tussen de drie variabelen van interesse en de verschillende voorkeuren voor kandidatenselectieprocedures. Figuur 14.4 toont dat kiezers minder geneigd zijn om selectieprocedures te verkiezen waarin de kiezers bepalen wie op de kieslijst komt, naarmate burgers meer tevreden zijn over het functioneren van de democratie in België. In de groep van de meest tevreden respondenten verkiezen de meesten procedures waarbij de verantwoordelijkheid bij de partijleden ligt. Met

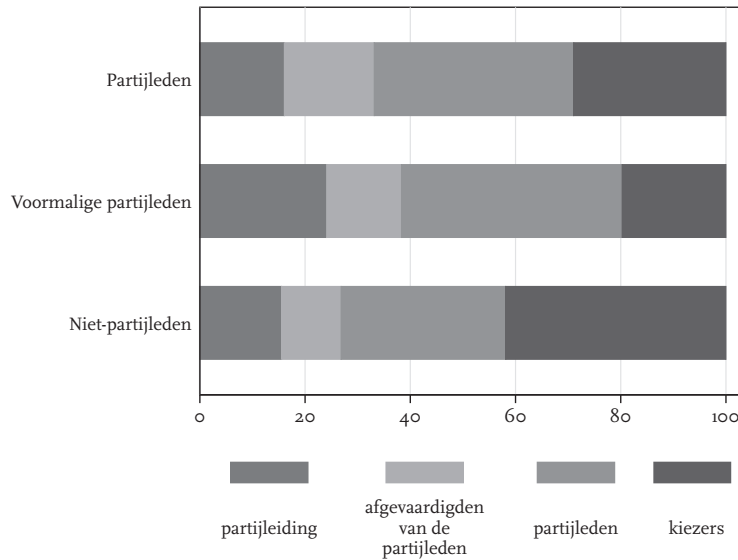
andere woorden: diegenen die tevreden zijn met het huidige systeem van representatie, verkiezen een methode die – zoals we eerder hebben gezien – in zekere mate ook werkelijk toegepast wordt door de meeste Belgische partijen. Die bevindingen kunnen de eerste hypothese staven, die veronderstelt dat kandidatenselectie door kiezers de meest inclusieve procedure is, en dat die optie inderdaad de voorkeur geniet van de meest ontevreden burgers.

Figuur 14.4: voorkeur voor kandidatenselectieprocedures en tevredenheid over de democratie in België

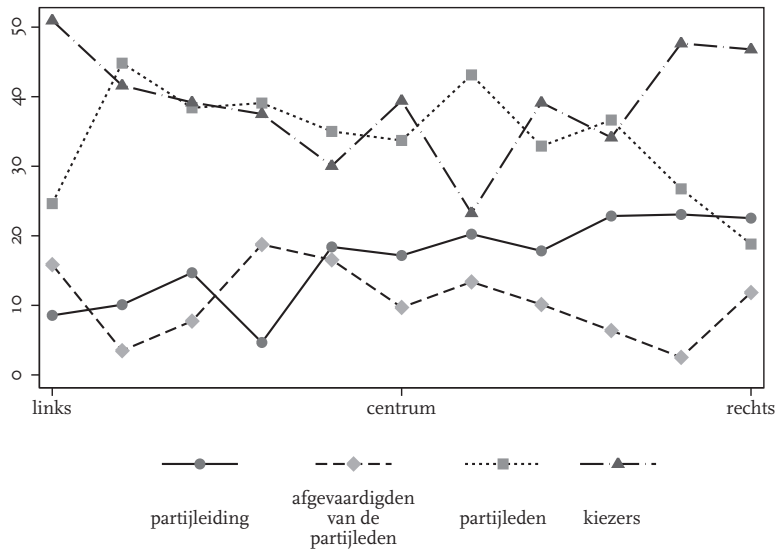
Indien we kijken naar respondenten met verschillende niveaus van partijactivisme (zie figuur 14.5), dan blijkt dat diegenen die partijlid zijn of ooit partijlid geweest zijn, gelijkaardige voorkeuren hebben. Huidige en voormalige partijleden verkiezen, in vergelijking met respondenten die geen partijlid zijn (en het nooit waren), eerder vormen van kandidatenselectie die zich binnen de beleidsruimte van de partij afspelen (het verantwoordelijk stellen van partijleiders, afgevaardigden of partijleden). Niet-leden hebben daarentegen een voorkeur voor selectieprocedures waarbij de kiezer beslist wie op de kieslijst terechtkomt. In vergelijking met de huidige partijleden, verkiezen voormalige partijleden eerder dat partijleiders kandidaten selecteren.

Figuur 14.5: voorkeur voor kandidatenselectieprocedures en niveau van partijactivisme

Wat betreft de plaatsing op de links-rechtsschaal (zie figuur 14.6) stellen we dat burgers die zich aan de linkerkant van het ideologische spectrum plaatsen, inclusievere procedures zullen verkiezen. Een extremere positionering op de schaal hangt samen met een voorkeur voor selectie door kiezers, terwijl respondenten die zich rond het centrum plaatsen de voorkeur geven aan verschillende vormen van procedures.³⁰ In het algemeen wordt er aangetoond dat de selectie door kiezers of door partijleden de populairste selectieprocedures zijn over het hele spectrum heen, behalve voor de twee meest extreme posities. Bovendien wordt de selectie door partijleiders het meest gesteund door respondenten die zich aan de rechterkant van het politieke spectrum plaatsen, terwijl de selectie door afgevaardigden en partijleden het populairst is onder respondenten van centrum-links.

Figuur 14.6: voorkeur voor kandidateselectieprocedure en links-rechts zelfplaatsing

14.5.2 Multivariate analyse

Nadat we de relatie tussen onze drie variabelen van interesse en de voorkeuren voor kandidateselectieprocedures hebben benaderd, gaan we nu verder met de presentatie van de resultaten van de multivariate analyse (zie tabel 14.4).

In het eerste model voegen we de variabelen van interesse toe. Het blijkt dat hoe tevredener burgers zijn over het functioneren van de democratie, hoe minder ze te vinden zijn voor inclusievere selectieprocedures. Het zijn dus inderdaad vooral de ontevreden burgers die, zoals de eerste hypothese stelt, procedures verkiezen die gebaseerd zijn op een groter selectieorgaan, waarvan ze mogelijk zelf deel uitmaken. Met betrekking tot de graad van partijactivisme verkiezen voormalige partijleden significant minder inclusieve procedures in vergelijking met burgers die niet actief zijn in een politieke partij. Nochtans lijkt er geen verschil te zijn tussen niet-leden en huidige partijleden. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat voormalige partijleden zich verbonden voelen met de vroegere, exclusievere procedures. Ten slotte vinden we dat burgers sceptischer zijn ten opzichte

Tabel 14.4: multiple analyse van de voorkeur voor kandidatenselectieprocedures

	Voorkeur voor kandidatenselectieprocedure		
	Model 1	Model 2	Model 3
Tevredenheid over de democratie	-0.273*** (0.046)	-0.144** (0.050)	-0.128** (0.043)
<i>Mate van partijactivisme (ref. niet-partijlid)</i>			
Partijlid	-0.203 (0.106)	-0.0444 (0.106)	-0.00785 (0.100)
Voormalig partijlid	-0.328** (0.109)	-0.248* (0.109)	-0.308** (0.106)
Links-rechtsplaatsing (0 = links, 10 = rechts)	-0.036* (0.014)	-0.028* (0.014)	
Geslacht (0 = man, 1 = vrouw)		0.185** (0.062)	0.163** (0.054)
Leeftijd		-0.007*** (0.002)	-0.006*** (0.002)
<i>Opleidingsniveau (ref. secundair onderwijs)</i>			
Primair onderwijs		0.102 (0.081)	0.130 (0.067)
Tertiair onderwijs		-0.142* (0.068)	-0.129* (0.060)
Politieke interesse		-0.031* (0.014)	-0.013 (0.012)
Vertrouwen in politieke partijen		-0.088*** (0.017)	-0.093*** (0.015)
Intern politiek zelfvertrouwen		-0.108 (0.041)	-0.030 (0.035)
Extern politiek zelfvertrouwen		-0.020 (0.028)	-0.011 (0.024)
Partij-identificatie (0 = neen, 1 = ja)		0.005 (0.066)	0.000 (0.058)
Gewest (0 = Wallonië, 1 = Vlaanderen)		-0.185** (0.062)	-0.171** (0.054)
Constante	3.885*** (0.150)	4.441*** (0.178)	4.106*** (0.153)
<i>N</i>	1309	1283	1733
<i>R</i> ² adj.	0.036	0.093	0.082

Noten: OLS-regressie, afhankelijke variabele: voorkeur voor kandidatenselectieprocedures, robuuste standaardfouten tussen haakjes, demografische gewichten toegepast.

Sign.: * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$.

van inclusievere procedures naarmate ze zich rechtser plaatsen op de links-rechtsschaal, wat in lijn ligt van de derde hypothese.

Die resultaten houden ook stand indien we voor andere karakteristieken van de respondenten in model 2 controleren. Ook in dat model vinden we echter geen verschil tussen huidige partijleden en niet-partijleden. Bovendien toont dat model dat vrouwen een voorkeur hebben voor inclusievere procedures, terwijl oudere burgers, hoger opgeleide burgers en burgers die meer geïnteresseerd zijn in de politiek, sceptischer lijken tegenover inclusievere procedures. Weinig verrassend is dat burgers die relatief meer vertrouwen hebben in de politieke partijen, eerder exclusieve procedures steunen, waarbij de verantwoordelijkheid in handen van de partijen blijft. Ten slotte lijken inclusieve procedures populairder te zijn in Wallonië dan in Vlaanderen. Dat model laat toe om 9% van de afwijkingen in voorkeuren van selectieprocedures te verklaren.

Nochtans is het model gebaseerd op relatief weinig respondenten. De meeste respondenten verliezen we omdat meer dan 27% van de respondenten niet aangaf wat zijn positie is op de links-rechtsschaal. Om zeker te zijn dat onze resultaten stabiel blijven, herhalen we dat model nog eens zonder die variabele. In model 3 presenteren we dus het model zonder de positiebepaling op de links-rechtsschaal. Daaruit blijkt dat de resultaten inderdaad stabiel zijn: ze leveren een bewijs voor de eerste hypothese en ook voor de tweede hypothese als men enkel kijkt naar vroegere partijleden.

14.6 Conclusie

De kandidatenselectie is een belangrijk moment in een democratisch systeem. In publieke debatten en in de wetenschappelijke literatuur wordt er nog altijd meer aandacht besteed aan verkiezingen dan aan de kandidatenselectie, maar het laatste kan soms wel doorslaggevend zijn dan het eerste. Vele verkiezingen (vooral in kleinere kieskringen) hebben eerder voorspelbare resultaten, wat er op neer komt dat partijen in grote mate bepalen wie de zetels zullen innemen.

Politieke partijen waren zich gedurende lange tijd bewust van het belang van kandidatenselectie en traden op als gatekeepers voor de procedure. Bijgevolg hebben de meeste studies tot nu toe de kandidatenselectie als een intern partijproces of zelfs als ‘secret garden’ beschouwd (Gallagher & Marsh, 1988). Hoewel ze binnen het democratische systeem plaatsvinden, sluiten de procedures van de kandidatenselectie gewone burgers (diegenen die niet betrokken zijn bij een politieke partij) in de regel uit. Dat klopt zeker voor België. Nochtans zou de inbreng van burgers, vanuit een normatief perspectief, niet a priori uitgesloten moeten worden. Er is inderdaad een stevig en continu debat over de vraag of ook de partijen intern niet democratischer zouden moeten zijn (Cross & Katz, 2013).

Het opentrekken of de ‘democratisering’ van de kandidatenselectie wordt in werkelijkheid vaak beschouwd als een poging van de partijen om kiezers en legitimiteit terug te winnen. Die redenering steunt echter op de niet-geteste veronderstelling dat burgers in dat opzicht meer democratie wensen. Dit hoofdstuk heeft die lang gevestigde vooronderstelling getest. Dit hoofdstuk gaat verder dan de pessimistische waarneming over hoe het met de democratie gesteld is en gaat verder dan de normatieve overweging over hoe democratie zou moeten zijn omdat we aan de burgers vragen wat ze echt verwachten.

De analyses hebben getoond dat, zoals vaak wordt aangenomen, een meerderheid van de kiezers inclusievere methoden verkiest (selectie door kiezers of door partijleden). Maar men kan, vanuit een ander perspectief, ook concluderen dat kiezers vooral methoden verkiezen die de verantwoordelijkheid bij de actoren binnen de partij plaatsen: slechts een derde van de respondenten vindt dat kiezers – dus zij zelf – aan de procedure zouden moeten kunnen meedoen. Dit hoofdstuk heeft aangetoond hoe tevredenheid over de democratie, het partijlidmaatschap en de links-rechtsplaatsing van individuen hun opinies over kandidatenselectieprocedures beïnvloeden. Kiezers die tevreden zijn met het functioneren van de democratie, hebben een voorkeur voor een status quo. Met betrekking tot de mate van partijactivisme verkiezen niet-leden procedures die buiten de partij plaatsvinden, maar ook dat effect is minder uitgesproken dan verwacht. Ten slotte toont dit onderzoek aan dat burgers die zich aan de rechtse kant van het politieke spectrum positioneren, een voorkeur hebben voor exclusievere selectiemethoden.

Aangezien het publieke vertrouwen in de politiek belangrijk is voor de legitimiteit van het besluitvormingsproces, blijft de hoofdvraag bestaan, namelijk in welke mate een hervorming naar meer democratie binnen partijen de vertrouwensrelatie tussen burgers en hun vertegenwoordigers kan verbeteren.

15 GENDERVERSCHILLEN IN POLITIEKE BELANGEN

SUBTIEL MAAR HARDNEKKIG

Karen Celis, Silvia Erzeel, Eline Severs & Audrey Vandeleene

15.1 Inleiding

De klassieke onderzoeksagenda over gender en politieke vertegenwoordiging gaat over de ondervertegenwoordiging van vrouwen. Die manifesteert zich op verschillende vlakken. Enerzijds zijn vrouwen numeriek ondervertegenwoordigd in de vertegenwoordigende assemblees (gemeenteraden, parlementen ...) en in executieven, anderzijds lopen de belangen van vrouwen het risico om ondervertegenwoordigd te worden in de politieke besluitvorming. Wat betreft die laatste bekommernis, heeft er zich een indrukwekkende literatuur opgebouwd over de vraag of je (een gelijk of minimum aantal) vrouwelijke vertegenwoordigers nodig hebt om vrouwenbelangen correct te vertegenwoordigen (zie Childs & Lovenduski, 2013 voor een overzicht). Die laatste redenering stoelt op de theoretische aanname dat de deelname aan de politiek van vertegenwoordigers die tot eenzelfde maatschappelijke groep behoren (vrouwen, maar ook etnische minderheden, klassen enzovoort), bevorderlijk dan wel cruciaal is voor het formuleren en verdedigen van de politieke noden en belangen van hun groep (Phillips, 1995). Gezien de numerieke ondervertegenwoordiging van vrouwen (het lage aantal vrouwelijke vertegenwoordigers) is de vrees dan ook dat de politiek zich proportioneel te weinig buigt over de thema's die van belang zijn voor vrouwen en dat de vrouwelijke visies op bepaalde thema's te weinig worden meegenomen in de uiteindelijke inhoud van de wetten en het beleid.

Naast argumenten over rechtvaardigheid en de realisatie van democratische waarden zoals gelijkheid, wordt in die logica het bestaan van sekseverschil-

len in belangen een hoogst relevant argument om een gelijke vertegenwoordiging van de verschillende geslachten te bepleiten. Feministische politicologen en activisten hebben die taak ter harte genomen. Sinds de jaren 1960 wordt er uitgebreid gediscussieerd over wat politieke vrouwenbelangen zijn, en meer bepaald of ze uit de zorgarbeid van vrouwen stammen, uit ‘vrouwelijke’ ethische waarden en normen of uit hun specifieke positionering op de arbeidsmarkt en in het publieke leven (Sapiro, 1981; Diamond & Hartsock, 1981; Phillips, 1995; Celis et al., 2014). Daarnaast wordt er, zoals reeds vermeld, wereldwijd onderzoek verricht naar de vraag of de aanwezigheid van vrouwen in de politiek de behartiging van die belangen bevordert. Ondanks de genuanceerde conclusies van die studies – *ja*, de aanwezigheid van vrouwen in de politiek is bevorderlijk voor de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen, *maar* niet onder alle omstandigheden en niet met betrekking tot alle soorten vrouwenbelangen – is het verschil dat vrouwen in de politiek kunnen maken doorgaans een argument voor het instellen van quota in de politiek. Wereldwijd worden quota ingesteld om ervoor te zorgen dat de politiek numeriek maar ook inhoudelijk niet door één geslacht, lees: mannen, gedomineerd wordt.

Eigenaardig genoeg wordt pas recent de vraag opgeworpen wat die mannelijke oververtegenwoordiging dan eigenlijk betekent voor de vertegenwoordiging van *mannen(belangen)*. Houdt de politiek zich omwille van de numerieke oververtegenwoordiging van mannen proportioneel te veel bezig met wat mannen belangrijk vinden en weegt hun visie te zwaar door in wet en beleid? Wat mannenbelangen zouden zijn, is tot nu toe opvallend weinig onderzocht in de genderstudies. Uiteraard zijn er wel studies over mannelijkheid en mannelijk gender, maar die studies hebben het niet altijd over politieke mannenbelangen en beschouwen die doorgaans niet als een reden voor deelname aan de politiek. De feministische politicologie wijst er wel op dat wat we als ‘algemene’ belangen beschouwen, vaak mannelijk ingevuld wordt net omdat mannen oververtegenwoordigd zijn in machtsposities, en niet enkel in de politiek maar ook in de economie, de media ... Mannen, hun levenswijze en de daaruit vloeiende belangen worden daarom snel als de norm gezien en hun belangen worden daardoor niet als specifiek mannelijk, maar als ‘algemeen’, ‘neutraal’ beschouwd. Vrouwen zijn dan ‘de andere’ en hun belangen zijn ‘specifiek’, namelijk vrouwelijk. Vanuit intersectionaliteitsonderzoek wordt die premisse echter ook genuanceerd. Intersectionaliteit stelt dat vormen van ongelijkheid (bijvoorbeeld op basis

van gender) altijd interageren met andere vormen van ongelijkheid (zoals op basis van leeftijd, klasse, etniciteit ...). Door die interactie of intersectie ontstaat er een caleidoscoop aan ongelijkheden. Het ‘mannelijke’ belang, dat als norm dient voor het algemeen belang, is de facto vaak vooral het belang van een kleine, bevoordeelde groep van mannen (Connell, 2005). De belangen van andere groepen van (kwetsbare) mannen (bijvoorbeeld gescheiden vaders of etnische minderhedenmannen) lopen net zo goed het risico om ondervertegenwoordigd te zijn.

In dit hoofdstuk buigen we ons over de vraag of er zoiets bestaat als een politiek vrouwenbelang en mannenbelang in België. De manier waarop we dat benaderen, is klassiek maar toch ook vernieuwend. Omdat we politieke belangen niet rechtstreeks kunnen bevragen, brengen we op basis van de PARTIREP-survey van Vlaamse en Waalse kiezers sekseverschillen in kaart in de politieke *thema’s* en politieke *visies* van mannen en vrouwen. We veronderstellen daarbij dat verschillen in politieke belangen tot uiting komen in verschillende meningen over politieke thema’s en verschillende politieke visies. Een ‘politiek thema’ is een thema waaraan kiezers belang kunnen hechten, zoals economie, werkgelegenheid, staatshervorming, defensie ... Een ‘politieke visie’ is de visie die kiezers hebben op de inhoud van dat thema. Een visie is bijvoorbeeld het soort oplossing dat een bepaalde problematiek behoeft of de richting dat het beleid moet uitgaan. Onze analyses sluiten aan bij eerdere onderzoeken naar sekseverschillen in attitudes en stemgedrag – de zogenaamde genderkloof (Inglehart & Norris, 2000) – en de achterliggende belangen die aanleiding geven tot die verschillen. Wat onze studie echter vernieuwend maakt, is dat we die verschillen niet enkel bespreken om iets te zeggen over vrouwenbelangen maar ook over mannenbelangen. De vraag is dus: wat leren sekseverschillen in politieke thema’s en politieke visies ons over het vrouwenbelang en het mannenbelang in de politiek? Wat we niet onderzoeken, is of die vrouwenbelangen (respectievelijk mannenbelangen) ook te weinig (respectievelijk te veel) gewicht krijgen als gevolg van de genderongelijkheid in de politiek. Niettemin gaan we er wel van uit dat het bestaan van vrouwen- en mannenbelangen – wat ons onderzoek wel degelijk aantoonde – tezamen met mannelijke oververtegenwoordiging, ons als democraten mag verontrusten.

In wat volgt, duiken we meteen in de empirische data. We bekijken eerst of er sekseverschillen zijn in de mate waarin mannen en vrouwen belang

hechten aan verschillende politieke thema's. Vervolgens bestuderen we sekseverschillen in visies. We doen dat op basis van de links-rechtsplaatsing van de kiezers (hoe ze zichzelf ideologisch plaatsen), op basis van hun stemgedrag en op basis van hun antwoorden op een aantal stellingen over de rol van de staat in de economie, over libertaire versus autoritaire waarden en over gendergelijkheid en feminisme. In de conclusie reflecteren we over wat onze bevinding dat mannen en vrouwen belang hechten aan dezelfde politieke thema's maar er ter zake andere visies op nahouden, ons leert over 'het mannenbelang' en 'het vrouwenbelang'. Het hoofdstuk sluit af met een oproep tot nieuw empirisch en theoretisch onderzoek naar mannen en hun belangen in de politiek.

15.2 Mannen, vrouwen en politieke thema's

We beginnen met een analyse van de politieke thema's. In de maanden voor de verkiezingen legden we de participanten van het PARTIREP-onderzoek een reeks politieke thema's voor en vroegen we hun om aan te geven in welke mate die thema's belangrijk zouden zijn bij hun stemkeuze. De thema's waren de volgende: werkgelegenheid, economie, criminaliteit, belastingen, milieu, immigratie, staatshervorming en defensie. De kiezers konden hun mening aangeven op een 5-puntenschaal. Een score '1' hield in dat dat thema voor hen 'heel onbelangrijk' was en een score '5' betekende dat dat thema 'heel belangrijk' was. Gemiddeld genomen, kennen de kiezers de hoogste scores toe aan de thema's 'werkgelegenheid' (gemiddelde score = 4.69) en 'economie' (gemiddelde score = 4.44). Dat betekent dat zij zich bij hun stemkeuze dus voornamelijk lieten leiden door die twee thema's. Voor de grootste groep van de kiezers, met name voor 45.3% van de kiezers, was 'werkgelegenheid' het belangrijkste thema voor hun stemkeuze; voor 21.6% van de kiezers was 'economie' het belangrijkste thema voor hun stemkeuze. De andere thema's (criminaliteit, belastingen, milieu, immigratie, staats-hervorming en defensie) bleken veel minder belangrijk te zijn.

Omdat we geïnteresseerd zijn in sekseverschillen in politieke thema's, tonen we in tabel 15.1 de gemiddelde scores voor mannen en vrouwen voor elk thema. Wat opvalt, is ten eerste dat mannen en vrouwen de thema's op dezelfde manier rangschikken. Het thema werkgelegenheid voert het rijtje

aan met de hoogste gemiddelde score, terwijl defensie voor zowel mannen als vrouwen het minst belangrijke thema is. Ten tweede is het duidelijk dat er voor de meeste thema's significante sekseverschillen te rapporteren zijn, behalve voor de thema's werkgelegenheid en economie. Werkgelegenheid en economie zijn voor zowel mannen als vrouwen doorslaggevend bij hun stemkeuze. We kunnen stellen dat mannen en vrouwen dus niet verschillen wat betreft hun beleids*prioriteiten* voor de verkiezingen van 2014. Sekseverschillen bestaan wel voor de andere thema's, die evenwel van secundair belang lijken te zijn voor de respondenten. Vrouwelijke kiezers tonen doorgaans een hogere gemiddelde score dan mannelijke kiezers voor alle thema's 'van secundair belang' en laten die thema's dus meer doorwegen bij hun stemkeuze dan mannen.

Tabel 15.1: In welke mate zouden de volgende thema's belangrijk zijn bij uw stemkeuze?

Thema	Score mannen	Score vrouwen	
	Gemiddelde (st.dev.)	Gemiddelde (st.dev.)	
Werkgelegenheid (Nman=976, Nvrouw=1034)	4.67 (.64)	4.71 (.57)	n.s.
Economie (Nman=976, Nvrouw=1034)	4.45 (.71)	4.43 (.71)	n.s.
Criminaliteit (Nman=976, Nvrouw=1034)	4.24 (.88)	4.38 (.82)	***
Belastingen (Nman=976, Nvrouw=1034)	4.15 (.91)	4.28 (.82)	**
Milieu (Nman=976, Nvrouw=1034)	4.12 (.85)	4.23 (.84)	**
Immigratie (Nman=980, Nvrouw=1032)	3.83 (1.12)	3.96 (1.01)	**
Staatshervorming (Nman=966, Nvrouw=1024)	3.23 (1.19)	3.42 (1.09)	***
Defensie (Nman=975, Nvrouw=1033)	3.01 (1.2)	3.28 (1.13)	***

Noot: 'n.s.' betekent 'niet significant'; 'st.dev.' betekent 'standaarddeviatie'. Significanties na t-test. De data werden gewogen voor leeftijd, gender, onderwijs en regio.

Voor tabel 15.1 berekenden we naast de gemiddelde scores ook de 'standaarddeviatie' per thema. De standaarddeviatie toont de mate waarin de scores van de respondenten onderling verschillen. Een lage standaarddeviatie wijst erop

dat de scores van de respondenten zich allemaal concentreren rond het gemiddelde en dat er dus weinig onderlinge verschillen zijn tussen de kiezers. Een hoge standaarddeviatie betekent dat de verschillen groter zijn en dat de scores zich breder verspreiden. Voor onze studie is de standaarddeviatie belangrijk omdat die aantoont in welke mate de politieke prioriteiten van kiezers ten aanzien van politieke thema's homogeen of net heterogeen zijn. Op basis van tabel 15.1 zien we dat voor de thema's werkgelegenheid en economie de standaarddeviatie relatief klein is, en dat zowel voor mannen als voor vrouwen. Mannen en vrouwen zijn als groep elk relatief homogeen wanneer het aankomt op de prioriteit die zij geven aan de beide politieke thema's.

In tegenstelling tot sommige eerdere buitenlandse studies (bijvoorbeeld Campbell, 2004) vinden we in Vlaanderen en Wallonië dat mannen en vrouwen prioriteit geven aan dezelfde politieke thema's en dat de prioriteiten binnen de twee seksegroepen relatief homogeen zijn. Gelijkwaardige thema's vertalen zich echter niet (altijd) in gelijkwaardige politieke visies, zoals we in het volgende deel van dit hoofdstuk zullen aantonen.

15.3 Mannen, vrouwen en politieke visies

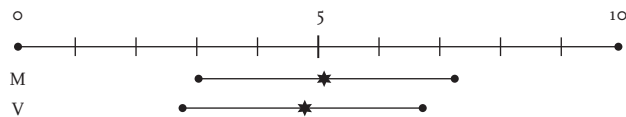
Om sekseverschillen in politieke visies te meten, bestuderen we, in lijn met eerder onderzoek (bijvoorbeeld Campbell, 2004), achtereenvolgens sekseverschillen in ideologische visies van kiezers, in stemgedrag en in attitudes van kiezers ten aanzien van gendergelijkheid en feminisme.

15.3.1 Ideologische visies

Om de politieke visies van de Vlaamse en Waalse kiezers te meten, analyseren we eerst hun ideologische visies op de traditionele links-rechtsas. We vroegen aan de respondenten in de PARTIREP-survey om zich ideologisch te positioneren op een schaal van 0 tot 10, waarbij een score 0 overeenkomt met een 'linkse' houding, score 5 met het 'centrum' en een score 10 met een 'rechtse' houding. De resultaten wijzen op een duidelijk en significant verschil in de positionering van mannen en vrouwen ($p < 0.001$). Zoals figuur 15.1 aangeeft, bevinden de gemiddelde scores van mannen en vrouwen zich aan verschillende zijden van het politieke centrum. Mannelijke kie-

zers hebben een gemiddelde score van 5.05 en vrouwelijke kiezers hebben een gemiddelde score van 4.73, wat inhoudt dat mannen iets rechtser zijn dan vrouwen. Het feit dat de standaardafwijking voor mannen 2.12 is en de standaardafwijking voor vrouwen 2.04 is (zie figuur 15.1), betekent wel dat er ook binnen de groep mannen en binnen de groep vrouwen ideologische verschillen bestaan.

Figuur 15.1: gemiddelde positionering van mannen en vrouwen op de ideologische links-rechtsschaal

Noot: De sterren in de figuur tonen de gemiddelde score voor de kiezers, de punten tonen de standaarddeviatie. De data werden gewogen voor leeftijd, gender, onderwijs en regio.

De ideologische positionering van de kiezers varieert bovendien naargelang de regio (Vlaanderen/Wallonië). Kiezers in Wallonië hebben doorgaans een linksere gemiddelde score dan kiezers in Vlaanderen. Dezelfde verschillen tussen mannen en vrouwen blijven weliswaar bestaan: vrouwen bevinden zich gemiddeld één punt meer naar links op de ideologische as dan mannen. In Wallonië hebben vrouwen een gemiddelde score van 4.39 en mannen van 4.65. In Vlaanderen hebben vrouwen en mannen een gemiddelde score van respectievelijk 5.08 en 5.43. De vrouwelijke kiezers in Vlaanderen situeren zich dus ook iets meer naar rechts dan de mannelijke kiezers in Wallonië.

We gingen verder na of sekseverschillen in de links-rechts zelfplaatsing van kiezers bleven bestaan na de controle voor andere factoren, zoals het onderwijsniveau van kiezers, hun leeftijd, politiek zelfvertrouwen, politieke interesse en regio. In een multivariate analyse (niet weergegeven hier) vonden we dat de variabele ‘sekse’ wel degelijk een significant effect blijft uitoefenen en dat het geslacht van de kiezer zijn/haar positionering op de links-rechtsas beïnvloedt.

De vraag naar de links-rechts zelfplaatsing van de respondenten meet de politieke visies van kiezers op een unidimensionale ideologische links-rechtsschaal. Ideologische links-rechtsvisies kunnen echter ook verschillen op

twee dimensies: de socio-economische dimensie en de libertair-autoritaire dimensie. De eerste dimensie handelt over de visies van kiezers ten aanzien van economische thema's, de vrije markt en de economische rol van de overheid. De tweede dimensie gaat over de visies van kiezers ten aanzien van postmaterialistische items, zoals morele issues (bijvoorbeeld abortus), orde, traditie en democratie. We bespreken die twee dimensies kort na elkaar.

Om de positie van kiezers op de economische links-rechtsas te meten, legden we hun de stelling voor dat er in de politiek verschillende meningen bestaan over de wijze waarop de economie moet georganiseerd zijn. We vroegen hun vervolgens om op een score tussen 0 en 10 aan te geven of zij vinden dat de samenleving controle moet hebben op de ondernemingen (score 0) of dat zij vinden dat ondernemingen helemaal vrij moeten zijn om te doen wat ze willen (score 10). Ook op dat punt zien we dat mannen en vrouwen zich anders positioneren. In vergelijking met vrouwen (gemiddelde score van 5.09) neigen mannen (gemiddelde score van 5.39) iets meer naar de rechterzijde en dus naar de positie dat ondernemingen de vrijheid moeten hebben om te doen wat ze willen.

Om de visies van de kiezers ten aanzien van de libertair-autoritaire dimensie te meten, bekijken we acht stellingen in tabel 15.2. Aan kiezers werd gevraagd om aan te geven in welke mate ze het eens waren met die stellingen op een 5-puntenschaal (een score 5 betekent dat kiezers het 'helemaal eens' zijn met een bepaalde stelling, een score 1 dat kiezers het 'helemaal oneens' zijn met de stelling). Mannen en vrouwen zijn dezelfde mening toegedaan op slechts twee items, met name de items over het verhogen van de minimumleeftijd voor GAS-boetes en het combineren van een ambt als parlementslid met een burgemeestersambt. Voor de andere zes stellingen duiken significante sekseverschillen op. Naar analogie met de links-rechts zelfplaatsing van mannen en vrouwen zouden we kunnen verwachten dat vrouwen voor al die items een meer links-libertaire visie aannemen en mannen een meer rechts-autoritaire visie. Dat is echter niet het geval. Vrouwen hebben gemiddeld voor slechts drie items een meer libertaire visie dan mannen: ze vinden meer dan mannen dat het wettelijk verboden moet worden voor ouders om hun kinderen te slaan, ze zijn vaker voorstander van het draagmoederschap voor homokoppels en ze zijn vaker van mening dat een vrouw anoniem haar kind moet kunnen afstaan voor adoptie. Mannen zijn dan weer meer libertair wanneer we hun vroegen of alle veroordeelden hun

straf volledig moeten uitzitten, of illegaal downloaden harder moet worden aangepakt en of jongeren vanaf zestien jaar moeten kunnen gaan stemmen.

Ideologische links-rechtsverschillen tussen mannen en vrouwen vinden we dus in de eerste plaats terug voor de socio-economische dimensie en niet voor de libertair-autoritaire dimensie.

Tabel 15.2: sekseverschillen in visies op libertair-autoritaire items

	Score mannen Gemiddelde (st. dev.)	Score vrouwen Gemiddelde (st. dev.)	
1. Alle veroordeelden moeten hun straf volledig uitzitten. (Nman=968, Nvrouw=1014)	3.14 (.86)	3.3 (.77)	***
2. De minimumleeftijd voor GAS-boetes moet hoger liggen dan de huidige leeftijd van 14 jaar. (Nman=958, Nvrouw=1010)	2.52 (.97)	2.48 (.95)	n.s.
3. Illegaal downloaden moet harder worden aangepakt. (Nman=945, Nvrouw=968)	2.5 (.89)	2.63 (.85)	***
4. Het moet wettelijk verboden worden voor ouders om hun kinderen te slaan. (Nman=966, Nvrouw=1001)	2.61 (.9)	2.77 (.91)	***
5. Draagmoederschap voor homokoppels moet worden toegestaan. (Nman=949, Nvrouw=987)	2.46 (.89)	2.61 (.95)	***
6. Jongeren moeten vanaf 16 jaar kunnen stemmen. (Nman=976, Nvrouw=1020)	1.99 (.73)	1.88 (.73)	*
7. Een parlamentslid mag niet tegelijkertijd burgemeester zijn. (Nman=969, Nvrouw=990)	2.95 (.77)	2.93 (.71)	n.s.
8. Een moeder moet anoniem haar kind kunnen afstaan voor adoptie. (Nman=949, Nvrouw=1010)	2.63 (.84)	2.72 (.85)	*

Noot: 'n.s.' betekent 'niet significant'; 'st.dev.' betekent 'standaarddeviatie'. Significanties na t-test. De data werden gewogen voor leeftijd, gender, onderwijs en regio.

15.3.2 Stemgedrag

Naast de ideologische verschillen in de visies van kiezers, peilen we eveneens naar de veruitwendiging van die visies, met name hun eigenlijk stemgedrag. De tabellen 15.3 en 15.4 geven een overzicht van de sekseverschillen in stemgedrag in respectievelijk Wallonië en Vlaanderen. In de beide landsdelen verschillen mannen en vrouwen voornamelijk in hun stemkeuze voor partijen die zich op de traditionele (economische) links-rechtsas positioneren, met name de socialistische partijen (sp.a en PS) en de liberale partijen (Open VLD en MR). Vrouwen stemmen proportioneel gezien meer op een socialistische partij dan mannen, terwijl mannen hun stem vaker aan een liberale partij geven. In Vlaanderen stemmen ook meer mannen dan vrouwen voor

Tabel 15.3: sekseverschillen in stemgedrag in Wallonië (N = 453)

Partij	Mannen	Vrouwen
PS	28.4%	37.8%
MR	32.1%	21.4%
cdH	14.4%	15.1%
Ecolo	9.3%	8%
PP	5.6%	5%
PTB-GO	7.9%	8.4%
Andere	2.3%	4.2%

Noot: percentages zijn kolompercentages. De data werden gewogen voor leeftijd, gender, onderwijs, regio en stemgedrag.

Tabel 15.4: sekseverschillen in stemgedrag in Vlaanderen (N = 866)

Partij	Mannen	Vrouwen
N-VA	33.4%	32.2%
CD&V	18.3%	19.3%
Open VLD	17.3%	14.2%
sp.a	11.1%	17.1%
Groen	9.1%	8.2%
Vlaams Belang	7%	4.9%
PvdA+	1.9%	2%
Andere	1.9%	3.9%

Noot: percentages zijn kolompercentages. De data werden gewogen voor leeftijd, gender, onderwijs, regio en stemgedrag.

de radicaal-rechtse partij Vlaams Belang. De sekseverschillen in Vlaanderen zijn niet helemaal nieuw. Ook voor eerdere verkiezingen vonden onderzoekers al dat de socialistische partij een vrouwelijker kiespubliek heeft, net als de groenen en de christendemocraten trouwens, hoewel de verschillen niet altijd groot waren. De rechtse partijen (vooral N-VA en Vlaams Belang) trokken dan weer een mannelijker publiek aan (Deschouwer et al., 2010: 17). In vergelijking met vorige verkiezingen is de genderkloof in Wallonië in 2014 wel meer uitgesproken (Deschouwer et al., 2010: 17).

In bijkomende analyses gingen we verder na of de sekseverschillen in stemgedrag bleven bestaan na controle voor leeftijd, onderwijsniveau, politieke interesse, politiek zelfvertrouwen en de ideologische links-rechtspositionering van kiezers. We kunnen immers verwachten dat al die factoren ook een invloed uitoefenen op het stemgedrag van kiezers, wat het effect van sekse kan doen afnemen of zelfs doen verdwijnen. Dat laatste bleek niet het geval te zijn. Op basis van een multinomiale logistische regressie (niet weergegeven hier) vonden we dat sekseverschillen significant blijven na controle voor andere factoren. Dat is een interessante bevinding, zeker in het licht van de resultaten omtrent de politieke thema's van mannen en vrouwen in tabel 15.1. Mannen en vrouwen tonen gelijkaardige prioriteiten ten aanzien van politieke *thema's* in de zin dat beiden werkgelegenheid en economie belangrijk vinden, maar hun *visies* ten aanzien van die twee thema's zijn duidelijk verschillend. Mannen verkiezen eerder een rechts-liberaal programma, vrouwen eerder een links-socialistisch programma.

Het is moeilijk te zeggen waarom sekseverschillen in stemgedrag in 2014 zich specifiek enten op de traditionele (socio-economische) links-rechtsas. Een verklaring zou kunnen zijn dat de verkiezingen van 2014 voornamelijk gingen over sociaaleconomische thema's en dat die thema's ook sterk doorwogen bij de stemkeuze van kiezers. Twee sociaaleconomische modellen werden tijdens de campagne expliciet tegen elkaar uitgespeeld (het zogenaamde 'PS-model' en 'N-VA-model'). Wanneer politieke visies zich sterk kristalliseren in het politieke debat, wordt het voor kiezers ook duidelijker wat de verschillende alternatieven zijn en zullen zij zich duidelijker kunnen positioneren ten aanzien van die opties. Op basis daarvan zouden we kunnen besluiten dat verschillen (en conflicten) in de belangen van mannen en vrouwen zich niet op elk thema manifesteren, maar voornamelijk boven komen drijven wanneer thema's politiek saillant zijn.

15.3.3 Gendergelijkheid en feminisme

Kiezers verschillen tot slot niet enkel van mening wat betreft hun ideologische visies en stemgedrag, maar ze vertonen ook verschillende attitudes ten aanzien van de rol van mannen en vrouwen in de samenleving. We legden aan de respondenten zeven stellingen voor, die allemaal betrekking hadden op genderrelaties in de samenleving en in de politiek. We vroegen hun vervolgens aan te geven in welke mate ze het eens waren met elk van die stellingen. Hun antwoorden werden geregistreerd op een 5-puntenschaal, waarbij een score 1 aangeeft dat ze het helemaal oneens waren met een stelling en een score 5 dat ze het helemaal eens waren met de stelling.

Zoals tabel 15.5 aantoont, verschillen mannen en vrouwen van mening over de meeste van die items. Vrouwen bevinden zich systematisch aan de meer 'feministische' zijde van het spectrum. In vergelijking met mannen zijn vrouwen het gemiddeld meer eens met de stellingen (1) dat mannen en vrouwen evenveel moeten doen in het huishouden, (2) dat het belangrijk is dat er evenveel mannen als vrouwen in het parlement zitten, (3) dat er op school kooklessen moeten zijn voor jongens en meisjes, (4) dat bedrijven moeten aangemoedigd worden om evenveel mannen en vrouwen aan te nemen, (5) dat politieke partijen opleidingen moeten voorzien voor vrouwen en (6) dat een bedrijf een boete moet krijgen als het niet evenveel mannen als vrouwen tewerkstelt. Voor één item vonden we geen significante seksverschillen, namelijk voor de stelling dat politieke partijen die niet evenveel mannen als vrouwen op hun kieslijst hebben staan, beboet moeten worden.

Over het algemeen zien we dat zowel mannen als vrouwen geneigd zijn om het eens te zijn met items die rechtstreeks peilen naar hun visies over gendergelijkheid als *principe*. De gemiddelde scores voor het eerste item en het derde item in tabel 15.5 zijn bijvoorbeeld relatief hoog voor zowel mannen als vrouwen, wat erop wijst dat de beide seksegroepen instemmen met het principe dat mannen en vrouwen evenveel moeten doen in het huishouden en dat er op school kooklessen zouden moeten zijn voor jongens en meisjes. Zowel mannen als vrouwen zijn echter minder instemmend wanneer het aankomt op het belang van de voorgestelde maatregelen (zoals opleidingen, boetes) om bestaande genderongelijkheden weg te werken. Vooral de stellingen die poneren dat bedrijven of partijen die niet evenveel mannen als vrouwen tewerkstellen of op hun kieslijsten staan hebben, beboet moeten

worden, kunnen op weinig bijval rekenen. Dat is het geval voor zowel mannen als vrouwen, maar geldt a fortiori wel voor mannelijke respondenten.

Tabel 15.5: sekseverschillen in visies op de rol van mannen en vrouwen in de samenleving

	Score mannen Gemiddelde (St.Dev.)	Score vrouwen Gemiddelde (St.Dev.)	
1. Mannen en vrouwen moeten evenveel doen in het huishouden. (Nman=976, Nvrouw=1032)	3.94 (.93)	4.2 (.93)	***
2. Het is belangrijk dat er evenveel mannen als vrouwen in het parlement zitten. (Nman=979, Nvrouw=1028)	3.15 (1.16)	3.34 (1.14)	***
3. Er zouden op school kooklessen moeten zijn voor jongens én meisjes. (Nman=979, Nvrouw=1030)	3.71 (1.08)	3.97 (1.01)	***
4. Bedrijven moeten aangemoedigd worden om evenveel mannen als vrouwen aan te nemen. (Nman=977, Nvrouw=1030)	3.25 (1.19)	3.63 (1.09)	***
5. Er zijn minder vrouwen actief in de politiek dan mannen. Politieke partijen moeten daarom opleidingen voorzien voor vrouwen. (Nman=975, Nvrouw=1022)	3.02 (1.14)	3.16 (1.16)	**
6. Als een bedrijf niet evenveel mannen als vrouwen tewerkstelt, moet het een boete krijgen. (Nman=977, Nvrouw=1030)	1.96 (.96)	2.14 (1.00)	***
7. Politieke partijen die niet evenveel mannen als vrouwen op hun kieslijst hebben staan, moeten beboet worden. (Nman=976, Nvrouw=1021)	2.2 (1.09)	2.27 (1.08)	n.s.
<i>Feministische schaal</i> (Nman=969, Nvrouw=1008)	3.03 (.71)	3.24 (.69)	***

Noot: 'n.s.' betekent 'niet significant'; 'st.dev.' betekent 'standaarddeviatie'. Significanties na t-test. De data werden gewogen voor leeftijd, gender, onderwijs en regio.

De items in tabel 15.5 kunnen samengevoegd worden tot een 'feministische (5-punten)schaal' (na Principale-componentenanalyse met Varimax rotatie, Cronbach's alpha = .779). Een score 5 op die schaal komt overeen met een feministische visie op genderrelaties en een uitgesproken voorkeur voor gendergelijkheid in de politiek en in de samenleving; een score 1 komt overeen met een traditionele visie op genderrelaties en een weigerachtige houding ten aanzien van gendergelijkheid in de politiek en in de samenleving. Ook hier merken we significante sekseverschillen op, waarbij vrouwen (gemiddelde score van 3.24) iets feministischer zijn dan mannen (gemiddelde score van 3.03). Sekseverschillen in de feministische attitudes van kiezers zijn relatief sterk en blijven bestaan na controle voor regio en voor individuele kenmerken van de respondenten zoals hun onderwijsniveau, leeftijd, politiek zelfvertrouwen, politieke interesse en links-rechts zelfplaatsing.

15.4 Het vrouwenbelang en mannenbelang in de Belgische politiek: conclusie en discussie

15.4.1 Sekseverschillen

Onze aandacht ging in dit hoofdstuk uit naar sekseverschillen in de politieke thema's en politieke visies van Vlaamse en Waalse kiezers. We vonden enerzijds dat mannen en vrouwen niet zozeer verschilden in hun prioriteiten ten aanzien van politieke *thema's*. Mannelijke en vrouwelijke kiezers hechtten in de 2014 PARTIREP-enquête immers grosso modo belang aan dezelfde thema's, in de eerste plaats werkgelegenheid en economie. Mannen en vrouwen houden er anderzijds wel andere politieke *visies* op na. Vrouwen denken en stemmen over het algemeen (sociaal-economisch) linkser en zijn ook feministischer dan mannen; mannen zijn rechtser georiënteerd en iets traditioneler in hun genderopvattingen. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat alle mannen zich aan de rechterzijde van het politieke spectrum bevinden en alle vrouwen aan de linkerzijde. Integendeel, zowel mannen als vrouwen nemen doorgaans een gematigde positie in ten aanzien van de verschillende stellingen in de survey en de sekseverschillen zijn bijgevolg vaak subtiel en niet uitgesproken groot. Het is echter niet zozeer de grootte maar wel de *persistentie* van de genderkloof die opvalt. Anno 2014 geeft gender nog steeds op een zeer overtuigende wijze vorm aan de manier waarop

kiezers denken over politieke en maatschappelijke issues. Die verschillen in de politieke visies van mannen en vrouwen wijzen erop dat er zoiets bestaat als ‘vrouwenbelangen’ en ‘mannenbelangen’ in de politiek.

15.4.2 Het vrouwenbelang

Verschillen in de politieke thema’s en politieke visies van mannen en vrouwen zijn historisch en maatschappelijk te duiden: ze zijn het gevolg van historische verschillen (en ongelijkheden) in de socio-economische, culturele en politieke positie van mannen en vrouwen en de politieke belangen die daarmee gepaard gaan. De vaststelling dat vrouwen in België linkser zijn, is historisch gezien niet uitzonderlijk. Sinds een aantal decennia stemmen vrouwen in Europa en de VS vaak linkser. Tot de jaren 1970 stemden vrouwen echter meer voor rechtse partijen omdat vrouwen gemiddeld religieuzer waren. Nadien keerde die ‘klassieke genderkloof’ en gingen vrouwen zich linkser opstellen en vaker voor linkse partijen stemmen (Inglehart & Norris, 2000).

De reden daarvoor is dat vrouwen andere politieke belangen hebben die hen naar links duwen. Vrouwen ontwikkelden ten eerste een seculiere en linkser visie en gingen linkser stemmen vanaf het ogenblik dat ze in groten getale op de arbeidsmarkt kwamen (Inglehart & Norris, 2000). Van dan af hadden ze baat bij een politiek die aandacht schonk aan de socio-economische belangen van arbeiders en werknemers, wat inderdaad het programma is van partijen links op het ideologische spectrum. Ten tweede zijn vrouwen doorgaans meer dan mannen tewerkgesteld in de publieke sector, waardoor ze belang hebben bij een beleid dat gericht is op publieke investeringen eerder dan op besparingen in de openbare financiën (Campbell & Childs, 2014). Ten derde steeg het aantal echtscheidingen drastisch, onder meer als gevolg van een algemene secularisering van de samenleving en de verhoogde economische onafhankelijkheid van vrouwen. Dat maakte hen echter gemiddeld meer afhankelijk van uitkeringen en dus een grotere voorstander van een uitgebreide welvaartsstaat en een grotere tegenstander van overheidsbesparingen (Campbell & Childs, 2014). Niettegenstaande de sterk wijzigende socio-economische positie van vrouwen blijven ze echter het overgrote deel van de onbetaalde zorg verlenen aan kinderen, maar ook aan ouderen. Die realiteit zou bij vrouwen niet alleen meer altruïstische waarden genereren, maar hen ook om zeer pragmatische redenen tot een grotere voorstander maken van staatsvoorzieningen inzake gezondheidszorg en onderwijs.

Een tweede set van verklaringen voor de linksere oriëntatie van vrouwen heeft een feministische bodem (Erzeel et al., 2014). Linkse partijen en ideologieën hechten over het algemeen meer belang aan het ongedaan maken van ongelijkheden waaronder genderongelijkheid, iets wat in het belang van vrouwen zou kunnen zijn. Ze worden ook als vrouwvriendelijker beschouwd omwille van hun sterkere banden met de progressieve vrouwenbeweging, hogere aantallen vrouwelijke kandidaten en mandatarissen en hogere activiteit inzake wetgeving ten voordele van vrouwen en gendergelijkheid (Lovenduski & Norris, 1993).

15.4.3 Het mannenbelang?

De bovenstaande sectie stelt dus dat vrouwen linksere attitudes hebben en progressiever stemmen omwille van een mix aan socio-economische en relationele/familiale belangen. De vraag is nu of we zomaar kunnen veronderstellen dat mannen rechtser attitudes hebben en conservatiever stemmen omdat hun belangen de omgekeerde zijn van die van vrouwen. Op basis van die omkering – we kunnen ons immers niet baseren op theorievorming over politieke mannenbelangen – kunnen we enkele hypothesen formuleren waarom mannen rechtser denken en stemmen, namelijk omdat ze minder afhankelijk zijn van staatsvoorzieningen aangezien ze vaker in de privésector tewerkgesteld zijn, welstellender zijn waardoor ze gemiddeld minder moeten terugvallen op uitkeringen en minder betrokken zijn bij de zorg voor anderen (kinderen en ouderen) waardoor ze minder het nut aanvoelen van goede gezondheidszorg en onderwijs. Anders gesteld: aangezien mannen doorgaans een sterkere socio-economische positie hebben, zouden ze belang hebben bij de afwezigheid van allerlei herverdelende correctiemechanismen en voorzieningen omdat ze er zelf niet van kunnen genieten maar er wel toe moeten bijdragen. Wanneer we vervolgens de minder steunende houding ten aanzien van gendergelijkheid en feminisme vertalen naar mannenbelangen, luidt de redenering dat mannen meer belang hebben bij het behoud van hun dominante genderpositie. Om die visie te ondersteunen, werd in de jaren 1970 al het concept ‘kapitalistisch patriarchaat’ ontwikkeld, op basis van een combinatie van Marxistische klasseanalyse en feministische genderanalyse (Eisenstein, 1978). Het concept vat de verwevenheid van gender en klasse als een systeem van ongelijkheid en van de verwevenheid van liberalisme en antifeminisme. Het kapitalistisch patriarchaat is gebaat bij het behoud van economische en genderongelijkheid.

Het mannenbelang dat we hierboven schetsten als een mix van een kleine staat en geringer feminisme, zou een zekere gelijkenis kunnen vertonen met het kapitalistisch patriarchaal belang.

Uiteraard blijkt uit onze analyses zeer zeker ook dat niet alle mannen een uitgesproken voorkeur hebben voor rechtse ideologieën en voor een kleine staat. De overgrote groep van mannen is bovendien niet antifeministisch en verzet zich ook niet tegen gendergelijkheid. Zoals enkele studies eerder al aantoonde, hebben mannen dus niet per definitie baat bij een kapitalistisch patriarchaat of bij het behoud van een conservatieve genderorde, maar kunnen zij net baat hebben bij de omkering ervan (Cockburn, 1991). Maar toch komt uit onze analyse die persistente tweedeling naar boven, met aan de ene kant een verwevenheid tussen vrouw-links-feministisch en aan de andere kant man-rechts-minder feministisch. En dat werpt vragen op over mannenbelangen in de politiek.

Het mag ondertussen duidelijk zijn dat een loutere projectie van het vrouwenbelang, dat aan de basis ligt van de vastgestelde sekseverschillen, op wat het mannenbelang dan zou zijn, een erg cru en onvolledig beeld oplevert. Ook de gelijkenis met het kapitalistisch patriarchaal belang is uiterst oncomfortabel en we zijn ervan overtuigd dat er genuanceerdere theorieën te formuleren zijn. Die theorieën vertrekken best vanuit een dubbele piste. Enerzijds mogen zij niet uit het oog verliezen dat gender een machtsstructuur is en dat (machts)ongelijkheden in de samenleving vaak aanleiding geven tot verschillen (en conflicten) tussen de belangen van mannen en vrouwen. Het belang van mannen in het behoud van bepaalde machtsstructuren, zoals het kapitalistisch patriarchaat, is nu eenmaal groter dan het belang van vrouwen daarin (Pearse, 2002). Anderzijds erkennen toekomstige theorieën idealiter dat de verschillen tussen mannen groot zijn, dat mannenbelangen (net als vrouwenbelangen trouwens) heterogeen en divers zijn en dat mannenbelangen meer zijn dan het negatief van vrouwenbelangen. Onze conclusie is dan ook vooral een illustratie van een gebrek aan kennis en een nood aan onderzoek naar gender en politiek, zeker wanneer het over mannenbelangen gaat. Dat is des te meer aan de orde wanneer we de logica (aangehaald in de inleiding) in herinnering brengen dat een numerieke oververtegenwoordiging van mannen misschien wel leidt tot een oververtegenwoordiging van mannenbelangen en een ondervertegenwoordiging van vrouwenbelangen in de politiek.

Ten slotte willen we erop wijzen dat onze focus in dit hoofdstuk lag op gender als belangrijk machtssysteem, maar dat we natuurlijk niet ontkennen dat de realiteit complexer is. Machtssystemen (op basis van gender, etniciteit, leeftijd, sociale klasse, seksuele oriëntatie ...) interageren immers en toekomstig onderzoek zou meer aandacht kunnen hebben voor die intersecties in de constructie van politieke belangen.

INFORMATIE OVER DE AUTEURS

Audrey André is postdoctoraal onderzoekster aan de vakgroep politieke wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel.

Pierre Baudewyns is docent en onderzoeker aan het Centre de science politique et de politique comparée van de Université catholique de Louvain.

Stefanie Beyens is doctoraal onderzoekster aan de vakgroep politieke wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel.

Benjamin Biard is doctoraal onderzoeker aan de Université catholique de Louvain.

Didier Caluwaerts is postdoctoraal onderzoeker (FWO) aan de vakgroep politieke wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel.

Karen Celis is onderzoeksprofessor in de politieke wetenschappen aan de Vrije Universiteit Brussel en codirectrice van RHEA Expertisecentrum Gender, Diversiteit en Intersectionaliteit.

Caroline Close is postdoctoraal onderzoekster aan de ULB (Cevipol).

Régis Dandoy is postdoctoraal onderzoeker aan het Centre de science politique et de politique comparée van de Université catholique de Louvain.

Ruth Dassonneville is doctoraal onderzoekster aan het Centrum voor Politicologie van de KU Leuven.

Pascal Delwit is professor politieke wetenschappen aan de Université Libre de Bruxelles.

Sam Depauw is postdoctoraal onderzoeker aan de vakgroep politieke wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel.

Kris Deschouwer is onderzoeksprofessor in de vakgroep politieke wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel. Hij is de wetenschappelijke coördinator van het onderzoeksteam PARTIREP.

Lieven De Winter is professor politieke wetenschappen aan de Université catholique de Louvain.

Jérémy Dodeigne is aspirant F.R.S.-FNRS aan de Université de Liège en aan de Université catholique de Louvain.

Silvia Erzeel is postdoctoraal onderzoekster (F.R.S.-FNRS) aan het Centre de science politique et de politique comparée (CESPOL) van het Institut de sciences politiques Louvain-Europe (ISPOLE) van de Université catholique de Louvain.

Fernanda Flacco is aspirante FNRS aan het Centre d'étude de la vie politique van de Université libre de Bruxelles.

Lionel Henry is doctoraal onderzoeker aan het Centre d'étude de la vie politique van de Université libre de Bruxelles.

Marc Hooghe is professor in de politieke wetenschappen aan de KU Leuven.

Vincent Jacquet is doctoraal onderzoeker aan de Université catholique de Louvain.

Camille Kelbel is doctoraal onderzoekster aan het Centre d'étude de la vie politique van de Université libre de Bruxelles.

Anna Kern is doctoraal onderzoekster aan het Centre for Citizenship and Democracy (KU Leuven).

Christophe Lesschaeve is doctoraal onderzoeker in het departement politieke wetenschappen van de Universiteit Antwerpen.

Conrad Meulewaeter is doctoraal onderzoeker aan de Université catholique de Louvain.

Louise Nikolic is doctoraal onderzoekster aan het Centre d'étude de la vie politique van de Université libre de Bruxelles.

Jean-Benoît Pilet is professor politieke wetenschappen aan de Université libre de Bruxelles.

Min Reuchamps is professor politieke wetenschappen aan de Université catholique de Louvain.

Benoît Rihoux is professor politieke wetenschappen aan de Université catholique de Louvain.

Johannes Rodenbach is doctoraal onderzoeker aan het Centrum voor Lokale Politiek van de Universiteit Gent.

Eline Severs is postdoctoraal onderzoekster in de vakgroep politieke wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel en wetenschappelijk coördinator van het Steunpunt Gelijkekansenbeleid.

Dave Sinardet is professor in de politieke wetenschappen aan de Vrije Universiteit Brussel.

Jef Smulders is aspirant FWO aan het Instituut voor de Overheid van de KU Leuven.

Peter Thijssen is professor politieke wetenschappen aan de Universiteit Antwerpen.

Peter Van Aelst is professor politieke wetenschappen aan de Universiteit Antwerpen.

Audrey Vandeleene is doctoraal onderzoekster aan het Centre de science politique et de politique comparée (CESPOL) van het Institut de sciences politiques Louvain-Europe (ISPOLE) van de Université catholique de Louvain.

Emilie van Haute is professor politieke wetenschappen aan de Université libre de Bruxelles.

Virginie Van Ingelom is postdoctoraal onderzoekster en docente (F.R.S. – FNRS) aan het Institut de Sciences Politiques Louvain-Europe en onderzoeksfellow aan het Centre d'études européennes van Sciences Po Paris.

Soetkin Verhaegen is doctoraal onderzoekster aan het Centrum voor Politicologie van de KU Leuven.

Tom Verthé is doctoraal onderzoeker in de vakgroep politieke wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel en administratief coördinator van het onderzoeksteam PARTIREP.

Stefaan Walgrave is professor politieke wetenschappen aan de Universiteit Antwerpen.

Bram Wauters is professor in de politieke wetenschappen aan de Universiteit Gent.

Simon Willocq is aspirant FNRS aan het Centre d'étude de la vie politique van de Université Libre de Bruxelles.

BIJLAGE: DE VRAGENLIJSTEN

Pre-electoraal onderzoek

Vraag 1

Welke is de postcode van uw gemeente?

Vraag 2

- 1: Man
- 2: Vrouw

Vraag 3

Wat is uw geboortejaar?

Vraag 4

Welke taal wordt gewoonlijk in uw gezin gesproken?

- 1: Nederlands
- 2: Frans
- 3: Engels
- 4: Berbers
- 5: Arabisch
- 6: Jiddisch
- 7: Turks
- 8: Duits
- 9: Italiaans
- 10: Spaans
- 11: Andere

Vraag 5

Wat is uw hoogst behaalde opleidingsniveau?

- 1: Geen
- 2: Lager onderwijs
- 3: Algemeen secundair, niet volledig afgewerkt (Lager ASO)
- 4: Technisch secundair, niet volledig afgewerkt (Lager TSO)
- 5: Beroeps secundair, niet volledig afgewerkt (Lager BSO)
- 6: Algemeen secundair, volledig afgewerkt (Hoger ASO)

7: Technisch secundair, volledig afgewerkt (Hoger TSO)

8: Beroeps secundair, volledig afgewerkt (Hoger BSO)

9: Hoger niet-universitair onderwijs

10: Universitair onderwijs

Vraag 6

Woont u samen met een vaste partner?

- 1: Ja
- 2: Neen

Vraag 7

Hoeveel kinderen heeft u, inclusief aangenomen kinderen en kinderen die niet meer bij u inwonen?

Vraag 8

Oefent u momenteel een beroepsactiviteit uit als hoofdberoep?

- 1: Ja
- 2: Neen

Vraag 9.1

Wat is de naam of titel van uw hoofdberoep?

Wat voor werk doet u het merendeel van uw tijd in uw hoofdberoep?

Vraag 9.2

Wat was de naam of titel van uw laatste hoofdberoep? Wat voor werk deed u het merendeel van uw tijd in uw laatste hoofdberoep?

Vraag 10

Bent u ... ?

- 1: Zelfstandige

- 2: Bediende (openbare sector (ambtenaar) of private sector)
- 3: Arbeider
- 4: Gepensioneerd (ook brugpensioen, etc.)
- 5: Werkloos
- 6: Student
- 7: Huisman of huisvrouw
- 8: Andere, niet actief

Vraag 11

Hoeveel werknemers heeft u?

- 1: Geen
- 2: Minder of gelijk aan 10
- 3: Meer dan 10

Vraag 12.1

Heeft u, in uw belangrijkste job, enige verantwoordelijkheid om leiding te geven of toezicht te houden op het werk van andere werknemers?

- 1: Ja
- 2: Neen

Vraag 12.2

Heeft u, in uw laatste job, enige verantwoordelijkheid gehad om leiding te geven of toezicht te houden op het werk van andere werknemers?

- 1: Ja
- 2: Neen

Vraag 13

Als u het inkomen uit alle bronnen optelt, in welke categorie bevindt zich het totale maandelijks netto-inkomen van uw huishouden, eventuele inkomsten uit overuren inbegrepen? Indien u het precieze inkomen niet weet, geef dan een schatting. Netto-inkomen is het inkomen na aftrek van belastingen. U mag gewoon het nummer noemen van de categorie die voor u van toepassing is.

- 1: Lager dan €1000
- 2: €1000 tot minder dan €1300
- 3: €1300 tot minder dan €1600
- 4: €1600 tot minder dan €1900
- 5: €1900 tot minder dan €2300
- 6: €2300 tot minder dan €2800
- 7: €2800 tot minder dan €3400
- 8: €3400 tot minder dan €4000
- 9: €4000 tot minder dan €5000
- 10: €5000 tot minder dan €6000
- 11: €6000 of meer

Vraag 14

Beschouwt u zichzelf als zijnde ... ?

- 1: Katholiek
- 2: Protestant
- 3: Orthodox Christen
- 4: Christelijk, maar niet katholiek
- 5: Moslim
- 6: Joods
- 7: Vrijzinnig
- 8: Atheïst
- 9: Andere strekking
- 10: Geen strekking

Vraag 15

Als u familiale en sociale gebeurtenissen zoals huwelijken, doopsels en begrafenissen NIET meerekent, hoe vaak neemt u dan deel aan kerkelijke of godsdienstige erediensten?

- 1: Een keer per week of vaker
- 2: Meerdere keren per maand
- 3: Een keer per maand
- 4: Meerdere keren per jaar
- 5: Een keer per jaar
- 6: Minder dan een keer per jaar
- 7: Nooit

Vraag 16

Welke van de volgende uitspraken is op u het meest van toepassing?

- 1: Ik voel me enkel Vlaming
- 2: Ik voel me meer Vlaming dan Belg
- 3: Ik voel me evenveel Vlaming als Belg
- 4: Ik voel me meer Belg dan Vlaming
- 5: Ik voel me enkel Belg

Vraag 17

In juni 2010 kon u stemmen voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Op welke partij heeft u toen gestemd?

- 1: CD&V
- 2: Groen
- 3: N-VA
- 4: SP.A
- 5: Vlaams Belang
- 6: Open VLD
- 7: LDD
- 8: PvdA +
- 9: Andere partij (ENQ. SPECIFIEER)
- 10: Stemde blanco
- 11: Stemde ongeldig
- 12: Ging niet stemmen
- 13: Weigert te antwoorden (ENQ. NIET VOORLEZEN)

Vraag 18

Er zijn veel politieke partijen in ons land. Ik zou graag van u weten hoe sympathiek u deze partijen vindt. U kunt iedere partij hiervoor punten geven tussen de 0 en de 10, waarbij 0 'helemaal niet sympathiek' is, en 10 'heel sympathiek'. Hoe sympathieker u een partij vindt, hoe meer punten u die partij geeft. Als u een partij niet of onvoldoende kent, zegt u het dan gerust.

- 1: CD&V
- 2: Groen
- 3: N-VA
- 4: SP.A
- 5: Vlaams Belang
- 6: Open VLD
- 7: LDD
- 8: PvdA +

- 20: PS
- 21: MR
- 22: CDH
- 23: ECOLO
- 24: FDF
- 25: FN
- 26: PTB GO

Vraag 19

Is er een bepaalde politieke partij met wie u zich sterker verwant voelt dan met alle andere?

- 1: Ja
- 2: Neen

Vraag 20

Zo ja, hoe dicht voelt u zich bij deze partij? Voelt u zich ...?

- 1: zeer nauw verwant
- 2: verwant
- 3: niet zo verwant
- 4: helemaal niet verwant met deze partij

Vraag 21

Als er vandaag al verkiezingen voor de Kamer zouden zijn, op welke van de volgende partijen zou u dan stemmen?

- 1: CD&V
- 2: Groen
- 3: N-VA
- 4: SP.A
- 5: Vlaams Belang
- 6: Open VLD
- 7: LDD
- 8: PvdA +
- 9: Andere partij (ENQ. SPECIFIEER)
- 10: Stemt blanco

- 11: Stemt ongeldig
- 12: Gaat niet stemmen
- 13: Weigert te antwoorden (ENQ. NIET VOORLEZEN)

Vraag 22

Is er een tweede partij waarvoor u denkt te zullen stemmen? Zo ja, welke partij is dat dan?

- 1: CD&V
- 2: Groen
- 3: N-VA
- 4: SP.A
- 5: Vlaams Belang
- 6: Open VLD
- 7: LDD
- 8: PvdA +
- 9: Andere partij (ENQ. SPECIFIEER)
- 10: Stemt blanco
- 11: Stemt ongeldig
- 12: Gaat niet stemmen
- 13: Weigert te antwoorden (ENQ. NIET VOORLEZEN)
- 14: Er is geen tweede partij waarvoor ik denk te zullen stemmen

Vraag 23

Als stemmen niet meer verplicht was in België, zou u dan altijd, meestal, soms of nooit gaan stemmen voor elk van de volgende soorten verkiezingen?

- 1: de verkiezingen van het Europees Parlement
- 2: de Belgische federale verkiezingen
- 3: de regionale verkiezingen (Vlaams, Waals en Brussels parlement)
- 4: de gemeenteraadsverkiezingen

Vraag 24

Als er nu verkiezingen zouden zijn, op basis van welke thema's zou u uw keuze uit de verschillende partijen dan maken? Ik lees u enkele thema's voor. Kan u voor elk thema aangeven in welke mate het van belang zou zijn bij uw stemkeuze?

- 1: Werkgelegenheid
- 2: Milieu
- 3: Criminaliteit
- 4: Immigratie
- 5: Economie
- 6: Staatshervorming
- 7: Defensie
- 8: Belastingen

In welke mate zou dit thema van belang zijn bij uw stemkeuze?

- 5: Heel belangrijk
- 4: Eerder belangrijk
- 3: Noch belangrijk, noch onbelangrijk
- 2: Eerder onbelangrijk
- 1: Helemaal onbelangrijk

Vraag 25

Welke van deze thema's zal het belangrijkste zijn bij uw stemkeuze?

- 1: Werkgelegenheid
- 2: Milieu
- 3: Criminaliteit
- 4: Immigratie
- 5: Economie
- 6: Staatshervorming
- 7: Defensie
- 8: Belastingen

Vraag 26

Politieke partijen spelen een belangrijke rol in de politiek. Welke van de volgende uitspraken is op u van toepassing?

- 1: Ik ben op dit ogenblik een actief lid van een partij
- 2: Ik ben op dit ogenblik lid van een partij, maar ik ben niet echt actief
- 3: Ik ben vroeger een actief lid geweest van een partij
- 4: Ik ben vroeger lid geweest van een partij, maar ik was niet zeer actief
- 5: Ik ben nooit lid van een partij geweest maar ik heb ooit deelgenomen aan partijactiviteiten
- 6: Ik ben nooit lid van een partij geweest en ik heb nooit enige band met een partij gehad

Vraag 27

Bent u ooit gevraagd lid te worden van een politieke partij door een van de volgende personen?

- 1: Familieleden
- 2: Collega's
- 3: Buren of vrienden
- 4: Lokale politici
- 5: Leden van verenigingen of vakbonden

Vraag 28

Kan u voor elk van de volgende partijen zeggen op een schaal van 0 tot 10 hoe waarschijnlijk u het acht dat ze deel zullen uitmaken van de volgende Belgische federale regering, waarbij 0 'totaal niet waarschijnlijk' betekent en 10 'heel waarschijnlijk'? Met de tussenliggende scores kan u uw antwoord nuanceren.

- 1: CD&V

- 2: Groen
- 3: N-VA
- 4: SP.A
- 5: Vlaams Belang
- 6: Open VLD
- 7: LDD
- 8: PvdA +

Vraag 29

Parlementsleden hebben verschillende eigenschappen. Kan u voor elk van de volgende kenmerken aangeven hoe belangrijk deze eigenschappen voor u zijn op een schaal van 0 tot 10, waarbij 0 'helemaal niet belangrijk' betekent en 10 'heel belangrijk'? Met de tussenliggende scores kan u uw antwoord nuanceren.

- 1: dezelfde politieke visie delen als u
- 2: van hetzelfde geslacht zijn als u
- 3: van dezelfde streek afkomstig zijn als u
- 4: uit een zelfde socio-economische milieu afkomstig zijn als u
- 5: dezelfde etnische afkomst hebben als u
- 6: ongeveer dezelfde leeftijd hebben als u

Vraag 30

Hoe belangrijk is het voor u dat parlementsleden de volgende groepen van mensen vertegenwoordigen? Geef een score tussen 0 tot 10, waarbij 0 'helemaal niet belangrijk' betekent en 10 'heel belangrijk'. Met de tussenliggende scores kan u uw antwoord nuanceren.

- 1: de inwoners van hun gemeente en buurgemeentes
- 2: de inwoners van hun kieskring
- 3: de kiezers van hun partij
- 4: specifieke groepen uit de samenleving (bv. een socio-economische, demografische of levensbeschouwelijke groep)
- 5: alle inwoners van Vlaanderen
- 6: alle inwoners van het land

Vraag 31

Parlementsleden vullen hun taak op veel verschillende manieren in. Kan u de volgende taken rangschikken van wat voor u het belangrijkste is tot wat voor u het minst belangrijke is?

- 1: Mensen bijstaan met advies en hen helpen bij hun contacten met de overheid
- 2: Invloed uitoefenen op het beleid over een specifiek thema
- 3: De sociale en economische noden van de eigen streek behartigen
- 4: Deelnemen aan het maatschappelijke debat over actuele thema's

Vraag 32

Besteden parlementsleden, volgens u, te veel of te weinig aandacht aan de volgende groepen en actoren? Geef een score tussen 0 tot 10, waarbij 0 "parlementsleden besteden te weinig aandacht" betekent en 10 "parlementsleden besteden te veel aandacht". Met de tussenliggende scores kan u uw antwoord nuanceren.

- 1: de regering
- 2: de kiezers van hun eigen partij
- 3: belangengroepen
- 4: de massamedia
- 5: partijleiders
- 6: de inwoners van hun eigen streek

Vraag 33

Er moeten voor de verkiezingen lijsten gemaakt worden met de kandidaten per partij. Wie zou volgens u moeten bepalen wie er op die lijsten staan?

Moet die beslissing genomen worden door... ?

- 1: De kiezers
- 2: De partijleden
- 3: Afgevaardigden van de partijleden
- 4: De partijleiding op provinciaal niveau
- 5: De partijleiding op nationaal niveau
- 6: Een loting uit de geïnteresseerden

Vraag 34

In welke mate heeft u belangstelling voor politiek in het algemeen? Geef een score van 0 tot 10, waarbij 0 betekent dat u helemaal geen belangstelling heeft voor politiek en 10 dat u er heel veel belangstelling voor heeft. Met de tussenliggende scores kan u uw antwoord nuanceren.

Nu volgen er een vijftal vragen die peilen naar uw algemene kennis over politiek. Als u het antwoord niet weet, mag u dat gewoon zeggen.

Vraag 36

De huidige voorzitter van de Kamer van Volksvertegenwoordigers is...

- 1: Armand De Decker
- 2: André Flahaut
- 3: Patrick Dewael
- 4: Herman De Croo

Vraag 37

Welke partij maakt GEEN deel uit van de Vlaamse regering?

- 1: CD&V
- 3: N-VA

6: Open VLD

4: SP.A

Vraag 38

Hoeveel lidstaten telt de Europese Unie?

- 1: 15
- 2: 25
- 3: 27
- 4: 28

Vraag 39

Welke partij maakt GEEN deel uit van de federale regering?

- 22: CDH
- 3: N-VA
- 6: Open VLD
- 21: MR

Vraag 35

Het federale parlement bestaat uit...

- 1: de Kamer en de Regering
- 2: de Kamer en de Senaat
- 3: de Kamer, de Senaat en de Parlementen van de deelstaten
- 4: de Kamer, de Senaat en de Regering

En nu gaan we weer verder met vragen die peilen naar uw persoonlijke mening.

Vraag 40

In de politiek worden de termen 'links' en 'rechts' vaak gebruikt. Kan u uw eigen opvattingen plaatsen op een schaal van 0 tot 10, waarbij 0 'links', 5 'in het centrum' en 10 'rechts' betekent?

Vraag 41

Kan u voor elk van volgende stellingen aangeven in welke mate u het ermee eens bent?

- 1: Ik beschouw mezelf in staat om aan politiek deel te nemen.
- 2: Ik denk dat ik even goed werk zou leveren als de meeste politici die we verkiezen.
- 3: Bij verkiezingen belooft de ene partij al meer dan de andere, maar uiteindelijk komt daar weinig van terecht.
- 4: Ik denk dat ik beter geïnformeerd ben over politiek en de regering dan de meeste mensen.
- 5: Een gewone burger heeft wel degelijk invloed op het politieke gebeuren en op wat de overheid doet.
- 6: Gaan stemmen heeft geen zin, de partijen doen toch wat ze willen.

7: Ik denk dat ik goed begrijp welke de belangrijke problemen zijn waarmee onze samenleving geconfronteerd wordt.

- 5: Helemaal eens
- 4: Eerder eens
- 3: Noch eens, noch oneens
- 2: Eerder oneens
- 1: Helemaal oneens

Vraag 42

Kan u voor elk van volgende stellingen aangeven in welke mate u het ermee eens of oneens bent?

- 1: Scholen moeten halalmaaltijden aanbieden aan hun moslimleerlingen.
- 2: Bij smogalarm moeten de beperkingen op het gebruik van de wagen worden verstrengd.
- 3: Grote vermogens moeten meer worden belast.
- 4: De federale overheid moet haar aandelen in Belgacom verkopen.
- 5: Mensen die hun geld investeren in plaats van te sparen moeten fiscaal beloofd worden.
- 6: Bedrijfswagens moeten zwaarder worden belast.
- 7: De uitgaven van de federale overheid mogen de komende jaren niet toenemen.
- 8: De overheid moet pensioensparen fiscaal meer aanmoedigen.
- 9: Liefhebbers moeten verplicht kunnen worden gemeenschapswerk te verrichten.
- 10: Wie nog nooit heeft gewerkt, mag geen werkloosheidsuitkering krijgen.
- 11: De lonen moeten bevroren worden als ze sneller stijgen dan in de buurlanden.
- 12: Als er bij de NMBS wordt gestaakt, moet er een minimumdienst zijn.
- 13: Alle veroordeelden moeten hun straf volledig uitzitten.
- 14: De minimumleeftijd voor GAS-boetes moet hoger liggen dan de huidige leeftijd van 14 jaar.
- 15: Het stakingsrecht mag niet worden ingeperkt.

- 4: Helemaal eens
- 3: Eens
- 2: Oneens
- 1: Helemaal oneens

Vraag 43

Wanneer u denkt aan de volgende beleidsthema's, aan welke partij denkt u dan spontaan? En welke is de tweede partij waar u spontaan aan denkt als u aan dat thema denkt?

- 1: Werkgelegenheid
- 2: Milieu
- 3: Criminaliteit
- 4: Immigratie
- 5: Economie
- 6: Staatshervorming
- 7: Defensie
- 8: Belastingen

Vraag 44

Wanneer u opnieuw aan dezelfde beleidsthema's denkt, kan u dan aangeven met de standpunten van welke partijen u het in het algemeen eens bent? U kan meerdere partijen aanduiden.

Vraag 45

Welke politieke partij denkt u dat het best in staat is om haar programma met betrekking tot volgende beleidsthema's uit te voeren, ongeacht of u het met deze partij eens bent of niet? En welke partij is daartoe het tweede best in staat volgens u?

Vraag 46

In de politiek bestaan er verschillende meningen over de wijze waarop de economie moet georganiseerd zijn. Sommigen vinden dat de samenleving controle moet hebben op de ondernemingen, terwijl anderen vinden dat ondernemingen helemaal vrij moeten zijn om te doen wat ze willen. Wat is uw persoonlijke mening in dit verband? Geef een score tussen 0 tot 10, waarbij 0 'samenleving moet controle hebben' betekent en 10 'ondernemingen moeten helemaal vrij zijn'. Met de tussenliggende scores kan u uw antwoord nuanceren.

Vraag 47

In de politiek moet men soms kiezen tussen tegengestelde visies. Stel dat men u vraagt een keuze te maken tussen 'bescherming van het milieu' en 'werkgelegenheid', waar zou u zichzelf dan plaatsten op een schaal van 0 tot 10?

Vraag 48

Er is momenteel discussie over de juiste verdeling van bevoegdheden tussen de regionale en nationale beleidsniveaus. Sommigen zijn van mening dat de gemeenschappen en gewesten meer bevoegdheden zouden moeten krijgen, anderen denken dat de federale staat meer bevoegdheden zou moeten krijgen.

Waar zou u uw eigen opvattingen plaatsen op een schaal van 0 tot 10, waarbij 0 betekent dat de gemeenschappen en gewesten alle bevoegdheden zouden moeten krijgen en 10 betekent dat alle bevoegdheden voorbehouden blijven voor de federale staat?

Met score 5 geeft u aan dat de situatie voor u goed is zoals ze is.

Vraag 49

Kan u me zeggen waarom u dit antwoord gegeven hebt?

Vraag 50

Sommige mensen vinden dat de Europese integratie verder moet worden bevorderd. Anderen vinden dat die integratie al te ver is doorgevoerd. Wat vindt u? Waar plaatst u zich op een schaal van 0 tot 10, waarbij 0 betekent dat de integratie voor u al te ver doorgevoerd is, en 10 dat de integratie voor u nog verder bevorderd moet worden. Met score 5 geeft u aan dat de situatie voor u goed is zoals ze is.

Vraag 51

Kan u me zeggen waarom u dit antwoord gegeven hebt?

Vraag 52

Kan u voor de volgende stellingen zeggen in welke mate u ermee akkoord gaat of niet akkoord gaat?

1: De quota voor vrouwen op de kieslijsten zijn noodzakelijk om meer vrouwen in het parlement te krijgen.

2: De quota voor vrouwen op de kieslijsten zouden tijdelijk moeten zijn.

3: De quota op de kieslijsten zijn niet nodig omdat vrouwen op basis van hun kwaliteiten en competenties moeten verkozen worden.

4: Vrouwen en mannen zouden op gelijke wijze belast moeten zijn met politieke verantwoordelijkheden.

5: Helemaal akkoord

4: Eerder akkoord

3: Noch akkoord, noch niet akkoord

2: Eerder niet akkoord

1: Helemaal niet akkoord

Vraag 53

In welke mate bent u tevreden over het gevoerde beleid van de Vlaamse regering?

5: Heel tevreden

4: Eerder tevreden

3: Noch tevreden, noch ontevreden

2: Eerder ontevreden

1: Heel ontevreden

Vraag 53.1

In welke mate bent u tevreden over het gevoerde beleid van de federale regering?

5: Heel tevreden

4: Eerder tevreden

3: Noch tevreden, noch ontevreden

2: Eerder ontevreden

1: Heel ontevreden

Vraag 53.2

In welke mate bent u tevreden over het gevoerde beleid van de Europese Unie?

5: Heel tevreden

4: Eerder tevreden

3: Noch tevreden, noch ontevreden

2: Eerder ontevreden

1: Heel ontevreden

Vraag 54

Tot welk geografisch of cultureel geheel rekent u zichzelf in de eerste plaats?

1: Europa

2: België

3: Franstalige gemeenschap

4: Vlaamse gemeenschap of het Vlaamse gewest

5: Duitstalige gemeenschap

6: Waalse gewest

7: Brussels gewest

8: Uw provincie

9: Uw gemeente of stad

Vraag 55

En tot welk geografisch of cultureel geheel rekent u zichzelf in de tweede plaats?

Vraag 56

Hoe vaak gaat u naar Wallonië om vakantie te nemen of om uw vrije tijd door te brengen?

1: 1 of meerdere keren per week

2: 1 of meerdere keren per maand

3: 1 of meerdere keren per jaar

4: Minder dan jaarlijks

5: Nooit

Vraag 56.1

Hoe vaak gaat u naar Wallonië om er Franstalige of Waalse vrienden te bezoeken?

- 1: 1 of meerdere keren per week
- 2: 1 of meerdere keren per maand
- 3: 1 of meerdere keren per jaar
- 4: Minder dan jaarlijks
- 5: Nooit

Vraag 56.2

Hoe vaak gaat u naar Wallonië om te winkelen?

- 1: 1 of meerdere keren per week
- 2: 1 of meerdere keren per maand
- 3: 1 of meerdere keren per jaar
- 4: Minder dan jaarlijks
- 5: Nooit

Vraag 56.3

Hoe vaak gebruikt u Franstalige/Waalse media (kranten, radio, televisie...)?

- 1: 1 of meerdere keren per week
- 2: 1 of meerdere keren per maand
- 3: 1 of meerdere keren per jaar
- 4: Minder dan jaarlijks
- 5: Nooit

Vraag 57

Kunt u op een schaal van 0 tot 10 aangeven hoeveel vertrouwen u persoonlijk heeft in elk van de instellingen die ik voorlees? 0 betekent dat u helemaal geen vertrouwen heeft in deze instelling en 10 betekent dat u er volledig vertrouwen in heeft.

- 1: het gerecht
- 2: de politie
- 3: de media
- 4: de politieke partijen
- 5: de Vlaamse regering
- 6: het Vlaams parlement
- 7: de federale regering
- 8: het federale parlement
- 9: sociale bewegingen
- 10: politici
- 11: de Europese Unie

Vraag 58

Bent u over het algemeen genomen zeer tevreden, tamelijk tevreden, niet erg tevreden of helemaal niet tevreden over de manier waarop de democratie in België functioneert?

Vraag 59

Er zijn verschillende methoden om tot politieke besluiten te komen. Zou u kunnen aangeven of u het al dan niet eens bent met volgende stellingen?

- 1: De overheid moet veel vaker de mening van de bevolking vragen.
- 2: Men moet het aan deskundigen overlaten om de belangrijke beslissingen te nemen.
- 3: Politici moeten vaker beslissingen nemen op basis van discussies tussen burgers.
- 4: Verkozen politici dragen de verantwoordelijkheid dus moeten ze zelf de beslissingen nemen.
- 5: Helemaal eens
- 4: Eerder eens
- 3: Noch eens, noch oneens
- 2: Eerder oneens
- 1: Helemaal oneens

Vraag 60

Er zijn verschillende meningen over de manier waarop we in België aan politiek doen. Kan u mij zeggen in welke mate u akkoord of niet akkoord bent met de volgende stellingen:

- 1: De gemiddelde burger is in staat om rechtstreeks deel te nemen aan politieke beslissingen.
- 2: De regering zou beter functioneren indien de beslissingen genomen zouden worden door succesvolle ondernemers.
- 3: De politici zouden het land helpen indien ze ophielden met praten en beslissingen zouden nemen over de belangrijke problemen.
- 4: Wat mensen een 'compromis' noemen is heel eenvoudig het loslaten van de principes.
- 5: Open staan voor de ideeën van de anderen en de wil om compromissen te sluiten zijn belangrijk in een land met zoveel verschillen als het onze.
- 6: Indien gewone burgers samen zouden zitten, zouden ze snel een beslissing nemen zonder politiek conflict.

- 5: Helemaal eens
- 4: Eerder eens
- 3: Noch eens, noch oneens
- 2: Eerder oneens
- 1: Helemaal oneens

Vraag 61

Er zijn verschillende manieren om te proberen dingen in België te verbeteren of te helpen voorkomen dat dingen verkeerd gaan.

Hoe vaak heeft u in de afgelopen 12 maanden één van de volgende dingen gedaan?

- 1: Bepaalde producten boycotten.
- 3: Deelnemen aan betogingen.
- 4: Deelnemen aan illegale protestacties.
- 5: Actief zijn in een politieke partij.
- 6: Een brief sturen naar een politicus.
- 7: Een e-mail sturen naar een politicus.
- 8: Een petitie ondertekenen.
- 9: In de media komen.
- 10: Actief zijn in vrijwilligersorganisaties.
- 11: Mijn mening gegeven op sociale media zoals Facebook of Twitter.
- 12: Een goed doel steunen.

- 4: Vaak
- 3: Soms
- 2: Zelden
- 1: Nooit

Vraag 62

Burgers kunnen verschillende dingen doen om te proberen politieke beslissingen te beïnvloeden.

Kan u voor elk van de volgende acties zeggen hoe effectief u die vindt voor het beïnvloeden van politieke beslissingen op een schaal van 1 tot 7?

1 betekent dat u het helemaal niet effectief vindt en 7 betekent dat u het zeer effectief vindt.

- 1: bepaalde producten boycotten
- 2: stemmen bij verkiezingen
- 3: deelnemen aan betogingen
- 4: deelnemen aan illegale protestacties
- 5: actief zijn in een politieke partij
- 6: een brief sturen naar een politicus
- 7: een e-mail sturen naar een politicus
- 8: een petitie ondertekenen
- 9: in de media komen
- 10: actief zijn in vrijwilligersorganisaties
- 11: een mening geven op sociale media zoals Facebook of Twitter
- 12: een goed doel steunen

Vraag 63

Er is in de samenleving vaak een debat over de manier waarop de politiek functioneert. Kunt u voor elk van de volgende stellingen aangeven of u het hier mee eens bent of niet?

- 1: De politieke partijen stellen duidelijke en van elkaar verschillende programma's voor.
- 2: Politici in mijn land zijn in staat om problemen aan te pakken.

3: De internationale politiek is in staat om problemen aan te pakken.

4: Als voldoende mensen als ik hun mening laten horen, zullen de politici daar rekening mee houden.

5: Verkiezingen zijn niet langer geschikt om echt invloed te hebben op het politieke beleid.

6: Politici beïnvloeden is zinloos, want ze zijn toch niet in staat om iets te doen.

7: De meningen van de volksvertegenwoordigers zijn een goede afspiegeling van wat de burgers denken.

8: Politieke leiders zijn in staat om de bevolking voor te liegen, als dat zo voor hen past.

9: Als een politicus vasthoudt aan zijn idealen en principes, dan zal hij het nooit ver brengen in de politiek.

10: Ik geloof dat politici oprecht bezorgd zijn over het welzijn van de bevolking.

11: Bijna alle politici zijn bereid hun beloftes te breken, als ze op die manier zelf meer macht kunnen veroveren.

5: Helemaal akkoord

4: Eerder akkoord

3: Noch akkoord, noch niet akkoord

2: Eerder niet akkoord

1: Helemaal niet akkoord

Vraag 64

Kan u voor elk van volgende instellingen aangeven in welke mate ze een invloed hebben op uw persoonlijke dagelijkse leven?

- 1: de politiek in het algemeen
- 2: de gemeente
- 3: het gewest
- 4: de federale regering
- 5: de Europese Unie
- 6: andere internationale organisaties
- 7: de media
- 8: de bedrijven en de banken
- 9: experts
- 4: Zeer veel invloed
- 3: Veel invloed
- 2: Een kleine invloed
- 1: Geen invloed

Vraag 65

Op welk politiek niveau worden de volgende beleidsthema's volgens u het beste behandeld? Op het regionale, federale, of Europese niveau?

- 1: Werkgelegenheid
- 2: Milieu
- 3: Criminaliteit
- 4: Immigratie

- 5: Economie
- 6: Staatshervorming
- 7: Defensie
- 8: Belastingen

Vraag 66

Indien men u morgen zou meedelen dat de Europese Unie opgeheven is, zou u dan daarover veel spijt hebben, zou dit u onverschillig laten, of zou dit een hele opluchting voor u zijn?

- 1: Veel spijt
- 2: Onverschillig
- 3: Een hele opluchting

Vraag 67

Duid aan in welke mate deze stellingen over de Europese Unie overeenkomen met jouw mening.

- 1: Ik voel mezelf een burger van de EU.
- 2: Ik ben trots dat ik in Europa woon.
- 3: Ik voel me deel uitmaken van de EU.
- 4: Ik ben trots dat België lid is van de EU.
- 5: Helemaal akkoord
- 4: Eerder akkoord
- 3: Noch akkoord, noch niet akkoord
- 2: Eerder niet akkoord
- 1: Helemaal niet akkoord

Vraag 68

In welke mate gaat u akkoord met de volgende stellingen? Een Europese burger zijn betekent voor mij...

- 1: In een lidstaat van de Europese Unie wonen.
- 2: Vrij kunnen reizen binnen de Europese Unie.
- 3: Met de euro betalen.
- 4: Een gemeenschappelijke cultuur delen met andere Europese burgers.
- 5: Deel uitmaken van een groep die op mij lijkt.
- 6: Een gemeenschappelijke geschiedenis delen met andere Europese burgers.
- 7: Het recht hebben om bij Europese verkiezingen te gaan stemmen.
- 5: Helemaal akkoord
- 4: Eerder akkoord
- 3: Noch akkoord, noch niet akkoord
- 2: Eerder niet akkoord
- 1: Helemaal niet akkoord

Vraag 69

In welke mate kunnen burgers zoals uzelf invloed uitoefenen op het beleid? Kunt u dit aangeven voor de volgende onderwerpen?

- 1: Een bouwproject in uw straat.
- 2: De opwarming van het klimaat.

- 3: Het onderwijs in de Vlaamse Gemeenschap.
- 4: Het justitiebeleid.
- 5: De Europese begroting.
- 6: De economische crisis.
- 1: Heel weinig invloed
- 2: Weinig
- 3: Noch veel, noch weinig
- 4: Veel
- 5: Heel veel invloed

Vraag 70

Hoe belangrijk is het volgens u dat een goede burger deelneemt aan volgende activiteiten?

- 1: Stemmen bij verkiezingen.
- 2: De wet gehoorzamen.
- 3: De nationale symbolen kennen.
- 4: De mensenrechten bevorderen.
- 5: Hulp geven aan mensen die er nood aan hebben.
- 6: Zich inzetten voor de lokale gemeenschap.
- 1: Zeer onbelangrijk
- 2:
- 3:
- 4: Noch belangrijk, noch onbelangrijk
- 5:
- 6:
- 7: Zeer belangrijk

Vraag 71

Ik zou u opnieuw uw mening willen vragen over een aantal maatschappelijke discussies. Kunt u voor elk van de volgende stellingen aangeven of u dit een goede of een slechte zaak vindt? U kunt gebruik maken van de antwoordkaart.

Is het volgens u in het algemeen goed of slecht voor de Belgische economie dat mensen uit andere landen hier komen wonen?

- o - Slecht voor de economie
- 1: 1
- 2: 2
- 3: 3
- 4: 4
- 5: 5
- 6: 6
- 7: 7
- 8: 8
- 9: 9
- 10: 10 - Goed voor de economie

Vindt u dat het culturele leven in België over het algemeen ondermijnd of verrijkt wordt door mensen uit andere landen die hier zijn komen wonen?

o: 0 - Culturele leven wordt ondermijnd

- 1: 1
- 2: 2
- 3: 3
- 4: 4
- 5: 5
- 6: 6
- 7: 7
- 8: 8
- 9: 9
- 10: 10 - Culturele leven wordt verrijkt

Is België door de aanwezigheid van mensen uit andere landen die hier zijn komen wonen, een slechtere of een betere plek geworden om te wonen?

o: 0 - Slechtere plek om te wonen

- 1: 1
- 2: 2
- 3: 3
- 4: 4
- 5: 5
- 6: 6
- 7: 7
- 8: 8
- 9: 9
- 10: 10 - Betere plek om te wonen

Vindt u dat migranten hier komen profiteren van onze welvaart, of dragen ze juist bij aan de welvaart van het land?

o: 0 - Komen hier profiteren van de welvaart

- 1: 1
- 2: 2
- 3: 3
- 4: 4
- 5: 5
- 6: 6
- 7: 7
- 8: 8
- 9: 9
- 10: 10 - Dragen bij aan de welvaart

Vraag 72

Kan u voor elk van de volgende identiteiten op een schaal van 0 tot 10 aangeven in welke mate die voor u van toepassing is?

- 1: Belg
- 2: Vlaming
- 3: Europeaan

Vraag 73

In welke mate bent u het eens met volgende stellingen over de aanwezigheid en de rol van vrouwen en mannen in onze samenleving en in de politiek?

- 1: Mannen en vrouwen moeten evenveel doen in het huishouden.
- 2: Het is belangrijk dat er evenveel mannen als vrouwen in het parlement zitten.
- 3: Er zouden op school kooklessen moeten zijn voor jongens én meisjes.
- 4: Bedrijven moeten aangemoedigd worden om evenveel mannen als vrouwen aan te nemen.
- 5: Er zijn minder vrouwen actief in de politiek dan mannen. Politieke partijen moeten daarom opleidingen voorzien voor vrouwen.
- 6: Als een bedrijf niet evenveel mannen als vrouwen tewerkstelt, moet het een boete krijgen.
- 7: Politieke partijen die niet evenveel mannen als vrouwen op hun kieslijst hebben staan, moeten beboet worden.
- 5: Helemaal eens
- 4: Eerder eens
- 3: Noch eens, noch oneens
- 2: Eerder oneens
- 1: Helemaal oneens

Vraag 74

Kan u voor elk van volgende stellingen aangeven of u het er eerder eens, of eerder oneens mee bent?

- 1: Illegaal downloaden moet harder worden aangepakt.
- 2: Het moet wettelijk verboden worden voor ouders om hun kinderen te slaan.
- 3: Draagmoederschap voor homokoppels moet worden toegestaan.
- 4: Jongeren moeten vanaf 16 jaar kunnen stemmen.
- 5: Vlaanderen moet onafhankelijk worden.
- 6: Europa moet zelf belastingen kunnen heffen die nationale belastingen vervangen.
- 7: De voorzitter van de Europese Commissie moet rechtstreeks worden verkozen door de Europeanen.
- 8: Een parlementslid mag niet tegelijkertijd burgemeester zijn.
- 9: Een moeder moet anoniem haar kind kunnen afstaan voor adoptie.
- 10: Er moeten kerncentrales open blijven.
- 11: De maximumsnelheid op de Brusselse ring moet verlaagd worden tot 100 km per uur.

12: Een asielzoeker die hier als minderjarige is binnengekomen, mag niet meer worden teruggestuurd.

13: België moet migranten van buiten de EU toelaten om tekorten op de arbeidsmarkt op te vangen.

14: Het Belgische leger moet investeren in een opvolger van het F-16 gevechtsvliegtuig.

15: Alle kernwapens die op Belgisch grondgebied opgeslagen zijn, moeten worden verwijderd.

4: Helemaal eens

3: Eens

2: Oneens

1: Helemaal oneens

Postelectoraal onderzoek

Vraag 1

Hebt u op 25 mei gestemd?

Vraag 2

Kan u zeggen waarom u niet bent gaan stemmen?

Vraag 3

Hebt u voor de federale verkiezingen op de lijst van Vlaams-Brabant of op de lijst van Brussel gestemd?

Vraag 4

Neem nu eerst het roze boekje. Voor welke partij hebt u gestemd voor de federale Kamer van Volksvertegenwoordigers?

Vraag 5

Kan u in uw eigen woorden zeggen waarom u voor die partij gestemd hebt?

Vraag 6

Toen u een paar weken geleden werd geïnterviewd, gaf u aan van plan te zijn *PARTIJ* te stemmen. Is er een specifieke reden waarom u van mening veranderd bent?

Vraag 7

Wanneer heeft u beslist op welke partij u zou stemmen voor de federale verkiezingen

- 1 De dag van de verkiezingen
- 2 Tijdens de campagne
- 3 Nog voor de start van de campagne

Vraag 8

Hebt u gestemd voor de lijst of heeft u voor één of meerdere kandidaten op die lijst gestemd?

Vraag 9

Kan u me de nummer(s) of de na(a)m(en) geven van de kandidaat of kandidaten waarop u gestemd heeft?

Vraag 10

Kunt u me in uw eigen woorden uitleggen waarom u op deze kandidaat gestemd heeft? Indien u voor verschillende kandidaten gestemd hebt, geef dan de reden waarom u voor uw belangrijkste kandidaat gestemd hebt.

Vraag 11

Wanneer heeft u beslist op welke kandidaat of kandidaten u zou stemmen voor de federale verkiezingen?

- 1 De dag van de verkiezingen
- 2 Tijdens de campagne
- 3 Nog voor de start van de campagne

Vraag 12

Wat was voor u het belangrijkste bij het maken van uw stemkeuze, de kandidaat of kandidaten of de partij?

U kunt antwoorden door een cijfer te geven tussen 0 en 10. 0 betekent dat alleen de kandidaat belangrijk was en 10 dat alleen de partij belangrijk was. Met de tussenliggende scores kan u uw antwoord nuanceren.

Vraag 13

Kan u nu het blauwe boekje nemen voor de Europese verkiezingen?

Voor welke partij heeft u gestemd bij de EUROPESE verkiezingen?

Vraag 14

Heeft u voor de Europese verkiezingen gestemd voor de lijst, of heeft u voor één of meerdere kandidaten op die lijst gestemd?

Vraag 15

In welke mate bent u het eens met de volgende stelling?

Ik heb voor deze partij gekozen omwille van haar standpunten over Europees beleid.

Bent u het daarmee ...?

- 5 helemaal eens
- 4 eens
- 3 noch eens, noch oneens
- 2 oneens
- 1 helemaal oneens

Vraag 16

Kan u me de nummer(s) of de na(a)m(en) geven van de kandidaat of kandidaten waarop u gestemd heeft?

Vraag 17

In welke mate bent u het eens met de volgende stelling?

Ik heb voor deze kandidaat of kandidaten gekozen omwille van hun standpunten over Europees beleid.

Bent u het daarmee ...?

- 5 helemaal eens
- 4 eens
- 3 noch eens, noch oneens
- 2 oneens
- 1 helemaal oneens

Vraag 18

Kan u nu het beige boekje nemen voor de Vlaamse verkiezingen.

Voor welke partij heeft u gestemd bij de verkiezing van het VLAAMS PARLEMENT?

Vraag 19

Heeft u voor het Vlaams Parlement gestemd voor de lijst of heeft u voor één of meerdere kandidaten op die lijst gestemd?

Vraag 20

Kan u me de nummer(s) of na(a)m(en) geven van de kandidaat of kandidaten waarop u gestemd heeft?

U kunt deze terugvinden in het beige boekje.

Vraag 21

Kan u voor de volgende zaken zeggen hoe vaak u ze tijdens de verkiezingscampagne gedaan hebt?

- 1 Kranten lezen, televisie kijken of naar de radio luisteren om geïnformeerd te worden over de campagne.

2 Folders en ander materiaal over de campagne van de kandidaten en partijen gelezen.

3 Deelgenomen aan politieke meetings en samenkomsten van partijen.

4 Gewerkt voor een partij (folders uitgedeeld, ...).

5 Mensen proberen te overtuigen om voor een bepaalde partij of kandidaat te stemmen.

Vraag 22

Hoe vaak heeft u dit gedaan tijdens de verkiezingscampagne?

- 1 Alle dagen van de week of meer
- 2 Eén tot meerdere keren per week
- 3 Eén tot meerdere keren per maand
- 4 Nooit

Vraag 23

Heeft u de volgende zaken gedaan tijdens de campagne?

1 Een affiche aan uw raam of uw deur gehangen.

2 Een campagnewebsite van een kandidaat of partij bezocht (een website, een Facebook profile, ...).

3 Ingetekend om informatie van een kandidaat of partij te krijgen (via Twitter, een elektronische nieuwsbrief, ...).

4 Vriend geworden met een kandidaat of een partij, een partij of kandidaat 'geliked' of gesteund via een website, Facebook, enzovoort.

5 Nieuwswebsites of blogs bekeken om informatie over de campagne te krijgen.

6 Online video's met politieke inhoud bekeken

7 Online middelen gebruikt om partijen of kandidaten te helpen in hun campagne (bijvoorbeeld het partijlogo gedownload om op uw eigen profile te zetten).

8 Politieke commentaren gepost op een profile van een sociaal netwerk, blog of homepage (de uwe of die van anderen).

9 Campagnemateriaal geforward naar vrienden, familie of collega's via Twitter of Facebook.

10 Campagnemateriaal gepost of geïntegreerd op uw eigen profiel, blog of homepage.

Vraag 24

Tijdens de campagne kon u verschillende stemwijzers en stemtesten invullen. Aan welke daarvan hebt u deelgenomen?

- 1 Stemtest 2014 (VRT en *De Standaard*)
- 2 De Stem van Vlaanderen (VTM en *Het Laatste Nieuws*)
- 3 Kandidaten'14 (*De Morgen*)

- 4 Uw Regering (*Het Nieuwsblad, Gazet van Antwerpen en Belang van Limburg*)
- 5 Test électorale (RTBF, *La Libre Belgique, La Dernière Heure et Paris Match*)
- 6 La voix des Belges (RTL-TVI)
- 7 Le Test du Soir (*Le Soir*)

Vraag 25

Aan welke specifieke stemtest van Stemtest 2014 (VRT en *De Standaard* heeft u meegedaan?

- 1 De stemtest voor de federale verkiezingen
- 2 De stemtest voor de Vlaamse regionale verkiezingen
- 3 De stemtest voor de Europese verkiezingen

Vraag 26

En weet u nog welke partij bij u op de eerste plaats stond voor de federale verkiezingen?

En weet u nog welke partij bij u op de eerste plaats stond voor de Vlaamse regionale verkiezingen?

En weet u nog welke partij bij u op de eerste plaats stond voor de Europese verkiezingen?

Vraag 27

In de politiek worden de termen 'links' en 'rechts' vaak gebruikt. Kan u de volgende politieke partijen plaatsen op een schaal van 0 tot 10, waarbij 0 'links', 5 'in het centrum' en 10 'rechts' betekent? Met de tussenliggende scores kunt u uw antwoord nuanceren.

- 1 CD&V
- 2 Groen
- 3 N-VA
- 4 SP.A
- 5 Vlaams Belang
- 6 Open VLD
- 7 LDD
- 8 PVDA+
- 20 PS
- 21 MR
- 22 CDH
- 23 ECOLO
- 24 FDF
- 25 FN
- 26 PTB GO

Vraag 28

En waar zou u zichzelf plaatsen op deze schaal? '0' is nog altijd links en '10' rechts.

Vraag 29

Kan u voor elk van volgende stellingen aangeven in welke mate u het ermee eens of oneens bent?

- 1 Scholen moeten halaalmaaltijden aanbieden aan hun moslimleerlingen.
- 2 Bij smogalarm moeten de beperkingen op het gebruik van de wagen worden verstrengd.
- 3 Grote vermogens moeten meer worden belast.
- 4 De federale overheid moet haar aandelen in Belgacom verkopen.
- 5 Mensen die hun geld investeren in plaats van te sparen moeten fiscaal beloond worden.
- 6 Bedrijfswagens moeten zwaarder worden belast.
- 7 De uitgaven van de federale overheid mogen de komende jaren niet toenemen.
- 8 De overheid moet pensioensparen fiscaal meer aanmoedigen.
- 9 Leefloners moeten verplicht kunnen worden gemeenschapswerk te verrichten.
- 10 De lonen moeten bevroren worden als ze sneller stijgen dan in de buurlanden.
- 11 Als er bij de NMBS wordt gestaakt, moet er een minimumdienst zijn.
- 12 Alle veroordeelden moeten hun straf volledig uitzitten.
- 13 De minimumleeftijd voor GAS-boetes moet hoger liggen dan de huidige leeftijd van 14 jaar.
 - 4 helemaal eens
 - 3 eens
 - 2 oneens
 - 1 helemaal oneens

Vraag 30

Parlementsleden moeten in het parlement regelmatig voor of tegen een bepaald voorstel stemmen. Hoe zou een parlements lid, volgens u, moeten stemmen wanneer zijn of haar partij een opvatting heeft over een bepaalde stemming in het Parlement en hij- of zijzelf een andere?

- 1 Het parlements lid moet volgens de eigen opvatting stemmen.
- 2 Het parlements lid moet stemmen in overeenstemming met de opvatting van de partij.

Vraag 31

Hoe zou, volgens u, een parlements lid moeten stemmen wanneer zijn|haar eigen mening over een kwestie niet overeenstemt met de mening van de kiezers die voor hem of haar gestemd hebben?

- 1 Het parlementslid moet volgens de eigen opvatting stemmen.
- 2 Het parlementslid moet stemmen in overeenstemming met de opvatting van de kiezers die voor hem of haar gestemd hebben.

Vraag 32

Hoe zou, volgens u, een parlementslid moeten stemmen wanneer de kiezers die voor hem of haar gestemd hebben één opvatting hebben en zijn/haar partij een andere positie inneemt?

- 1 Het parlementslid moet stemmen in overeenstemming met de opvatting van de kiezers die voor hem of haar gestemd hebben
- 2 Het parlementslid moet stemmen in overeenstemming met de opvatting van de partij

Vraag 33

Zou u zeggen dat in de loop van de voorbije twaalf maanden de toestand van de Belgische economie ...?

- 1 verbeterd is
- 2 dezelfde gebleven is
- 3 verslechterd is

Vraag 34

Zou u zeggen ...?

- 1 een beetje verbeterd
- 2 veel verbeterd

Vraag 35

Zou u zeggen ...

- 1 een beetje verslechterd
- 2 veel verslechterd

Vraag 36

Kan u voor elk van volgende stellingen aangeven in welke mate u het ermee eens of oneens bent?

- 1 Illegaal downloaden moet harder worden aangepakt.
- 2 Het moet wettelijk verboden worden voor ouders om hun kinderen te slaan.
- 3 Jongeren moeten vanaf 16 jaar kunnen stemmen.
- 4 Vlaanderen moet onafhankelijk worden.
- 5 De voorzitter van de Europese Commissie moet rechtstreeks worden verkozen door de Europeanen.
- 6 Een moeder moet anoniem haar kind kunnen afstaan voor adoptie.
- 7 Er moeten kerncentrales open blijven.

8 De maximumsnelheid op de Brusselse ring moet verlaagd worden tot 100 km per uur.

9 Een asielzoeker die hier als minderjarige is binnengekomen, mag niet meer worden teruggestuurd.

10 België moet migranten van buiten de EU toelaten om tekorten op de arbeidsmarkt op te vangen.

11 Het Belgische leger moet investeren in een opvolger van het F-16 gevechtsvliegtuig.

12 Alle kernwapens die op Belgisch grondgebied opgeslagen zijn, moeten worden verwijderd.

- 4 helemaal eens
- 3 eens
- 2 oneens
- 1 helemaal oneens

Vraag 37

Hoe zou u de volgende groepen beoordelen op een schaal van 0 tot 10? 0 betekent dat u zeer negatieve gevoelens hebt ten opzichte van de groep, 10 dat u zeer positieve gevoelens hebt ten opzichte van de groep. Met de tussenliggende scores kunt u uw antwoord nuanceren.

- 1 Leraars
- 2 Ambtenaren
- 3 Homo's
- 4 Nederlanders
- 5 Marokkanen
- 6 Walen
- 7 Roemenen
- 8 Aanhangers van het Vlaams Belang
- 10 Aanhangers van de N-VA
- 12 Aanhangers van de PS
- 14 Aanhangers van uw eigen partij

BIJLAGE: DE STELLINGEN VAN DE STEMTEST / TEST ÉLECTORAL

Federaal Parlement

Alle kernwapens die op Belgisch grondgebied opgeslagen zijn, moeten worden verwijderd.

Als er bij de NMBS wordt gestaakt, moet er een minimumdienst zijn.

Bedrijfswagens moeten zwaarder worden belast.

België moet migranten van buiten de EU toelaten om tekorten op de arbeidsmarkt op te vangen.

De dotatie aan de koninklijke familie moet worden verminderd.

De federale overheid moet haar aandelen in Belgacom verkopen.

De maximumsnelheid op de Brusselse ring moet verlaagd worden tot 100 km per uur.

De minimumleeftijd voor GAS-boetes moet hoger liggen dan de huidige leeftijd van 14 jaar.

De overheid moet pensioensparen fiscaal meer aanmoedigen.

De sociale zekerheid moet volledig worden gesplitst.

De treinstations die door weinig reizigers gebruikt worden, moeten ook open blijven.

De uitgaven van de federale overheid mogen de komende jaren niet toenemen.

De verplichte sluitingsdag voor winkels moet worden afgeschaft.

De voorzitter van de Europese Commissie moet rechtstreeks worden verkozen door de Europeanen.

Een asielzoeker die hier als minderjarige is binnengekomen, mag niet meer worden teruggestuurd.

Een moeder moet anoniem haar kind kunnen afstaan voor adoptie.

Eigenaars van meerdere huizen hoeven daarvoor geen hogere belastingen te betalen.

Er mag geen alcohol in drankautomaten zitten.

Er moet een federale kieskring komen, waardoor je ook op Franstalige kandidaten kan stemmen.

Er moet een rijbewijs met punten komen.

Er moeten kerncentrales open blijven.

Europa moet meer sociale bevoegdheden krijgen.

Grote vermogens moeten meer worden belast.

Het Belgische leger moet investeren in een opvolger van het F-16 gevechtsvliegtuig.

Het gebruik van cannabis moet volledig worden verboden.

Het moet makkelijker worden om werknemers te ontslaan.

Het moet wettelijk verboden worden voor ouders om hun kinderen te slaan.

Het rookverbod in de horeca moet worden versoepeld.

Illegaal downloaden moet harder worden aangepakt.

In tijden van crisis mogen lonen niet automatisch worden aangepast aan prijsstijgingen.
Jongeren moeten vanaf 16 jaar kunnen stemmen.
Mensen die hun geld investeren in plaats van te sparen moeten fiscaal beloond worden.
Mensen moeten meer belastingen (BTW) betalen op wat ze kopen dan op wat ze verdienen.
Werklozen moeten hun uitkering na een tijd verliezen.

Vlaams Parlement

Alle nieuwkomers moeten deelnemen aan een inburgeringsexamen.
Asielzoekers die te lang op een beslissing moeten wachten, moeten automatisch een verblijfsvergunning krijgen.
Bij de inschrijving op een school, moeten leerlingen die in de buurt wonen altijd voorrang krijgen ongeacht hun afkomst.
Bij smogalarm moeten de beperkingen op het gebruik van de wagen worden verstrengd.
Burgemeesters moeten rechtstreeks verkozen worden.
Cultuurprojecten gericht op een breed publiek moeten meer subsidies krijgen.
De aanleg van de Oosterweelverbinding moet worden stopgezet.
De regels om een privécrèche uit te baten moeten worden versoepeld.
De regels voor de uitvoer van wapens en militaire onderdelen moeten strenger worden.
De Vlaamse overheid moet kleine gemeenten samenvoegen.
Een gezin moet voor ieder kind evenveel kinderbijslag krijgen.
Eerder dan zelf sociale woningen te bouwen, moet de overheid mensen helpen om op de privémarkt te huren.
Er moet een hoofdoekenverbod komen voor leerkrachten in het gemeenschapsonderwijs.
Er moeten meer mensen van vreemde afkomst te zien zijn op de openbare omroep.
Er moeten meer technische vakken gegeven worden in het secundair onderwijs.
Het provinciale bestuursniveau moet verdwijnen.
In crisistijden mag de Vlaamse begroting in het rood gaan.
In plaats van een verkeersbelasting, moeten autobestuurders betalen volgens het aantal kilometers dat ze rijden.
Industriële bedrijven moeten vrijgesteld worden van onroerende voorheffing bij nieuwe investeringen in materieel.
Leerkrachten in moeilijke scholen moeten een financiële bonus krijgen.
Middelbare scholen mogen geen dure schoolreizen meer organiseren.
Nederlands kennen mag geen voorwaarde zijn om in aanmerking te komen voor een sociale woning.
Ook werkloze ouderen boven de 60 jaar moeten verplicht begeleid worden naar een nieuwe job.
Ook bus- en tramlijnen met weinig passagiers moeten blijven.
Pas na de eerste twee jaren van het secundair onderwijs zouden leerlingen een studierichting moeten kiezen.
Scholen moeten halaalmaaltijden aanbieden aan hun moslimleerlingen.
Straten die opnieuw aangelegd worden, moeten een fietspad hebben.
Tijdens spitsuren moet er op de autosnelwegen een rijstrook voorbehouden worden voor carpooling.
Vlaamse overheidsbedrijven moeten verplicht een minimum aantal personen met een handicap in dienst hebben.
Vlaanderen moet minder geld besteden aan ontwikkelingshulp.
Vlaanderen moet niet tussenkomen in de schulden van de Vlaamse gemeenten.
Vooral een lening voor de renovatie van een oude woning moet fiscaal voordelig zijn.
Wie een auto ouder dan 10 jaar vervangt door een zuiniger automodel, moet een premie krijgen.
Wie meer verdient, moet meer betalen voor de zorgverzekering; wie minder verdient, moet minder betalen.
Wonen in de stad moet fiscaal aangemoedigd worden.
Zodra sociale huurders voldoende verdienen, moeten ze hun sociale woning afstaan.

Brussels Hoofdstedelijk Parlement (Nederlandstalig)

Zodra sociale huurders voldoende verdienen, moeten ze hun sociale woning afstaan.

In plaats van een vaste verkeersbelasting moeten autobestuurders betalen volgens het aantal kilometers dat ze rijden.

De auto-loze zondagen moeten worden afgeschaft.

Er mag geen reclame zijn in en op het openbaar vervoer.

Er moet een tolheffing komen voor auto's die Brussel binnenrijden.

Er moeten nieuwe woontorens worden gebouwd in Brussel.

Er mogen geen nieuwe moskeeën gebouwd worden.

Kinderen moeten geen erfenisrechten meer betalen wanneer ze van hun ouders het huis erven.

Sommige trams en bussen moeten heel de nacht rijden.

Het historisch centrum van Brussel moet met de wagen toegankelijk blijven.

Het aantal Brusselse ambtenaren moet worden verminderd.

Het sorteren van groente-, fruit- en tuinafval moet worden verplicht.

Burgemeesters moeten rechtstreeks verkozen worden.

De Brusselse gemeenten moeten fuseren.

De Brusselse overheidsbedrijven moeten een minimum aantal personen met een handicap in dienst hebben.

Mensen met een hoog inkomen moeten een hogere Brusselse regionale belasting betalen.

65-plussers moeten gratis kunnen reizen met bus of tram.

Op de grote verkeersassen in Brussel moet een rijstrook voor de auto's vervangen worden door een strook voor fietsers.

Personeel van de Brusselse overheid mag achter het loket een hoofddoek dragen.

Brussels Hoofdstedelijk Parlement (Franstalig)

A partir du moment où les locataires sociaux gagnent suffisamment, ils doivent quitter leur logement social.

Au lieu de diffuser des publicités, la chaîne publique doit être entièrement financée par les autorités publiques.

Au lieu de la taxe de roulage, les automobilistes doivent payer en fonction du nombre de kilomètres qu'ils roulent.

Des nouvelles tours de logement doivent être construites à Bruxelles.

En cas d'alerte à la pollution de l'air, les limitations d'utilisation des voitures doivent être renforcées.

Il faut interdire la construction de nouvelles mosquées.

Il faut remplacer une bande de circulation sur les grands axes bruxellois par une piste cyclable.

Il faut supprimer le vote électronique.

Il ne doit pas exister de plafond maximal pour les frais des crèches privées.

La région bruxelloise doit donner une allocation de loyer pour les personnes à revenus modestes.

La STIB doit exploiter certaines lignes 24h/24.

L'administration bruxelloise doit avoir un nombre minimum de membres du personnel d'origine étrangère.

Le centre historique de Bruxelles doit rester ouvert aux voitures.

Le nombre de fonctionnaires bruxellois doit être réduit.

Le port du foulard par les élèves doit être interdit dans l'enseignement officiel.

Le tri des déchets compostables doit être obligatoire.

L'enseignement doit être entièrement bilingue à Bruxelles.

Les bâtiments non occupés doivent pouvoir être occupés par des personnes sans logement.

Les bourgmestres doivent être directement élus.

Les communes bruxelloises doivent fusionner.

les droits d'enregistrement lors de l'achat d'un logement doivent être réduits.

Les écoles doivent offrir des repas halal à leurs élèves musulmans.

Les enfants ne doivent plus payer de droits de succession lorsqu'ils héritent du logement de leurs parents.

Les enseignants dans des écoles difficiles doivent recevoir un bonus financier.

Les entreprises doivent être autorisées à ouvrir des crèches réservées aux enfants de leur personnel.

Les entreprises publiques bruxelloises doivent être obligées d'avoir un nombre minimum de personnes handicapées.

Les panneaux publicitaires doivent être interdits dans les espaces publics proches des écoles.

Les parents d'élèves doivent pouvoir choisir un jour de congé selon leur religion.

Les parents d'enfants qui brossent les cours doivent recevoir temporairement moins d'allocations familiales.

Les personnes à plus hauts revenus doivent payer une taxe régionale bruxelloise plus élevée.

Les plus de 65 ans doivent pouvoir voyager gratuitement avec la STIB.

Les projets culturels grand public doivent recevoir plus de moyens.

Les propriétaires de plusieurs biens immobiliers ne doivent pas être davantage taxés.

Les terrains bâtissables qui ne sont pas construits devraient être plus taxés.

Tous les élèves du secondaire doivent suivre un cours d'éducation à la citoyenneté.

Waals Parlement

Au lieu de diffuser des publicités, la RTBF doit être entièrement financée par les pouvoirs publics.

Chaque enfant dans une famille doit recevoir le même montant d'allocations familiales.

En cas d'alerte à la pollution de l'air, les limitations d'utilisation des voitures doivent être renforcées.

Il faut conserver les Provinces.

Il faut imposer des normes d'isolation pour les vieilles habitations.

Il faut libérer plus de terres agricoles pour bâtir des zonings industriels.

Il ne faut pas rajouter de pistes cyclables si cela complique la vie des automobilistes.

La rémunération des dirigeants des intercommunales doit être rendue publique.

La taxe redevance radio-télévision doit être supprimée.

La vignette autoroutière doit être mise en place en Wallonie.

La Wallonie doit consacrer plus d'argent à l'aide au développement.

La Wallonie doit créer une ville nouvelle pour absorber la population croissante.

La Wallonie doit moins investir dans les éoliennes.

La Wallonie doit moins subsidier les aéroports régionaux.

La Wallonie doit plus encourager les constructions dans les centres villageois.

Le décret inscriptions (qui organise l'accès des élèves aux écoles) doit être supprimé.

Le nombre de fonctionnaires wallons doit être réduit.

Le personnel de la fonction publique wallonne doit avoir le droit de porter le foulard.

Les allocations de rentrée scolaire doivent être augmentées pour les revenus les plus faibles.

Les bourgmestres ne doivent pas être directement élus.

Les écoles à public défavorisé doivent recevoir davantage de moyens.

Les écoles doivent offrir des repas halal à leurs élèves musulmans.

Les enseignants dans des écoles difficiles doivent recevoir un bonus financier.

Les études supérieures qui offrent moins de débouchés d'emploi doivent être moins subsidiées.

Les nouveaux immigrants doivent suivre obligatoirement un parcours d'intégration.

Les parents d'enfants qui brossent les cours doivent temporairement perdre leurs allocations familiales.

Les projets culturels destinés à un public restreint doivent recevoir moins de subsides.
Les règles liées à l'exportation d'armes doivent être assouplies.
Les TEC doivent être privatisés.
Les voyages scolaires coûteux pour les parents doivent être interdits.
Pendant les heures de pointe, une bande de circulation doit être réservée au covoiturage.
Un examen d'entrée doit être mis en place à l'université, dans chaque Faculté.
Un quota de 10% de logements sociaux doit être obligatoire dans toutes les communes.
Un quota de personnes d'origine immigrée doit être engagé dans l'administration wallonne.

Europees parlement

De EU moet lidstaten verplichten een leefloon in te voeren.
De EU moet meer investeren in de bewaking van haar buitengrenzen.
De Europese Unie mag niet verder uitbreiden.
De invoertaks op landbouwproducten uit ontwikkelingslanden moet worden verlaagd.
De lidstaten van de EU moeten een Europees leger oprichten.
De normen voor de CO₂-uitstoot van auto's moeten strenger.
De ontginning van schaliegas moet toegelaten worden.
Er moet in heel Europa een belasting komen op de aankoop en verkoop van aandelen.
Er moet minder Europees geld gaan naar landbouw.
Er moeten eurobonds komen, waarbij alle eurolanden zich garant kunnen stellen wanneer een van hen een lening aangaat.
Er moeten strengere regels voor de verkoop van tabaksproducten komen.
EU-landen die de persvrijheid schenden, moeten gestraft worden.
Europa moet concurrentie voor het binnenlands passagierstransport via de trein mogelijk maken.
Europa moet meer investeren in uitwisselingsprogramma's voor studenten hoger onderwijs.
Europa moet minder controle uitoefenen op de nationale begrotingen.
Europees geld voor ontwikkelingssamenwerking mag niet meer gaan naar landen met een corrupte regering.
Het geld van alle spaarders, ook de grote, moet volledig gegarandeerd worden wanneer een bank failliet gaat.
Het telen van genetisch gemodificeerde gewassen moeten toegelaten worden.
In Europa moeten er minder transfers zijn tussen rijke en arme regio's.
In ieder Europees land moeten de regels voor de opvang van asielzoekers dezelfde zijn.

NOTEN

Hoofdstuk 1

- 1 De index maakt de som van de absolute waarden van de verschillen tussen twee verkiezingen en deelt die dan door twee.

Hoofdstuk 2

- 2 $\frac{(1 - \sum_{i=1}^k (f_i)^2)}{k-1}$, waarbij 'k' staat voor het aantal categorieën, in dit geval 2 (eens/oneens).
- 3 Alle experts waren politicologen aan de Universiteit Antwerpen en de Universiteit catholique de Louvain. We vroegen iedere expert om 40 stellingen te beoordelen aan de hand van de volgende vraag: *'Kun je voor iedere stelling aangeven hoe moeilijk u die inhoudelijk vindt? Inhoudelijk moeilijke stellingen gaan over thema's die niet zo bekend zijn, veronderstellen voorkennis, zijn abstract We zouden je willen vragen om de inhoudelijke moeilijkheidsgraad van elke stelling in te schatten.'* De experts konden iedere stelling een score geven van 1 (zeer makkelijk) tot 5 (zeer moeilijk). De 110 Vlaamse stellingen en 134 Franstalige stellingen werden willekeurig toegewezen aan respectievelijk Vlaamse en Franstalige experts. Iedere stelling werd door minstens 2 (maximaal 6) experts beoordeeld.

Hoofdstuk 3

- 4 De meeste categorieën bevatten ook subcategorieën, met in totaal zo'n 400 verschillende codes op dat laagste niveau.

Hoofdstuk 4

- 5 Hierdoor is het niet mogelijk om de redenen die kiezers geven eenduidig met één kandidaat in verband te brengen.
- 6 Politieke kennis is een schaal bestaande uit vijf meerkeuzevragen die peilen naar de kennis van respondenten betreffende de politieke instellingen en bekende figuren. De schaal is een eenvoudige somschaal van de juiste antwoorden, die gaat van 0 (lage politieke kennis) tot 5 (goede politieke kennis). Foutieve antwoorden werden niet bestraft.
- 7 Politiek vertrouwen meet het gemiddelde vertrouwen in zes politieke instellingen: in de federale, Vlaamse of Waalse regering, in het federaal, Vlaams of Waals Parlement, in politieke partijen en in politici. Op elk van de items werd een antwoord gevraagd van 0 (helemaal geen vertrouwen) tot 10 (volledig vertrouwen). De Cronbachs alpha bedraagt 0.90.
- 8 Politieke invloed is een somschaal met zes items betreffende de mate waarin burgers invloed kunnen uitoefenen op het beleid inzake 'een bouwproject in uw straat', 'de opwarming van de aarde', 'het onderwijs', 'het justitiebeleid', 'de Europese begroting' en 'de economische crisis'. De antwoordcategorieën gaan van 1 (heel weinig invloed) naar 5 (heel veel invloed). De Cronbachs alpha van de schaal bedraagt 0.80.

Hoofdstuk 5

- 9 We starten in 2003 omdat zo alle kieskringen die we analyseren constant blijven doorheen de tijd. In 1999 werd er nog gewerkt met kleinere, vaak arrondissementele kieskringen.
- 10 Deze verschillen zijn statistisch significant op niveau 0.001. Varianties zijn gelijk; $t = -4.340^{***}$
- 11 De correlatiecoëfficiënt tussen jaar en percentage uittredende parlementsleden per partij per kieskring bedraagt $-.212$ (en is significant op niveau 0.001). Dit wijst erop dat het percentage uittredende parlementsleden afneemt doorheen de tijd.
- 12 Uit eerder verkiezingsonderzoek blijkt dat de groep kiezers die heeft geantwoord voor zowel kandida(a)t(en) als partij te hebben gestemd, schommelt tussen de 15% en de 20% (ISPO/PIOP, 1995). Daarnaast speelt mogelijk ook het effect dat kiezers vergeten voor welke kandidaten ze hebben gestemd. Bij de exit poll meteen afgenomen naar aanleiding van de lokale verkiezingen van 2012 was de onderschatting van het aantal voorkeurstemmers beduidend kleiner (André et al., 2013).
- 13 Dit blijkt trouwens ook zo te zijn voor alle kiezers: wie op het ene niveau een voorkeurstem uitbrengt, doet dit ook op de andere niveaus. Hetzelfde principe geldt voor lijststemmers.

Hoofdstuk 7

- 14 In dit hoofdstuk sluiten we de respondenten uit die in de faciliteitengemeenten wonen. Zij konden immers ook stemmen voor Franstalige partijen terwijl dat voor de andere Vlaamse respondenten niet mogelijk was.
- 15 We gebruiken enkel data van de pre-electurale bevraging, met een uitzondering: de zelfplaatsing en de plaatsing van partijen op de ideologische links-rechtsas. Er zijn twee redenen voor die keuze. Ten eerste willen we contaminatie vermijden van het geschatte coalitiepotentieel door de eigenlijke verkiezingsuitslag. Strategische overwegingen worden logischerwijs enkel voor de stembusgang gemaakt; de uitslag is het gevolg van die beslissingen, niet de oorzaak. Als we willen verklaren hoe kiezers die beslissingen maken (gebaseerd op onvolledige informatie en een onzekere toekomst), dan kunnen we hen onmogelijk na de feiten bevragen. Ten tweede vertrekken we vanuit de vaststelling dat er een discrepantie is tussen stemintentie en voorkeurspartij. Als stemintenties verschillen van uiteindelijke stemkeuze, zijn daar verschillende redenen voor mogelijk. De campagne zou ertoe kunnen leiden dat kiezers terugkeren naar hun voorkeurspartij (of omgekeerd); het is onmogelijk om die knoop te ontwarren zonder dezelfde vragen te stellen in de bevraging voor en na de stembusgang. En zoals we eerder aanhaalden, zouden sommige van onze metingen dan gecontamineerd zijn door de uiteindelijke verkiezingsuitslag. We gaan er dus vanuit dat de onderliggende dynamiek dezelfde is, of we nu stemintentie of stemkeuze gebruiken.
- 16 Dit zijn de controlevariabelen: leeftijd, geslacht, inkomen, opleidingsniveau, politieke interesse en politieke kennis. De referentiepartij voor die variabelen is N-VA in Vlaanderen en PS in Wallonië. Bijna geen enkele controlevariabele is significant (exacte cijfers beschikbaar bij de auteurs). Uitzonderingen voor het volledige Model 3 zijn: 1) leeftijd^{**} (positief) en politieke interesse^{**} (negatief) voor CD&V; 2) opleidingsniveau^{*} (positief) voor Vlaams Belang; 3) geslacht^{***} (positief), inkomen^{**} (negatief) en politieke kennis^{**} (negatief) voor LDD; 4) opleidingsniveau^{**} (positief) voor MR; 5) politieke kennis^{***} en opleidingsniveau^{**} (positief) voor Ecolo; en tot slot 6) inkomen^{**} (positief) voor FN. Dit betekent dat oudere kiezers bijvoorbeeld eerder geneigd zijn voor CD&V dan voor N-VA te stemmen als alle andere variabelen gelijk zijn.

Hoofdstuk 8

- 17 Wanneer we de onderliggende contactvariabele meten met behulp van een factoranalytisch model op basis van de vier indicatoren (zie verder) blijkt vriendencontact ook de indicator met de hoogste factorlading te zijn.

Hoofdstuk 10

- 18 Een recente bijdrage, op basis van data uit de Baromètre social de la Wallonie, heeft die multilevel-dimensie van de opkomstplicht voor het eerst verkend (Meulewaeter et al., 2014).
- 19 De hoogste voorkeurstemmengraad voor de Kamerverkiezingen werd bereikt in 1999 (66%). Het aandeel voorkeurstemmers op het lokale niveau ligt boven de 80% (Ackaert et al., 2011).
- 20 In termen van het aantal partijen dat deelneemt aan de uitvoerende macht, in bijna de helft van de gemeenten hebben de kiezers een eenpartijmeerderheid gekozen (Ackaert et al., 2013). De regionale regeringen bestaan doorgaans uit een coalitie van twee of drie partijen, terwijl de federale coalities tussen vier en zes partijen telt en hun samenstelling electoraal niet responsief is. De impact van de Europese verkiezingen op de samenstelling van de Europese Commissie en Europese Raad is beperkt.
- 21 Althans voor het niveau waarvoor survey longitudinale gegevens bestaan, met name het federale voor de periode 1991-2010 (De Winter et al., 2014).
- 22 We beschikken niet over de variabele *tevredenheid* voor het lokale niveau. We gebruiken daarom als proxy de indicatoren voor tevredenheid van de andere bestuursniveaus.
- 23 We beschikken niet over de variabele *invloed* voor het Europese niveau. We gebruiken daarom als proxy de indicatoren voor invloed van de andere bestuursniveaus.
- 24 We hebben in verdere analyses ook andere opdelingen gebruikt door bijvoorbeeld enkel die respondenten uit te sluiten die aangaven 'nooit' te zullen opdagen voor verkiezingen. De resultaten verschilden nauwelijks.

Hoofdstuk 11

- 25 We nemen Europese identiteit niet op in deze analyse omdat we geen specifiek stemgedrag verwachten van burgers met een sterkere of zwakkere Europese identiteit.

Hoofdstuk 13

- 26 We bestuderen in dit hoofdstuk de mening van burgers en we kaarten niet de motieven van de elites aan om dat type van procedures op te zetten.

Hoofdstuk 14

- 27 De analyse is gebaseerd op de kandidatenselectie voor de Kamer.
- 28 In een eerste analyse hebben we vastgesteld dat respondenten die die categorie verkozen, eerder een laag opleidingsniveau en weinig politiek vertrouwen hadden in vergelijking met respondenten die andere opties verkozen (bijvoorbeeld selectie door partijleden of partijleiders).
- 29 De vraag luidt: Kan u voor elk van volgende stellingen aangeven in welke mate u het ermee eens bent?
- 1: Ik beschouw mezelf in staat om aan de politiek deel te nemen.
 - 2: Ik denk dat ik even goed werk zou leveren als de meeste politici die we verkiezen.
 - 3: Bij verkiezingen belooft de ene partij al meer dan de andere, maar uiteindelijk komt daar weinig van terecht.
 - 4: Ik denk dat ik beter geïnformeerd ben over de politiek en de regering dan de meeste mensen.
 - 5: Een gewone burger heeft wel degelijk invloed op het politieke gebeuren en op wat de overheid doet.
 - 6: Gaan stemmen heeft geen zin, de partijen doen toch wat ze willen.
 - 7: Ik denk dat ik goed begrijp welke de belangrijke problemen zijn waarmee onze samenleving geconfronteerd wordt.
- 30 Dit herhaalt de resultaten van eerdere studies die de voorkeur voor inclusieve methoden bij parlementsleden bestudeerden en die toonden dat extreme posities gecorrigeerd zijn aan de steun voor inclusievere methoden (Nunez & Close, 2014; Serra, 2011).

BIBLIOGRAFIE

Hoofdstuk 2

- Brians, C. L., & Wattenberg, M. P. (1996). Campaign Issue Knowledge and Saliency: Comparing Reception from TV Commercials, TV News and Newspapers. *American Journal of Political Science*, 40(2), pp. 172–193.
- Deschouwer, K. (2012). *The Politics of Belgium*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- De Smedt, J. & Walgrave, S. (2014). *Mediabonus voor CD&V in de campagne voor 25 mei 2014. De zichtbaarheid van politici en hun thema's in de Vlaamse media tijdens de verkiezingscampagne van 2014*. Steunpunt Media.
- Donovan, T. & Snipp, J. R. (1994). Support for Legislative Term Limitations in California: Group Representation, Partisanship, and Campaign Information. *The Journal of Politics*, 56(02), p. 492.
- Eveland, William P. Jr. (2004). The Effect of Political Discussion in Producing Informed Citizens: The Roles of Information, Motivation, and Elaboration. *Political Communication*, 21(2), pp. 177–193.
- Feldman, L. & Price, V. (2008). Confusion or Enlightenment?: How Exposure to Disagreement Moderates the Effects of Political Discussion and Media Use on Candidate Knowledge. *Communication Research*, 35(1), pp. 61–87.
- Jerit, J. (2009). Understanding the Knowledge Gap: The Role of Experts and Journalists. *The Journal of Politics*, 71(02), p. 442.
- Kuklinski, J. H., Quirk, P. J., Jerit, J., Schwieder, D., & Rich, R. F. (2000). Misinformation and the Currency of Democratic Citizenship. *The Journal of Politics*, 62(03), pp. 790–816.
- Lau, R. L. & Redlawsk, D. P. (1997). Voting Correctly. *American Political Science Review*, 91(3), pp. 585–598.
- Lazarsfeld, P. & Katz, E. (1970). *Personal Influence, the Part Played by People in the Flow of Mass Communications*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers.
- Lodge, M., Steenbergen, M. R. & Brau, S. (1995). The Responsive Voter: Campaign Information and the Dynamics of Candidate Evaluation. *The American Political Science Review*, 89(2), p. 309.
- Mutz, D. C. (2002). The Consequences of Cross-Cutting Networks for Political Participation. *American Journal of Political Science*, 46(4), p. 838.
- Noelle-Neumann, E. (1974). The spiral of silence: a theory of public opinion. *Journal of Communication*, 24(43-51).
- Pianzola, J. (2014). Selection biases in Voting Advice Application research. *Electoral Studies*, 36, 272–280.
- Robertson, D. (1976). *A theory of party competition*. London and New York: Wiley.
- Sigelman, L. & Buell, E. H. (2004). Avoidance or Engagement? Issue Convergence in U.S. Presidential Campaigns, 1960-2000. *American Journal of Political Science*, 48(4), pp. 650–661.
- Walgrave, S., Van Aelst, P. & Nuytemans, M. (2008). 'Do the Vote Test': The Electoral Effects of a Popular Vote Advice Application at the 2004 Belgian Elections. *Acta Politica*, 43(1), pp. 50–70.
- Zaller, J. (1992). *The nature and origins of mass opinion*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hoofdstuk 3

- Aarts, K. & Thomassen, J. (2008). Satisfaction with democracy: Do institutions matter? *Electoral Studies* (27): pp. 5-18.

- Adam, S. & Maier, M. (2010). Personalization of politics: A critical review and agenda for research. In: Salmon, Ch. (Red.), *Salmon Communication Yearbook*. London: Routledge: 213-257.
- André, A., Wauters, B. & Pilet, J. (2012). It's not only about lists: Explaining preference voting in Belgium. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 22(3): pp. 293-313.
- Bartle, J. & Crewe, I. (2002). The impact of party leaders in Britain: Strong assumptions, weak evidence. In: King, A. (Red.), *Leaders' Personalities*: pp. 70-95.
- Bartolini, S. & Mair, P. (1990). *Identity, Competition and Electoral Availability*. Colchester: ECPR Press.
- Berelson, B., Lazarsfeld, P. & McPhee, W. (1963). *Voting: A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. Chicago: University of Chicago Press.
- Birch, S. (2003). *Electoral systems and political transformation in post-communist Europe*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Blais, A. (2004). How many voters change their mind in the months preceding election? *Political Science and Politics* 37(4): pp. 801-803
- Campbell, A., Converse, Ph., Miller, W. & Stokes, D. (1960). *The American Voter*. New York: Wiley.
- Converse, Ph. (1962). Information flow and the stability of partisan attitudes. *The Public Opinion Quarterly* 26(4): pp. 578-599.
- Converse, Ph. (1969). Of time and partisan stability, *Comparative Political Studies* 2(2): pp. 139-171.
- Crewe, I., Denver, D. (Red.) (1985). *Electoral Change in Western Democracies: Patterns and Sources of Electoral Volatility*. London: Routledge.
- Curtice, J. & Holmberg, S. (2005). Leadership. In: Thomassen, J., *The European Voter. A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Dalton, R. (1984). Cognitive mobilization and partisan dealignment in advanced industrial democracies. *Journal of Politics* 46(2): pp. 264-284.
- Dalton, R. (2012). Apertisans and the changing German electorate. *Electoral studies* 31(1): pp. 35-45.
- Dalton, R. (2007). Partisan mobilization, cognitive mobilization and the changing American electorate. *Electoral Studies* 26(2): pp. 274-286.
- Dalton, R. (2013). *The Apertisan American: Dealignment and Changing Electoral Politics*. Washington: CQ Press.
- Dalton, R., McAllister, I. & Wattenberg, M. (2000). The consequences of partisan dealignment. In: Dalton, R. & Wattenberg, M. (Red.), *Parties Without Partisans*. Oxford: Oxford University Press: pp. 37-63.
- Dalton, R. & Weldon, S. (2005). Public images of political parties: A necessary evil?. *West European Politics* 28(5): pp. 931-951.
- Dassonneville, R. (2012). Electoral volatility, political sophistication, trust and efficacy: a study on changes in voter preferences during the Belgian regional elections of 2009. *Acta Politica* 47(1): pp. 18-41.
- Dassonneville, R. (2013). Questioning generational replacement. An age, period and cohort analysis of electoral volatility in the Netherlands, 1971-2010. *Electoral Studies* 32(1): pp. 37-47.
- Dassonneville, R. & Baudewyns, P. (2014). Transferts de voix, flux électoraux et électeurs mobiles, *Courrier hebdomadaire du CRISP*, n° 2225: pp. 9-19
- Dassonneville, R. & Dejaeghere, Y. (2014). Bridging the ideological space. A cross-national analysis of the distance of party switching. *European Journal of Political Research* 53(3): pp. 580-599.
- Dassonneville, R. & Hooghe, M. (2015). Economic indicators and electoral volatility. economic effects on electoral volatility in Western Europe, 1950-2013. *Comparative European Politics*: te verschijnen.
- Delwit, P. (2009). *La vie politique en Belgique de 1830 à nos jours*. Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles.
- Deschouwer, K. (2012). *The Politics of Belgium: Governing a Divided Society*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- De Winter, L. & Baudewyns, P. (2015). *Candidate centred campaigning in a party centred context: The case of Belgium*. *Electoral Studies*: te verschijnen.
- Drummond, A. (2006). Electoral volatility and party decline in Western democracies: 1970-1995. *Political Studies* 54(3): pp. 628-647.
- Franklin, M., Mackie, Th. & Valen, H. (Red.) (2009). *Electoral Change. Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Colchester: ECPR Press.
- Federer-Shtayer, H. & Meffert, M. (2014). The block-weighted cleavage salience index, *Party Politics* 20(3): pp. 324-329
- Garzia, D. (2014). *Personalization of Politics and Electoral Change*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Granberg, D. & Holmberg, S. (1990). The Berelson paradox reconsidered. Intention-behavior changers in U.S. and Swedish election campaigns. *Public Opinion Quarterly* 54(4): pp. 530-550.

- Hayers, B. & McAllister, I. (2001). Women, electoral volatility and political outcomes in Britain. *European Journal of Marketing* 35(9-10): pp. 971-983.
- Karvonen, L. (2010). *The Personalisation of Politics. A Study of Parliamentary Democracies*. Colchester: ECPR Press.
- Kriesi, H. (2011). Personalization of national election campaigns. *Party Politics* 17(1): pp. 1-20.
- Kuhn, U. (2009). Stability and change in party preference. *Swiss Political Science Review* 15(3): pp. 463-494.
- Lachat, R. (2007). *A Heterogeneous Electorate. Political Sophistication. Predisposition Strength and the Voting Decision Process*. Baden-Baden: Nomos.
- Lazarsfeld, P., Berelson, B. & Gaudet, H. (1968). *The People's Choice: How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*. New-York: Columbia University Press.
- Lefevere, J. (2010). *Campaign Effects on Voter Decision Making*. Doctoraatsproefschrift. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Mair, P. (2005). Democracy beyond parties, working paper Irvine (UC): Center for the Study of Democracy.
- Mair, P., Muller, W. & Plasser, F. (2004). *Political Parties and Electoral Change: Party Responses to Electoral Markets*. London: Sage.
- Pedersen, M. (1979). The dynamics of European party systems: Changing patterns of electoral volatility. *European Journal of Political Research* 7(1): pp. 1-26.
- Pilet, J.-B. & Willocq, S. (2015). La Belgique. In: Brack, N. & De Waele, J.-M. (Red.) *Les démocraties européennes*. Paris: Armand Collin: te verschijnen.
- Roberts, K. & Wibbels, E. (1999). Party systems and electoral volatility in Latin America: a test of economic, institutional, and structural explanations. *American political science review* 93(3), pp. 575-590.
- Rose, R. & McAllister, I. (1986). *Voters Begin to Choose. From Closed-class to Open Elections in Europe*. London: Sage.
- Schmitt-Beck, R., Weick, S. & Christoph, B. (2006). Shaky attachments: Individual-level stability and change of partisanship among West-German voters, 1984-2001. *European Journal of Political Research* 45(4): pp. 581-608.
- Söderlund, P. (2008). Retrospective voting and electoral volatility: A Nordic perspective. *Scandinavian Political Studies* 31(2): 217-240.
- Tavits, M. (2008). On the linkage between electoral volatility and party system instability in Central and Eastern Europe. *European Journal of Political Research* 47(5): pp. 537-555.
- Tavits, M. (2005). The development of stable party support: Electoral dynamics in post-communist Europe. *American Journal of Political Science* 49(2): pp. 283-298.
- Van der Brug, W. (2010). structural and ideological voting in age cohorts, *West European Politics* 33(3): pp. 586-607.
- Van der Meer, T., Van Elsas, E., Lubbe, R. & Van der Brug, W. (2015). Are volatile voters erratic, whimsical or seriously picky? A panel study of 58 waves into the nature of electoral volatility (The Netherlands 2006-2010). *Party Politics* 21(1): pp. 100-114.
- Walczak, A., De Vries, C. & Van der Brug, W. (2012). Long- and short- term determinants of party preferences: inter-generational differences in western and east central Europe. *Electoral Studies* 31(2): pp. 273-284.
- Walgrave, S., Lefevere, J. & Hooghe, M. (2010). Volatiel of wispelturig? Hoeveel en welke kiezers veranderen van stemvoorkeur tijdens de campagne. In: Deschouwer, K., Delwit, P., Hooghe, M. & Walgrave, S. (Red.), *De stemmen van het volk. Een analyse van het kiesgedrag in Vlaanderen en Wallonië op 7 juni 2009*. Brussel: VUB Press: pp. 29-50.
- Webb, Paul (2000). *The Modern British Party System*. London: Sage.
- Zelle, C. (1995). Social dealignment versus political frustration: Contrasting explanations of the floating vote in Germany. *European Journal of Political Research* 27(3): pp. 319-345.

Hoofdstuk 4

- André, A., Wauters, B. & Pilet, J.-B. (2012). It's not only about lists: Explaining preference voting in Belgium. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 22(3), pp. 293-313.
- Arzheimer, K. & Evans, J. (2012). Geolocation and voting: Candidate-voter distance effects on party choice in the 2010 UK general election in England. *Political Geography*, 31(5), pp. 301-310.
- Bengtsson, Å., Hansen, K., Hardarson, O., Narud, H.M. & Oscarsson, H. (2014). *The Nordic voter: Myths of exceptionalism*. Colchester: ECPR Press.

- Cain, B., Ferejohn, J. & Fiorina, M. (1987). *The personal vote: Constituency service and electoral independence*. Cambridge: Harvard University Press.
- Curtice, J. & Shively, P. (2009). Who represents us best? One Member or many. In: Klingemann, H.D. (Red), *The comparative study of electoral systems*. Oxford: Oxford University Press, pp. 171-192.
- De Winter, L. (1988). Belgium: Democracy or oligarchy? In: Gallagher, M. & Marsh, M. (Red), *Candidate selection in comparative perspective* (pp.20-46). London: Sage.
- Eulau, H. & Karps, P. (1977). The puzzle of representation: Specifying components of responsiveness. *Legislative Studies Quarterly*, 2(3), pp. 233-254.
- Gimpel, J., Karnes, K., McTague, J. & Pearson-Merkowitz, S. (2008). Distance-decay in the political geography of friends-and-neighbors voting. *Political Geography*, 27 (2), pp. 231-252.
- Goeminne, B. & Swyngedouw, M. (2007). De glimlach van de kandidaat? Kiezersvoorkeuren in kandidaatskenmerken. In: Swyngedouw, M., Billiet, J. & Goeminne, B. (Red), *De kiezer onderzocht* (pp. 145-165), Leuven: UPL.
- Hirano, S. (2006). Electoral institutions, hometowns, and favored minorities: Evidence from Japanese electoral reforms. *World Politics*, 59 (1), pp. 51-82.
- Hussin M. (2010), *Les pôles de compétitivité en Région wallonne : un outil efficace contre le sous-régionalisme?* Master thesis in geography, Université de Liège.
- Karvonen, L. (2004). Preferential voting: Incidence and effects. *International Political Science Review*, 25 (2), pp. 203-226.
- Karvonen, L. (2010), *The personalisation of politics: A study of parliamentary democracies*. Colchester: ECPR Press.
- Katz, R. (1986). Intraparty preference voting. In: Grofman, B. & Lijphart, A. (Red), *Electoral laws and their political consequences*. New York: Agathon Press, pp. 85-103.
- Lau, R. & Redlawsk, D. (2007). *How voters decide: information processing during election campaigns*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maddens, B. & Put, G.J. (2013). Office effects and campaign spending in a semi-open list PR system. *Electoral Studies*, 32, pp. 852-863.
- Maddens, B., Wauters, B., Noppe, J. & Fiers, S. (2006). Effects of campaign spending in an open list PR system. *West European Politics*, 29 (1), 161-168.
- Marsh, M. (1985). The voters decide? Preferential voting in European list systems. *European Journal of Political Research*, 13 (4), pp. 365-378.
- Miller, A. (1990). Public judgments of Senate and House candidates. *Legislative Studies Quarterly*, 15 (4), pp. 525-542.
- Miller, A., Wattenberg, M. & Malanchuk, O. (1986). Schematic assessments of presidential candidates. *American Political Science Review*, 80(2), pp. 521-540.
- Schuman, H. & Presser, S. (1979). The open and closed question. *American Sociological Review*, 44 (5), pp. 692-712.
- Van der Kolk, H. (2003). Preferential voting in European local elections. Paper gepresenteerd op de ECPR General Conference te Marburg, 18-21 september.

Hoofdstuk 5

- André, A., Wauters, B. & Pilet, J-B. (2012). It's not only about lists. Explaining preference voting in Belgium. *Journal of Elections, Parties and Public Opinion*, 22(3), pp. 293-313.
- André, A., Pilet, J-B, Depauw, S. & Van Aelst, P. (2013). De partij, de leider of een 'gewone' kandidaat? Het gebruik van de voorkeurstem bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2012. In: Dassonneville, R., Hooghe, M., Mariën, S. & Pilet, J-B (Red.), *Het kiesgedrag bij de Belgische gemeenteraadsverkiezingen van oktober 2012. De lokale kiezer* (pp. 119-142). Brussel: ASP, pp.
- Balmas, M., Rahat, G., Sheaffer, T. & Shenhav, S. R. (2014). Two routes to personalized politics: Centralized and decentralized personalization. *Party Politics*, 20(1), pp. 37-51.

- Fiers, S. & Krouwel, A.P.M. (2005). The Low Countries: From Prime Minister to President-Minister. In: Poguntke, T. & Webb, P. (Red.), *The Presidentialization of Politics: a comparative study of modern democracies*. Oxford: Oxford University Press, pp. 128-158.
- ISPO/PIOP (1995), *1991 General Election Study Belgium. Codebook and Questionnaire*. Leuven/Louvain-La-Neuve: ISPO/PIOP.
- Karvonen, L. (2010). *The Personalisation of Politics: a study of parliamentary democracies*. Colchester: ECPR Press.
- Kersting, N. (2005). Reforming local electoral systems in Europe. In: Reynaert, H., Steyvers, K., Delwit, P. & Pilet, J-B (Red.), *Revolution or renovation. Reforming local politics in Europe*. Brugge: Vanden Broele, pp. 29-48.
- Kriesi, H. (2011). Personalization of national election campaigns. *Party Politics*, 18(6), pp. 825-844.
- Maddens, B., Wauters, B., Noppe, J. & Fiers, S. (2006). Effects of Campaign Spending in an Open List PR-System. The 2003 legislative elections in Flanders/Belgium. *West European Politics*, 29(1), 161-168.
- Maddens, B., Smulders, J. & Put, G.-J. (2014). De uitgaven van de Vlaamse partijen voor de federale, regionale en Europese verkiezingen van 25 mei 2014. Leuven: Vives.
- McAllister, I. (2007). The Personalization of Politics. In: R.J. Dalton, Klingemann, H.-D. (Ed.). *The Oxford Handbook of Political Behaviour*. Oxford: Oxford University Press, pp. 571-588.
- McDermott, M.L. (2009). Voting for myself: Candidate and voter group associations over time. *Electoral Studies*, 28(4), pp. 606-614.
- Poguntke, T. & Webb, P. (2005). The Presidentialization of Politics in Democratic Societies: A Framework for Analysis. In Webb, P. & Poguntke, T. (Red.). *The Presidentialization of Politics*, Oxford: Oxford University Press, pp. 1-25.
- Put, G.-J. & Maddens, B. (2014). The effect of municipality size and local office on the electoral success of Belgian/Flemish election candidates: a multilevel analysis. *Government & Opposition* Firstview article DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/gov.2014.36>.
- Rahat, G. & Sheaffer, T. (2007). The Personalization(s) of Politics: Israel, 1949-2003. *Political Communication*, 24(1), pp. 65-80.
- Renwick A. & Pilet, J-B. (2015). *Faces on the ballot. The personalization of electoral systems in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Spierings, N. & Jacobs, K. (2014). Getting Personal? The Impact of Social Media on Preferential Voting. *Political Behavior*, 36(1), pp. 215-234.
- Steyvers, K. & De Ceuninck, K. (2013). De kracht van verandering of plus ça change? De gemeenteraadsverkiezingen van 2012 in het licht van de trends sinds de fusies van 1976. In: Reynaert, H. & Steyers, K. (Red.), *De verkiezingen van 14 oktober 2012. De kracht van verankering?* Brugge: Vanden Broele, pp. 15-40.
- Thijssen, P. (2013). Are parties stimulating candidate-centred voting? The case of the Belgian district council elections 2000-2006. *Acta Politica*, 48(2), pp. 144-166.
- Van Aelst, P., Sheaffer, T. & Stanyer, J. (2012). The personalization of mediated political communication: A review of concepts, operationalizations and key findings. *Journalism*, 13(2), pp. 203-220.
- Van Aelst, P. (2014). Wie bepaalt het verkiezingsnieuws: partijen of personen? In: Devos, C. (Red.), *België#2014: een politieke geschiedenis van morgen*. Gent: Borgerhoff & Lambergits, pp. 171-194.
- Van Holsteyn, J.J.M. & Andeweg, R.B. (2010). Demoted leaders and exiled candidates: Disentangling party and person in the voter's mind. *Electoral Studies*, 29(4), pp. 628-635.
- Wauters, B. & Weekers, K. (2008). Het gebruik van de voorkeurstem bij de federale parlementsverkiezingen van 10 juni 2007. *Res Publica*, 50(2), pp. 49-88.
- Wauters, B. & Rodenbach, J. (2014). *Het gebruik van de voorkeurstem bij de parlementsverkiezingen van 25 mei 2014*. Gent: Universiteit Gent (onderzoeksnota).
- Wauters, B. (2014). Over stemmenkanonnen en witte konijnen. In: C. Devos (Red.), *België#2014: een politieke geschiedenis van morgen*. Gent: Borgerhoff & Lambergits, pp. 195-216.
- Wauters, B., Verlet, D. & Ackaert, J. (2011). Giving More Weight to Preferential Votes: Welcome or Superfluous Reform? The Case of the Local Elections in Flanders (Belgium). *Local Government Studies*, 38(1), pp. 91-111.

Hoofdstuk 6

- Aelst, P. Van &, De Swert, K. (2009). Politics in the News: Do Campaigns Matter? A Comparison of Political News during Election Periods and Routine Periods in Flanders (Belgium), *Communications*, 34 (2), pp. 149–168.
- Anderson, C. &, Goodyear-Grant, E. (2010). Why Are Highly Informed Citizens Sceptical of Referenda? *Electoral Studies*, 29 (2), pp. 227–238.
- Andeweg, R. (2011). Approaching Perfect Policy Congruence: Measurement, Development, and Relevance for Political Representation. In: Rosema, M. & Aarts, K. (Red.), *How Democracy Works: Political Representation and Policy Congruence in Modern Societies*, Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 39–52.
- Belchior, A.M. (2010). Ideological Congruence among European Political Parties, *The Journal of Legislative Studies*, 16 (1), pp. 121–142.
- Dalton, R. J. (2013). *Citizen politics: Public opinion and political parties in advanced industrial democracies*. Washington: CQ Press.
- Dassonneville, R. (2013). Questioning Generational Replacement. An Age, Period and Cohort Analysis of Electoral Volatility in the Netherlands, 1971–2010. *Electoral Studies*, 32 (1), pp. 37–47.
- De Winter, L., Dumont, P. & J. Ackaert, J. (2003). La participation électorale réelle et potentielle: des vertus du vote obligatoire. In: Frogner, A.P. & Aish, A. M. (Red.), *Elections, la rupture? Le comportement des Belges face aux élections de 1999*, Bruxelles: De Boeck, pp. 54–69.
- De Winter, L., Meulewaeter, C., Ackaert, J. & Dumont, P. (2014). La participation électorale réelle et potentielle. In: Baudewyns, P. (Red.), *Etre électeur en Wallonie. Le comportement électoral des Wallons lors des élections législatives de 2007 et 2010*. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, pp. 57–76.
- Eulau, H., Wahlke, J.C., Buchanan, W. & Ferguson, L.C. (1959). The Role of the Representative: Some Empirical Observations on the Theory of Edmund Burke. *The American Political Science Review*, 53 (3), pp. 742–756.
- Gabel, M. (1998). Public Support for European Integration: An Empirical Test of Five Theories. *The Journal of Politics*, 60 (2), pp. 333–354.
- Lau, R. R., Andersen, D.J. & Redlawsk, D.P. (2008). An Exploration of Correct Voting in Recent U.S. Presidential Elections. *American Journal of Political Science*, 52 (2), p. 395–411.
- Lau, R. R. & Redlawsk, D.P. (1997). Voting Correctly. *American Political Science Review*, 91 (3), pp. 585–598.
- Lefevère, J. &, et Lesschaevé, C. (2014). Het Effect van Lokale Verkiezingscampagnes Op Politieke Kennis. De Case van de Antwerpse Lokale Verkiezingen. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 42 (1), pp. 71–88.
- Louwerse, T. (2012). Mechanisms of Issue Congruence: The Democratic Party Mandate. *West European Politics*, 35 (6), pp. 1249–1271.
- Luna, J. P. & Zechmeister, E.J. (2005). Political Representation in Latin America A Study of Elite-Mass Congruence in Nine Countries. *Comparative Political Studies*, 38 (4), pp. 388–416.
- Manin, B. (1997). *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Moore, D. W. (1987). Political Campaigns and the Knowledge-Gap Hypothesis. *Public Opinion Quarterly*, 51 (2), pp. 186–200.
- Nadeau, R., Neviite, N., Gidengil, E. & Blais, A. (2008). Election Campaigns as Information Campaigns: Who Learns What and Does It Matter? *Political Communication*, 25(3), pp. 229–248.
- Pitkin, H. F. (1967). *The Concept of Representation*. Berkeley: University of California Press.
- Reher, S. (2015). Explaining Cross-National Variation in the Effect of Priority Congruence on Satisfaction with Democracy. *European Journal of Political Research* (te verschijnen).
- Thomassen, J. (2012). The Blind Corner of Political Representation. *Representation*, 48 (1), pp. 13–27.
- Walgrave, S. & Lefevère, J. (2013). Ideology, Salience, and Complexity: Determinants of Policy Issue Incongruence between Voters and Parties. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 23 (4), pp. 456–483.

Hoofdstuk 7

- Alvarez, R.M. & Nagler, J. (2000). A new approach for modelling strategic voting in multiparty elections. *British Journal of Political Science*, 30 (1), pp. 57-75.
- Bargsted, M.A. & Kedar, O. (2009). Coalition-targeted Duvergerian voting: how expectations affect voter choice under proportional representation. *American Journal of Political Science*, 53 (2), pp. 307-323.
- Blais, A., Nadeau, R., Gidengil, E. & Nevitte, N. (2001). Measuring strategic voting in multiparty plurality elections. *Electoral Studies*, 20 (3), pp. 343-352.
- Blais, A., Aldrich, J.H., Indridason, I. H. & Levine, R. (2006). Do Voters Vote for Government Coalitions? Testing Downs' Pessimistic Conclusion. *Party Politics*, 12 (6), pp. 691-705.
- Franklin, M., Niemi, G.R. & Whitten, G. (1992). Constituency Characteristics, Individual Characteristics and Tactical Voting in the 1987 British General Election. *British Journal of Political Science*, 22 (2), pp. 229-240.
- Golder, S. N. (2006). *The Logic of Pre-Electoral Coalition Formation*. Ohio State University Press.
- Gschwend, T. (2007). Ticket-splitting and strategic voting under mixed electoral rules: Evidence from Germany. *European Journal of Political Research*, 46 (1), pp. 1-23.
- Herrmann, M. (2008). Expectations about Coalitions and Strategic Voting under Proportional Representation. *Working Paper Series, Sonderforschungsbereich 504, University of Mannheim*, 8 (28), pp. 1-32.
- Hobolt, S.B. & Karp, J.A. (2010). Voters and coalition governments. *Electoral Studies*, 29 (3), pp. 299-307.
- Irwin, G.A. & Van Holsteyn, J.J. (2003). They Say It Can't Be Done? Strategic Voting in Multi-Party Proportional Systems: The Case of the Netherlands. *Paper Presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association*, Philadelphia.
- Mccuen, B. & Morton, R. (2010). Tactical coalition voting and information in the laboratory. *Electoral Studies*, 29 (3), pp. 316-328.
- Meffert, M.F. & Gschwend, T. (2007). Strategic voting under proportional representation and coalition governments: a simulation and laboratory experiment. *Working Paper Series, Sonderforschungsbereich 504, University of Mannheim*, 07 (55).
- Merrill III, S. (1984). A comparison of efficiency of multicandidate electoral systems. *American Journal of Political Science*, 28, pp. 23-48.
- Pappi, F.U. & Thurner, P.W. (2002). Electoral behaviour in a two-vote system: incentives for ticket splitting in German bundestag elections. *European Journal of Political Research*, 41 (1), pp. 207-232.
- Slinko, A. & White, S. (2010). Proportional Representation and Strategic voters. *Journal of Theoretical Politics*, 23 (3), pp. 301-332.

Hoofdstuk 8

- Alexander, J.C. (2006). *The civil sphere*. Oxford: Oxford University Press.
- Allport, G.W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Banting, K. & Kymlicka W. (Red.) (2006). *Multiculturalism and the welfare state. Recognition and redistribution in contemporary democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Deschouwer, K. & Sinarde, D. (2010). Identiteiten, communautaire standpunten en stemgedrag. In: Deschouwer, K., Delwit, P., Hooghe, M. & Walgrave, S. (Red.), *De stemmen van het volk. Een analyse van het stemgedrag in Vlaanderen en Wallonië op 7 juni 2009* (pp.75-98). Brussel: VUB Press.
- Erk J. & Anderson L. (2009). The Paradox of Federalism: Does Self-Rule Accomodate or Exacerbate Ethnic Divisions?. *Regional and Federal Studies*, 19 (2), pp. 191-202.
- Frogner, A., De Winter, L. & Baudewyns, P. (2008). *Les Wallons et la réforme de l'Etat. Une analyse sur la base de l'enquête post-électorale de 2007*. Pôle Interuniversitaire sur l'Opinion publique et la Politique (PIOP).
- Lijphart, A. (1977). *Democracy in Plural Societies: A Comparative Explanation*. New Haven: Yale University Press.
- Putnam, R. (2007). E pluribus unum: diversity and community in the twenty-first century. The 2006 Johan Skytte Prize Literature, *Scandinavian Political Studies*, 30 (2), pp. 137-174.
- Pettigrew, T.F. (1998). Intergroup contact theory, *Annual Review of Psychology*, 49, pp. 65-85.

- Pettigrew, T.F. & Tropp, L. (2008), How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators, *European Journal of Social Psychology*, 38, pp. 922-934.
- Riker, William H. (1964). Federalism: Origin, Operation, Significance, Little, Brown. In:
- Schlueter, E. & Wagner, U. (2008), *Regional differences matter: examining the dual influence of the regional size of the immigrant population on derogation of immigrants in Europe*. *International Journal of Comparative Sociology*, 49 (2-3), pp. 153-17.
- Sinardet D. (2011). La démocratie consociative belge: vecteur d'instabilité? *Pouvoirs. Revue française d'études constitutionnelles et politiques (numéro thématique: 'La Belgique')*, 35 (1), pp. 21-35.
- Sinardet D. (2012). Is there a Belgian public sphere? What the case of a federal multilingual country can contribute to the debate on transnational public spheres. And vice versa. In: Seymour, M. & Gagnon, A.-G. (Red.), *Multinational Federalism: Problems and Prospects* (pp. 172-204). New-York: Palgrave MacMillan.
- Swyngedouw, M. & Beerten, R. (1996). Cognitieve en affectieve motieven van partijkeuze. De nationale verkiezingen van 21 mei 1995, *Res Publica*, 36 (4), pp. 555-574.
- Swyngedouw, M. & Rink, N. (2008). Hoe Vlaams-Belgischgezind zijn de Vlamingen? Een analyse op basis van het postelektorale verkiezingsonderzoek 2007, Centrum voor Sociologisch Onderzoek, Instituut voor Sociaal en Politiek Opinieonderzoek (ISPO).
- Thijssen, P. (2012). From mechanical to organic solidarity, and back. With Honneth beyond Durkheim. *European Journal of Social Theory*, 15 (4), pp. 454-470.
- Thijssen, P. & Dierckx, D. (2011). Tussen contact en bedreiging: etnische diversiteit en etnocentrisme in Antwerpse buurten. *Tijdschrift voor Sociologie*, 32 (2), pp. 153-176.
- Van Parijs, P. (2011). *Linguistic justice for Europe and for the world*. Oxford: Oxford University Press.
- Wagner, U., Christ, O., Pettigrew, T.F., Stellmacher, J. & Wolf, C. (2006). Prejudice and minority proportion: contact instead of threat effects. *Social Psychology Quarterly*, 69 (4), pp. 370-380.

Hoofdstuk 9

- Baudewyns, P. (2013). *Dynamiques électorales en Belgique. Théorie des réalignements et analyses des résultats des élections législatives en Belgique depuis 1945*. Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain.
- Caluwaerts, D. & Reuchamps, M. (2015). Combining Federalism with Consociationalism: Is Belgian Consociational Federalism Digging its Own Grave? *Ethnopolitics*, online first.
- Dehaene, J.L. (2012). *Memoires*. Leuven: Van Halewijck.
- Deschouwer, K. (2009). The Rise and Fall of the Belgian Regionalist Parties. *Regional & Federal Studies*, 19 (4), pp. 559-577.
- Deschouwer, K. (2014). Federalisme tussen oplossing en probleem. In: Devos, C. (Red.), *België#2014. Een politieke geschiedenis van morgen* (pp. 299-320). Gent: Borgerhoff & Lambrigts.
- Deschouwer, K. & Sinardet, D. (2010). Identiteiten, communautaire standpunten en stemgedrag. In: Deschouwer, K., Delwit, P., Hooghe, M. & Walgrave, S. (Red.), *De stemmen van het volk. Een analyse van het stemgedrag in Vlaanderen en Wallonië op 7 juni 2009* (pp. 75-98). Brussel: VUB Press.
- De Winter, L. (1998). Ethnoterritoriale identiteiten in Vlaanderen: verkenningen in een politiek en methodologisch mijnenveld. In: Swyngedouw, M., Billiet, J., Carton, A. & Beerten, R. (Red.), *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995* (pp. 159-180). Leuven: Acco.
- De Winter, L. (2002). De ondraaglijke lichtheid van het Belg- of Vlaming-zijn: het enigma van etno-territoriale identiteiten in Vlaanderen. In: Swyngedouw, M. & Billiet, J. (Red.), *De kiezer heeft zijn redenen. 13 juni 1999 en de politieke opvattingen van Vlamingen* (pp. 215-232). Leuven: Acco.
- De Winter, L. & Frogner, A.-P. (1999). Les identités politiques territoriales : explorations dans un champ de mines politique et méthodologique. In: Frogner, A.-P. & Aish, A.-M. (Red.), *Des Elections en Trompe-l'œil. Enquête sur le comportement électoral des Wallons et des Francophones* (pp. 67-96). Bruxelles: De Boeck.
- De Winter, L. & Türsan, H. (1998). *Regionalist parties in Western Europe*. London: Routledge.
- Erk J. & Anderson L. (2009). The Paradox of Federalism: Does Self-Rule Accommodate or Exacerbate Ethnic Divisions? *Regional and Federal Studies*, 19 (2), pp. 191-202.

- Frognier, A., De Winter, L. & Baudewyns, P. (2008). Les Wallons et la réforme de l'Etat. Une analyse sur la base de l'enquête post-électorale de 2007, Pôle Interuniversitaire sur l'Opinion publique et la Politique (PIOP).
- Gómez-Reino, M., De Winter, L. & Lynch, P. (2006). Conclusion: The future study of autonomist and regionalist parties. In: Gómez-Reino, M., De Winter, L. & Lynch, P. (Red.), *Autonomist parties in Europe: Identity politics and the revival of the territorial cleavage*. Barcelona: ICPS, pp. 245-269.
- Italiano, P. & Jacquemain, M. (2014). 25 ans après, les Wallons sont-ils toujours belges? Les sentiments identitaires des Wallons de 1988 à 2013. In: R. Cardelli, T. Bornand, & S. Brunet (eds), *Le Baromètre social de la Wallonie. Engagement, confiance, représentation et identité* (pp. 119-129). Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain.
- Moreno, L. (2007). Identités duales et nations sans État (la Question Moreno). *Revue internationale de politique comparée*, 14 (4), pp. 497-513.
- Pattie, C., Denver, D., Mitchell, J. & Bochel, H. (1999). Partisanship, national identity and constitutional preferences: An exploration of voting in the Scottish devolution referendum of 1997. *Electoral Studies*, 18 (3), pp. 305-322.
- Popelier, P., Sinardet, D., Velaers, J. & Cantillon, B. (Red.) (2012) *België, Quo Vadis? Waarheen na de zesde staatshervorming?* Antwerpen-Cambridge: Intersentia.
- Reuchamps, M. (2013). The Future of Belgian Federalism Through the Eyes of the Citizens. *Regional & Federal Studies*, 23 (3), p. 353-368.
- Reuchamps, M., Kavadias, D. & Deschouwer, K. (2014). Drawing Belgium: Using Mental Maps to Measure Territorial Conflict. *Territory, Politics, Governance*, 2 (1), pp. 30-51.
- Sinardet D. (2010). From consociational consciousness to majoritarian myth. Consociational democracy, multi-level politics and the Belgian case of Brussels-Halle-Vilvoorde. *Acta Politica. International Journal of Political Science*, 45 (3), pp. 346-369.
- Sinardet D. (2013). How Linguistically Divided Media Represent Linguistically Divisive Issues. Belgian Political TV-Debates on Brussels-Halle-Vilvoorde. *Regional and Federal Studies*, 23 (3), pp. 311-330.
- Sinardet, D., Reuchamps, M. & Dodeigne, J. (2014). De communautaire breuklijn in België: kloof of spleetje. In: Devos, C. (Red.), *BELGIË#2014: Een politieke geschiedenis van morgen* (pp. 273-297). Gent: Borgerhoff & Lamberigts.
- Swyngedouw, M. & Beerten, R. (1996). Cognitieve en affectieve motieven van partijkeuze. De nationale verkiezingen van 21 mei 1995. *Res Publica*, 36 (4), pp. 555-574.
- Swyngedouw, M. & Rink, N. (2008). Hoe Vlaams-Belgischgezind zijn de Vlamingen? Een analyse op basis van het postelektorale verkiezingsonderzoek 2007, Centrum voor Sociologisch Onderzoek, Instituut voor Sociaal en Politiek Opiniononderzoek (ISPO).

Hoofdstuk 10

- Ackaert, J., De Winter, L., Dumont, P. & Hennau, S. (2013). Met man en macht. Over mensen, macht en beleid bij lokale coalitievorming. In: Deschouwer, K., Verthé, T. & Rihoux, B. (Red.), *Op zoek naar de kiezers. Lokale partijafdelingen en de gemeenteraadsverkiezingen van oktober 2012* (pp. 147-164). Brussel: Academic and Scientific Publishers.
- Ackaert, J., Wauters, B. & Verlet, D. (2011). *Turnout at local elections: the relevance of contextual variables*, paper presented at the Politicologenetmaal, Amsterdam, 9-10 June.
- Barnes, S. H., Kaase, M., Allerback, K. R., Farah, B., Heunks, F., Inglehart, R., Jennings, M. K., Klingemann, H. D., Marsh, M. & Rosenmayr, L. (1979). *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills: Sage.
- Birch, S. (2009). *Full participation. A comparative study of compulsory voting*. New York: United Nations University Press.
- Bouckaert, G., Maddens, B., Kampen, J. K. & Van de Walle, S. (2004). Vertrouwen en overheid! Living apart together? In: Reynaert, H. & Verlet, D. (Red.), *Vertrouwen en betrokkenheid op lokaal en provinciaal vlak* (pp. 1-15). Brugge: Vanden Broele, p. 1-15.
- Brunell, T. L. & DiNardo, J. (2004). A propensity score reweighting approach to estimating the partisan effects of full turnout in American presidential elections. *Political Analysis*, 12 (1), pp. 28-45.

- Buelens, J. & Deschouwer, K. (eds) (1996). *De Dorpsstraat is de Wetstraat niet: een onderzoek naar de opvattingen van plaatselijke woordvoerders van nationale partijen*. Brussel: VUBPress.
- Dassonneville, R., Hooghe, M., Marien, S. & Pilet, J.-B. (Red.) (2013). *De lokale kiezer. Het kiesgedrag bij de Belgische gemeenteraadsverkiezingen van oktober 2012*. Brussel: VUB Press.
- De Winter, L., Dumont, P. & Ackaert, J. (2003). La participation électorale réelle et potentielle: des vertus du vote obligatoire. In: Frognier, F. & Aish, A.-M. (Red), *Élections : la rupture ? Le comportement des Belges face aux élections de 1999* (pp. 54-69). Bruxelles: De Boeck.
- Eijk, C. van der & Egmond, M. van (2007). Political effects of low turnout in national and European elections. *Electoral Studies*, 26, pp. 561-573.
- Fowler, A. (2013). Electoral and Policy Consequences of Voter Turnout: Evidence from Compulsory Voting in Australia. *Quarterly Journal of Political Science*, 8, pp. 159-182.
- Franklin, M. (2003). *Voter Turnout in Established Democracies since 1945*. New York: Cambridge University Press.
- Gallagher, M., Laver, M. & Mair, P. (2011). *Representative government in Modern Europe*. Boston: Mc Graw Hill.
- Hooghe, M. & Pelleriaux, K. (1998). Compulsory voting in Belgium: an application of the Lijphart Thesis. *Electoral studies*, 17(4), pp. 491-424.
- Hooghe, M. & Walgrave, S. (2010). Opmekomstplicht en politieke kennis: de onwetende burger aan het woord? In: Deschouwer K., Delwit, P., Hooghe, M. & Walgrave, S. (Red.), *De Stemmen van het Volk. Een analyse van het kiesgedrag in Vlaanderen en Wallonië op 10 juni 2009* (pp. 143-168). Brussel: VUBPress.
- Keaney, E. & Rogers, B. (2006). *A Citizen's Duty: Voter Inequality and the Case for Compulsory Turnout*. London: Institute for Public Research.
- Lijphart, A. (1997). Unequal Participation. Democracy's Unresolved Dilemma. *American Political Science Review*, 91(1), pp. 1-14.
- Meulewaeter, C., Jacquet, V. & Reuchamps, M. (2014). Les Wallons et le vote obligatoire. Qui irait encore voter aux élections communales, régionales, fédérales et européennes? In: Cardelli, R., Bornand, T. & Brunet, S. (Red.), *Le Baromètre social de la Wallonie. Engagement, confiance, représentation et identité* (pp. 213-229). Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain.
- Miller, P. & Dassonneville, R. (2014). High Turnout in the Low Countries: Partisan Effects of Turnout in Belgium and the Netherlands, paper presented at the World Congress of Political Science (IPSA). Montréal, Canada, 19-24 July.
- Pilet, J.-B. (2011). Comprendre les positions sur le vote obligatoire en Belgique: entre conviction et stratégie. In: Amjahad, A., De Waele, J.-M. & Hastings, M. (Red.), *Le vote obligatoire. Débats, enjeux et défis* (pp. 123-138). Paris: Economica.
- Renard, H. & Dodeigne, J. (2012). Les résultats électoraux depuis 1847. In: Bouhon, F. & Reuchamps, M. (Red.), *Les systèmes électoraux de la Belgique* (pp. 545-568). Bruxelles: Bruylant.
- Reuchamps, M., Caluwaerts, D. & Bouhon, F. (2012). Le vote obligatoire. In: Bouhon, F. & Reuchamps, M. (Red.), *Les systèmes électoraux de la Belgique* (pp. 383-400). Bruxelles: Bruylant.
- Schiffino, N. & Aish, A.-M. (1999). Et si le vote n'était plus obligatoire ? In: Frognier, F. & Aish, A.-M. (Red.), *Des élections en trompe-l'œil. Enquête sur le comportement électoral des Wallons et des Francophones* (pp. 97-120). Bruxelles: De Boeck.
- Selb, P. & Lachat, R. (2009). The more, the better? Counterfactual evidence on the effect of compulsory voting on the consistency of party choice. *European Journal of Political Research*, 48 (5), pp. 573-597.
- Verba S. & Nie, N. H. (1972). *Participation in America: Political democracy and social equality*. New York: Harper and Row.
- Verba, S., Schlozman, K. L. & Brady, H. E. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.

Hoofdstuk 11

- Bruter, M. (2008). Identity in the European Union – Problems of Measurement , Modelling & Paradoxical Patterns of Influence. *Journal of Contemporary European Research*, 4 (4), pp. 273-285.

- Dandoy, R. (2013). Belgium: Towards a regionalization of national elections? In: Dandoy, R. & Schakel, A. (Red.), *Regional and National Elections in Western Europe. Territoriality of the Vote in Thirteen Countries* (pp. 47-67). Houndmills/Basingstoke: Palgrave.
- De Vreese, C.H. (2003). Television Reporting of Second-Order Elections. *Journalism Studies* 4 (2), pp. 183-198.
- De Vries, C. & Tillmann, E. (2011). European Union Issue Voting in East and West Europe: The Role of Political Context. *Comparative European Politics*, 9 (1), pp. 1-17.
- De Winter, L., Swyngedouw, M. & Dumont, P. (2006). Party system(s) and electoral behaviour in Belgium: From stability to Balkanisation. *West European Politics*, 29 (5), pp. 933-956.
- Delwit, P. & Poirier, P. (Red.) (2005). *Parlement puissant, électeurs absents?: Les élections européennes de juin 2004*. Bruxelles: Université de Bruxelles.
- Easton, D. (1965). *A Framework of Political Analysis*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Ehin, P. (2008). Competing Models of EU Legitimacy: the Test of Popular Expectations. *Journal of Common Market Studies*, 46 (3), pp. 619-640.
- Fligstein, N. (2008). *Euroclash: The EU, European Identity and the Future of Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Herrmann, R. & Brewer, M. B. (2004). Identities and Institutions: Becoming European in the EU. In: Herrmann, R.K., Risse, T. & Brewer, M.B. (Red.), *Transnational Identities: Becoming European in the EU* (pp. 1-22). Totowa: Rowman & Littlefield Publishers.
- Hix, S. & Hagemann, S. (2009). Could Changing the Electoral Rules Fix European Parliament Elections? *Politique Européenne*, 28 (2), pp. 37-52.
- Hobolt, S.B. & Wittrock, J. (2011). The Second-Order Election Model Revisited: An Experimental Test of Vote Choices in European Parliament Elections. *Electoral Studies*, 30(1), pp. 29-40.
- Hobolt, S.B., Spoon, J.J. & Tilley, J. (2009). A Vote Against Europe? Explaining Defection at the 1999 and 2004 European Parliament Elections. *British Journal of Political Science*, 39 (1), pp. 93-115.
- Karp, J.A., Banducci, S. & Bowler, S. (2003). To Know It Is To Love it? Satisfaction With Democracy in the European Union. *Comparative Political Studies*, 36 (3), pp. 271-292.
- Koepke, J.R. & Ringe, N. (2006). The Second-order Election Model in an Enlarged Europe. *European Union Politics*, 7 (3), pp. 321-346.
- Loveless, M. & Rohrschneider, R. (2011). Public perceptions of the EU as a system of governance. *Living Reviews in European Governance*, 6 (2), pp. 1-37.
- Marsh, M. (1998). Testing the Second-Order Election Model After Four European Elections. *British Journal of Political Science*, 28 (4), pp. 591-607.
- Marsh, M. & Mikhaylov, S. (2010). European Parliament Elections and EU Governance. *Living Reviews in European Governance*, 5 (4), pp. 1-30.
- Petithomme, M. (2012). Second-Order Elections, but Also 'Low-Cost' Campaigns? National Parties and Campaign Spending in European Elections: A Comparative Analysis. *Perspectives on European Politics and Society*, 13 (2), pp. 149-168.
- Reif, K. (1984). National Electoral Cycles and European Elections 1979 and 1984. *Electoral Studies*, 3 (3), pp. 244-255.
- Reif, K. (1985). Ten second-order national elections. In: Reif, K. (Red.), *Ten European Elections: Campaigns and Results of the 1979/81 First Direct Elections to the European Parliament* (pp. 10-44). Aldershot: Gower.
- Reif, K. & Schmitt, H. (1980). Nine Second-Order National Elections. A Conceptual Framework for the Analysis of European Elections Results. *European Journal of Political Research*, 8, pp. 3-44.
- Reus-Smit, C. (2007). International Crises of Legitimacy. *International Politics*, 44 (2/3), pp. 157-174.
- Risse, T. (2010). *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*. Ithaca: Cornell University Press.
- Clark, N. & Rohrschneider, R. (2008). Second-Order Elections versus First-Order Thinking: How Voters Perceive the Representation Process in a Multi-Layered System of Governance. *Journal of European Integration*, 31 (5), pp. 645-664.
- Rosema, M. & de Vries, C.E. (2011). Assessing the Quality of European Democracy: Are Voters Voting Correctly? In: Rosema, M., Denters, B. & Arts, K. (Red.), *How Democracy Works: Political Representation and Policy Congruence in Modern Societies - Essays in Honour of Jacques Thomassen* (pp. 199-219). Amsterdam: Pallas Publications.
- Sen, A. (2006). *Identity and violence: The Illusion of Destiny*. New York: Norton.

- Stoeckel, F. (2013). Ambivalent or Indifferent? Revisiting the Structure of EU Public Opinion. *European Union Politics*, 14 (1), pp. 23-45.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories. Studies in social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tenscher, J. & Maier, M. (2009). European Parliamentary Elections 2004: Studies on Political Campaigning and Media Framing of a Second-Order Event. *Journal of Political Marketing*, 8 (1), pp. 1-6.
- Van Aelst, P. & Lefevere, J. (2012). Has Europe Got Anything to Do with the European Elections? A Study on Split-ticket Voting in the Belgian Regional and European Elections of 2009. *European Union Politics*, 13 (1), pp. 3-25.
- Van der Eijk, C. & Franklin, M. (Ed.) (1994). *Choosing Europe? The European Electorate and National Politics in the Face of Union*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Van Ingelgom, V. (2014). Integrating Indifference. *A comparative, qualitative and quantitative approach to the legitimacy of European integration*. Colchester: ECPR Press.

Hoofdstuk 12

- Almond, G. & S. Verba (1963). *The Civic Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Bélanger, E. & Nadeau, R. (2005). Political Trust and the Vote in Multiparty Elections: the Canadian Case. *European Journal of Political Research*, 44 (1), pp. 121-146.
- Derks, A. & Deschouwer, K. (1998). Vrijzinnigen, ongelovigen en protest. In: *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen op 21 mei 1995* (pp. 39-56). Leuven: Acco.
- Easton, D. (1965). *A Systems Analysis of Political Life*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Hooghe, M. (1998). De 'witte mobilisatie' in België als moral crusade. De vervlechting van emotie en politiek. *Sociologische Gids*, 45(5), pp. 289-309.
- Hooghe, M., Marien, S. & Pauwels, T. (2010). De invloed van politiek vertrouwen op stemgedrag in België. In: Deschouwer, K., Delwit, P., Hooghe, M. & Walgrave, S. (Ed.), *De stemmen van het volk. Een analyse van het stemgedrag in Vlaanderen en Wallonië op 7 juni 2009* (pp. 123-142). Brussel: VUBPress.
- Hooghe, M., Marien, S. & Pauwels, T. (2011). Where do Distrusting Voters Turn to if there is no Viable Exit or Voice Option? The Impact of Political Trust on Electoral Behaviour in the Belgian Regional Elections of June, 2009. *Government and Opposition*, 46 (2), pp. 245-273.
- Kasara, K. & Suryanarayan, P. (2015). When Do the Rich Vote Less Than the Poor and Why? Explaining Turnout Inequality across the World. *American Journal of Political Science*, ter perse.
- Marien, S. (2011). Measuring Political Trust Across Time and Space. In: Zmerli, S. & Hooghe, M. (Eds.), *Political Trust. Why Context Matters* (pp. 13-46). Colchester: ECPR Press.
- Newton, K. (2007). Social and Political Trust. In: Dalton, R., Klingemann, H.-D. (Ed.), *The Oxford Handbook of Political Behaviour* (pp. 342-361). Oxford: Oxford University Press.
- Van der Eijk, C. & Franklin, M. (2009). *Elections and voters*. Basingstoke: Palgrave.
- Van Haute, E., Hooghe, M. (2014). Satisfaction, confiance et comportement électoral. In: Deschouwer, K., Delwit, P., Hooghe, M., Rihoux, B., Walgrave, S. (Ed.), *Attitudes et comportements des électeurs lors du scrutin du 25 mai 2014. Courrier hebdomadaire du CRISP*, 2225, pp. 20-30.
- Zmerli, S. & Hooghe, M. (Ed., 2011). *Political Trust. Why Context Matters*. Colchester: ECPR Press.

Hoofdstuk 13

- Arnstein, S. (1969). A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Institute of Planners*, 35(4), pp. 216-224.
- Baiocchi, G. (2005). *Militants and Citizens: the Politics of Participatory Democracy in Porto Alegre*. Princeton: Princeton University Press.
- Barber, B. (1984). *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley: University of California Press.

- Bengtsson, Å. & Mattila, M. (2009). Direct Democracy and its Critics: Support for Direct Democracy and 'Stealth' Democracy in Finland. *West European Politics*, 32(5), pp. 1031-1048.
- Chambers, S. (2003). Deliberative democratic theory, *Annual Review of Political Science*, 6, pp. 307-326.
- Coffé, H. & Michels, A. (2014). Education and support for representative, direct and stealth democracy. *Electoral Studies*, 35 (1), pp. 1-11.
- Cohen, J. (1989). Deliberation and Democratic Legitimacy. In: Hamlin, A. & Petit, P. (Red.), *The Good Polity* (pp. 17-34). Oxford: Blackwell.
- Dalton, R. J. (2004). *Democratic Challenges, Democratic Choices. The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. New York: Oxford University Press.
- Dalton, R. J. (2005). The Social Transformation of Trust in Government. *International Review of Sociology*, 15(1), pp. 133-154.
- Donovan, T. & Jeffery, B. (2006). Popular Support for Direct Democracy. *Party Politics*, 12(5), pp. 671-688.
- Elster, J. (Red.) (1998). *Deliberative Democracy*, Cambridge. New York: Cambridge University Press.
- Fishkin, J. S. (2009). *When the People Speak. Deliberative Democracy & Public Consultation*. Oxford: Oxford University Press.
- Font, J., Wojcieszak, M., & Navarro, C. J. (2015). Participation, Representation and Expertise: Citizen Preferences for Political Decision-Making Processes. *Political Studies*, ter perse.
- Fung, A. (2006a). Democratizing the Policy Process. In: Moran, M., Rein, M. & Goodin, R.E. (Red.), *The oxford handbook of Public Policy* (pp. 669-685). Oxford: Oxford University Press.
- Fung, A. (2006b). Varieties of Participation in Complex Governance. *Public Administration Review*, 66, pp. 66-75.
- Garbe, D. (1986). Planning Cell and Citizen Report: a report on German experiences with new participation instruments. *European Journal of Political Research*, 14 (1-2), pp. 221-236.
- Geissel, B. & Newton, K. (Red.) (2012). *Evaluating democratic innovations: Curring the democratic malaise?* New York: Routledge.
- Held, D. (2006). *Models of Democracy*. Stanford: Stanford University Press
- Herzberg, C., Röcke, A. & Sintomer, Y. (2005). *Participatory Budgets in a European Comparative Approach. Perspectives and Chances of the Cooperative State at the Municipal Level in Germany and Europe*. Berlin: Centre Marc Bloch/ Hans-Böckler-Stiftung/ Humboldt-Universität.
- Hibbing, J. R., & Theiss-Morse, E. (2002). *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- Husson, F., Lê, S. & Pagès, J. (2011). *Exploratory Multivariate Analysis by Example Using R*. Boca Raton: Chapman & Hall/CRC.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: cultural, economic, and political change in 43 societies*. Cambridge: Cambridge University Press
- Inglehart, R. & Catterberg, G. (2002). Trends in Political Action: The Developmental Trend and the Post-Honeymoon Decline. *International Journal of Comparative Sociology*, 43 (3-5), pp. 300-316.
- Janssen, D. & Kies, R. (2005). Online Forums and Deliberative Democracy. *Acta Politica*, 40 (3), pp. 317-335.
- Joss, S. (1998). Danish consensus conferences as a model of participatory technology assessment: An impact study of consensus conferences on Danish Parliament and Danish public debate. *Science and Public Policy*, 25 (1), pp. 2-22.
- Mair, P. & van Biezen, I. (2001). Party Membership in Twenty European Democracies, 1980-2000. *Party Politics*, 7 (1), pp. 5-21.
- Manin, B. (1985). Volonté générale ou délibération? Esquisse d'une théorie de la délibération politique. *Le Débat*, 33 (1), pp. 72-94.
- McHugh, D. (2006). Wanting to be Heard But Not Wanting to Act? Addressing Political Disengagement. *Parliamentary Affairs*, 59 (3), pp. 546-552.
- Neblo, M. A., Esterling, K. M., Kennedy, R. P., Lazer, D. M. J. & Sokhey, A. E. (2010). Who Wants To Deliberate — And Why? *American Political Science Review*, 104 (03), pp. 566-583.
- Norris, P. (1999). Introduction: The Growth of Critical Citizens. In: Norris, P. (Red.), *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government* (pp. 1-27). Oxford: Oxford University Press.
- Pateman, C. (2012). Participatory Democracy Revisited, *Perspectives on Politics*, 10 (1), pp. 7-19.
- Pitseys, J. (2014). La dépossession démocratique, *La Revue nouvelle*, vol (4-5), pp. 60-71.
- Rosanvallon, P. (2012). *Democratie en tegendemocratie*. Paris: Amsterdam.

- Rowe, G. & Frewer, L. J. (2005). A Typology of Public Engagement Mechanisms. *Science, Technology & Human Values*, 30 (2), pp. 251-290.
- Smith, G., John, P., Sturgis, P. & Nomura, H. (2009). Deliberation and internet engagement: initial findings from a randomised controlled trial evaluating the impact of facilitated internet forums. *5th ECPR General Conference*, Potsdam.
- Van Reybrouck, D. (2013). *Tegen verkiezingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Verba, S., Schlozman, K. L. & Brady, H. E. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wattenberg, M. P. (2000). The decline of party mobilization. In: Wattenberg, M.P. & Dalton, R.J. (Red.), *Parties without partisans: political change in advanced industrial democracies* (pp. 64-78). Oxford: Oxford University Press.
- Webb, P. (2013). Who is willing to participate? Dissatisfied democrats, stealth democrats and populists in the United Kingdom. *European Journal of Political Research*, 52(6), pp. 747-772.

Hoofdstuk 14

- Astudillo, J. (2012). The diffusion of the direct participation of party members in the selection of party leaders: a cross-party, cross-national analysis, paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshop, Antwerp.
- Barnea, S. & Rahat, G. (2007). Reforming Candidate Selection Methods A Three-Level Approach. *Party Politics*, 13 (3), pp.375-394.
- Biezen, I. Van, Mair, P. & Poguntke, T. (2012). Going, going ... gone? The decline of party membership in contemporary Europe. *European Journal of Political Research*, 51 (1), pp. 24-56.
- Bille, L. (2001). Democratizing a Democratic Procedure: Myth or Reality? Candidate Selection in Western European Parties, 1960-1990. *Party Politics*, 7 (3), pp. 363-380.
- Blais, A., Gidengil, E. & Nevitte, N. (2004). Where does turnout decline come from? *European Journal of Political Research*, 43 (2), pp. 221-236.
- Bowler, S., Donovan, T. & Karp, J.A. (2007). Enraged or Engaged? Preferences for Direct Citizen Participation in Affluent Democracies. *Political Research Quarterly*, 60 (3), pp. 351-362.
- Bowler, S., Donovan, T. & Karp, J.A. (2002). When Might Institutions Change? Elite Support for Direct Democracy in Three Nations. *Political Research Quarterly*, 55 (4), pp. 731-754.
- Budge, I. (1996). *The New Challenge of Direct Democracy*. Oxford: Polity Press.
- Cross, W.P. & Katz, R.S. (Red.) (2013). *The Challenges of Intra-Party Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Dalton, R.J. (1984). Cognitive Mobilization and Partisan Dealignment in Advanced Industrial Democracies. *The Journal of Politics*, 46 (1), pp. 264-284.
- Dalton, R.J. (2002). *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*. London: Chatham House Publishers.
- Dalton, R.J. (2004). *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Deschouwer, K. (1994). The Decline of Consociationalism and the Reluctant Modernization of Belgian Mass Parties. In: Katz, R.S. & Mair, P. (Red.), *How Parties Organize. Change and adaptation in Party Organizations in Western Democracies* (pp. 80-108). London: Sage Publications.
- Deschouwer, K. (2012). *The Politics of Belgium: Governing a Divided Society*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Deschouwer, K., Delwit, P., Hooghe, M. & Walgrave, S. (Red.) (2010). *Les voix du peuple. Une analyse des comportements électoraux en Flandres et en Wallonie le 7 juin 2009*. Bruxelles: Édition de l'Université de Bruxelles.
- Donovan, T. & Karp, J.A. (2006). Popular Support for Direct Democracy. *Party Politics*, 12 (5), pp. 671-688.
- Fiers, S. & Pilet, J.-B. (2006). *Candidate Selection in Belgium: from Intra-party Democracy, over Oligarchy to 'Guided' Democracy*, paper presented at the 20th IPSA World Congress, Fukuoka.
- Frogner, A.-P., Bol, D. & Swyngedouw, M. (2012). Une Démocratie Multipartisane. Flandre - Wallonie: 20 Ans d'Analyse des Comportements Electoraux. In: A. Von Busekist (Red.), *Singulière Belgique* (p. 135-145). Paris: Fayard.

- Gallagher, M. & Marsh, M. (Ed.) (1988). *Candidate selection in comparative perspective: the secret garden of politics*. London: Sage Publications.
- Haute, E. Van & Pilet, J.-B. (2007). Opening and Democratizing Pillar Parties? Internal reforms in Belgian political parties. *Cahiers du Cevipol*, 1, pp. 1-30.
- Haute, E. Van, Amjahad, A., Borriello, A., Close, C. & Sandri, G. (2013). Party members in a pillarised party-tocracy. An empirical overview of party membership figures and profiles in Belgium. *Acta politica*, 48 (1), pp. 68-91.
- Hazan, R.Y. & Rahat, G. (2010). *Democracy within parties: candidate selection methods and their political consequences*. Oxford: Oxford University Press.
- Hopkin, J. (2001). Bringing the members back in? Democratizing candidate selection in Britain and Spain. *Party politics*, 7 (3), pp. 343-361.
- Ignazi, P. (1996). The Crisis of Parties and the Rise of New Political Parties. *Party Politics*, 2 (4), pp. 549-566.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. New Jersey: Princeton University Press.
- Katz, R.S. (2001). The Problem of Candidate Selection and Models of Party Democracy. *Party Politics*, 7 (3), pp. 277-296.
- Norris, P. (Ed.) (1999). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Nunez, L. & Close, C. (2014). *Party elites' support for democratic innovations: the role of ideology*, paper presented at the 13th Politologenetmaal, Maastricht University.
- Poguntke, T. (1987). New politics and party systems: The emergence of a new type of party? *West European Politics*, 10 (1), pp. 76-88.
- Put, G.-J., Lavy, E. & Shomer, Y. (2014). *Intra-Party Politics and Public Opinion: How Candidate Selection Processes affect Citizens' Views on Democracy*, paper presented at the APSA Annual Meeting, Washington D.C.
- Rahat, G. & Hazan, R.Y. (2001). Candidate Selection Methods An Analytical Framework. *Party Politics*, 7 (3), pp. 297-322.
- Rahat, G. & Hazan, R. (2007). Participation in Party Primaries: Increase in Quantity, Decrease in Quality. In: Zittel, T. & Fuchs, D. (Ed.), *Participatory Democracy and Political Participation. Can Participatory Engineering Bring Citizens Back In?* (pp. 57-72). London: Routledge.
- Sandri, G. (2012). *Perceptions of intra-party democracy and their consequences on activism: a comparative analysis of attitudes and behaviours of grass-roots party members*, paper presented at the 22nd IPSA Congress, Madrid.
- Sandri, G. & Seddone, A. (2012). *Primaries and political parties in Europe. A proposal for a tailored analytical framework*, paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops, Antwerp.
- Scarrow, S.E. (1999). Parties and the Expansion of Direct Democracy: Who Benefits? *Party Politics*, 5 (3), pp. 341-362.
- Scarrow, S.E. (2001). Direct Democracy and Institutional Change. A Comparative Investigation. *Comparative Political Studies*, 34 (6), pp. 651-665.
- Schattschneider, E.E. (1942). *Party government*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Seligman, L.G. (1961). Political Recruitment and Party Structure: A Case Study. *The American Political Science Review*, 55 (1), pp.77-86.
- Vandeleene, A., De Winter, L., Meulewaeter, C., Baudewyns, P. (2013). *Exploration Beyond the Secret Garden of Politics. The Case of Belgium*, paper presented at the 12th Politologenetmaal, Ghent.
- Vandeleene, A. (2014). *Candidate selection for European lists: finding its place between the selection of federal and regional candidates in Belgium*, paper presented at the SNES Conference 'Elections and Democracy in Europe', Brussels.
- Wauters, B. (2009). *Intra-party democracy in Belgium: On paper, in practice and through the eyes of the members*, paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops, Lisbon.
- Winter, L. De (2000). Liberal parties in Belgium: from freemasons to free citizens. In: De Winter, L. (Ed.), *Liberalism and liberal parties in the European Union* (pp. 141-182). Barcelona: ICPS.

Hoofdstuk 15

- Campbell, R. (2004). Gender, ideology and issue preference: Is there such a thing as a political women's interest in Britain. *BJPIR*, 6 (1), pp. 20-44.
- Campbell, R. & Childs, S. (2014). Representing women's interests and the UK Conservative Party: 'To the left, to the right', party members, voters and representatives. In: Celis, K. & Childs, S. (Red.), *Gender, conservatism and political representation* (pp. 251-272). Essex: ECPR Press.
- Celis, K., Childs, S., Kantola, J. & Krook, M.L. (2014). Constituting women's interests through representative claims. *Politics & Gender*, 10 (2), pp.149-174.
- Childs, S. & Lovenduski, J. (2013). Political Representation. In: Waylen, G., Celis, K., Kantola, J. & Weldon, L. (Red.), *The Oxford Handbook of Gender and Politics* (pp. 489-513). Oxford: Oxford University Press.
- Cockburn, C. (1991). *In the way of women*. London: Macmillan.
- Connell, R.W. (2005). *Masculinities*. Berkeley: University of California Press.
- Deschouwer, K., Delwit, P., Hooghe, M. & Walgrave, S. (Red.) (2010). *De stemmen van het volk. Een analyse van het kiesgedrag op 7 juni 2009 in Vlaanderen en Wallonië*. Brussel: VUB Press.
- Diamond, I. & Hartssock, N. (1981). Beyond Interests in Politics: Comment on Virginia Sapiro's 'When Are Interests Interesting?', *American Political Science Review*, 75 (3), pp. 717-723.
- Eisenstein, Z. (1978). *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*. New York: Monthly Review Press.
- Erzeel, S., Celis, K. & Caluwaerts, D. (2014). Are conservatism and feminism mutually exclusive? A study of 'feminist conservative' voters in Belgium. In: Celis, K. & Childs, S. (Red.), *Gender, conservatism and political representation* (pp. 273-286). Essex: ECPR Press.
- Inglehart, R. & Norris, P. (2000). The Developmental Theory of the Gender Gap: Women's and Men's Voting Behavior in Global Perspective. *International Political Science Review*, 21 (4), pp. 441-463.
- Lovenduski, J. & Norris, P. (1993). *Gender and Party Politics*. London: Sage.
- Phillips, A. (1995). *The Politics of Presence*. Oxford: Clarendon Press.
- Sapiro, V. (1981). Research frontier essay: when are interests interesting? The problem of political representation of women. *American Political Science Review*, 75 (3), pp. 701-716.

